

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

122631

**HĖZİRKİ ZAMAN TÜRKMEN DİLİNDE İŞLİK FORMALARI
(GÜNÜMÜZ TÜRKMEN DİLİNDE FİİL KİPLERİ)**

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

122631

Tez Danışmanı

Yard. Doç. Dr. Aydın BUDAK

Hazırlayan

Ali Osman SOLMAZ

TOKAT - 2002

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

HĖZİRKİ ZAMAN TÜRKMEN DİLİNDE İŞLİK FORMALARI
(GÜNÜMÜZ TÜRKMEN DİLİNDE FİİL KİPLERİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Osman SOLMAZ

<u>Ünvanı,</u>	<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>İmza</u>
----------------	----------------------	-------------

Başkan	Prof.Dr.Recep TOPARLI	
--------	-----------------------	--

Üye	Prof.Dr.Münir ATALAR	
-----	----------------------	--

Üye	Yrd.Doç.Dr.Aydın BUDAK	
-----	------------------------	--

Bu tez 28.06.2002 tarih ve 2002/5 sayılı Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen jüri üyelerince kabul edilmiştir. 08.07.2002

Doç.Dr. Osman KARKACER
Enstitü Müdürü V

ÖZET

Bu tezin konusu Türkmenistan İlimler Akademisi hocalarından Berdi Hocayev'in hazırladığı ve İlim Neşriyat tarafından Aşkabat'ta 1979 yılında Kiril harfleriyle yayımlanmış “*Hēzirki Zaman Türkmen Dilinde İşlik Formaları*”(Günümüz Türkmen Dilinde Fül Kipleri) adlı kitabın Türkiye Türkçe'sine aktarılmasıdır.

Kitapta şart , dilek-şart , istek , emir , gereklik ve emir kipleri köken ve anlam yönlerinden incelenmiş , bunların ifade ettiği bütün özellikler ele alınarak , her birine örnekler verilmiştir. Biz bu örneklerden en anlaşılır ve kipe en uygun olan en az birinin parantez içinde karşılığını verdik.

Yeni nesillere dil şuuru vermek ve gramer unsurlarının gerçek anlamlarını kavratma yönünde çok değerli gördüğümüz bu çalışmanın Türkiye Türkçesindeki kipler üzerinde de yapılması gerektiğine inanıyoruz.

ABSTRACT

The subject of the thesis is conversion of a book into today's Turkish language named "*H zirk  Zaman T rkmen Dilinde şlik F ormaları* " prepared by Berdi Hocayev, one of the professors of Turkmenistan Academy of Sciences , Magtimguli Institute for Language and Literature and published by  lim Neşriyat (Science Publishment), Ashgabat in 1979 in cyrillics alphabet.

This book examines etymologically and semantically the modes of condition, wish-condition, demand, order, necessity and intention; and highlights their characteristics by providing examples to each of them. We have given in parenthesis at least one of them , which is easily understood and which complies with the mode.

We are of the view that the same study, which is believed to be a valuable source in giving conscience of language to the new generations and teach all aspects of the gramer comprehensively, has to be carried on in today's Turkish also.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	III
TÜRKMEN ALFABESİ ve ÇEVİRİYAZI.....	IV
ÖN SÖZ	V
KİTABIN ÖN SÖZÜ	1

I. BÖLÜM

ŞART KİPİ.....	3-84
A. ŞART KİPİNİN MORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ	3
B. ŞART KİPİNİN ANLAM ÖZELLİKLERİ	22
a. Şart Kipinin Yardımıyla Yapılan Yardımcılı Birleşik Cümleler	23
1 . Şart yardımcı birleşik cümleler	28
2 . Karşıtlık anlatan şartlı birleşik cümleler	31
3 . Zaman yardımcı birleşik cümleler	36
4 . Yer bildiren yardımcı birleşik cümleler	38
5 . Özneleri ortak birleşik cümleler	39
6 . Nesneleri ortak birleşik cümleler	40
7 . Ölçü ve derece bildiren zarf tümleçleri ortak birleşik cümleler.....	41
8 . Karşılaştırma Bildiren Birleşik Cümleler.....	42
b. Giriş Cümleleri.....	43
c. Şart kipinin kullanılmasıyla yapılan basit cümleler.....	46
d. Kendi Anlamlarından Uzaklaşan Şart Kipindeki Kelimeler ve Kelime Grupları....	55
1. Şart Kipinin Tarihi Gelişimi	56
2. Şart Anlamından Uzaklaşarak Yeni Anlamlar Kazanan Kelimelerin	
Türkmen Dilinde Kullanılışları.....	61
C. SONUÇ.....	83

II. BÖLÜM

DİLEK-ŞART KİPİ.....	85-92
----------------------	-------

III. BÖLÜM

İSTEK KİPİ	93-98
------------------	-------

IV. BÖLÜM

EMİR KİPİ	99-122
A. EMİR KİPİNİN ŞAHİS ÇEKİMLERİ	101
B. EMİR KİPİNİN ANLAMLARI VE DİĞER KİPLERE EKLENİŞİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER.....	106
C. SONUÇ.....	121

V. BÖLÜM

GEREKLİK KİPİ	123-130
---------------------	---------

VI. BÖLÜM

NİYET (HİYAL) KİPİ.....	131-135
BİBLİYOGRAFYA.....	136
ÖRNEKLERİN ALINDIĞI KİTAPLAR VE KISALTMALARI.....	145

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
a.g.t	Adı geçen tez
bk.	Bakınız
s.	Sayfa
vb.	Ve benzerleri

TÜRKMEN ALFABESİ VE ÇEVİRİYAZI

А	а	a	П	п	p
Б	б	b	Р	р	r
В	в	v	С	с	s
Г	г	g	Т	т	t
Д	д	d	У	у	u
Е	е	e	Ү	ү	ü
Ё	ё	e, ye	Ф	ф	f
Ж	ж	j	Х	х	h
Ж	ж	c	Ц	ц	ts
З	з	z	Ч	ч	ç
И	и	i	Ш	ш	ş
Й	й	y	Щ	щ	çş
К	к	k	Ъ	ъ	'(Kesme işareti)
Л	л	l	Ы	ы	ı
М	м	m	Ь	ь	inceltme işareti
Н	н	n	Э	э	é
Ң	ң	ñ	Ә	ә	ē
О	о	o	Ю	ю	yu
Ө	ө	ö	Я	я	ya

ÖN SÖZ

Günümüz Türkmen Dilinde Fiil Kipleri adlı kitap , Türkmencede kullanılmakta olan ve Türkiye Türkçesinde dilek kipleri adını verdiğimiz kipleri ele almaktadır. Kitapta şart , dilek-şart , istek , emir , gereklik ve hıyal (niyet) kipleri kapsamlı olarak incelenmiştir. Kitap Türkmenistan İlimler Akademisi , Magtımguılı Dil ve Edebiyat Enstitüsü hocalarından Berdi Hocayev tarafından yazılmış ve 1979 yılında Aşkabat'ta neşredilmiştir.

Türkiye Türkçesinde sadece dilek-şart olarak tek bir kip varken , Türkmencede şart ve dilek-şart kipleri farklı yapı gösterdikleri için ayrı ele alınmışlardır. Ayrıca *-makçı* ekiyle kurulan hıyal (niyet) kipi , bizde karşılığı olmayan belki de Türkiye Türkçe'sinde zamanla ortadan kalkmış , ilgi çekici bir kip olarak kitabın son bölümünde incelenmiştir.

Türkmenceden Türkiye Türkçesine aktardığımız bu kitapta 79 sayfayla şart kipi en kapsamlı olarak ele alınmıştır. Daha sonra emir kipi yirmi beş sayfa , dilek-şart kipi sekiz sayfa , gereklik kipi sekiz sayfa , istek kipi altı sayfa , niyet kipi beş sayfa incelenmiştir.

Her bir fiil kipi incelenirken önce kip ekleri verilmiş , ardından iki fiil üzerinde şahıslara göre çekimleri yapılmıştır. Daha sonra da kip eklerinin köken izahlarına geçilerek bu konuda Türk dillerindeki yapılar gösterilmiş , ayrıca Türkologların bu konudaki görüşleri karşılaştırılmıştır. Özellikle şart kipinde çok karmaşık bir anlam yapısı olması sebebiyle , bu kip , her yönüyle ele alınarak incelenmiş , şartın basit cümledeki , temel cümledeki , giriş cümlesi ve yardımcı cümle oluşturmadaki fonksiyonlarına ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Yine farklı zaman ifadelerini karşılayan kiplere uygun olan cümleler , farklı şive ve ağızlardan aktarılmıştır. Ancak , örnek cümlelerin veya ibarelerin bir paragraf içerisinden seçilip alınması ve bölgelere göre kültür farklılığı gösteren ağızlardan derlenmiş olması , cümlelere anlam vermede önemli bir güçlük oluşturduğu için biz kipi anlamını en doğru şekilde karşılayan cümleleri Türkiye Türkçesine aktardık. Araştırmanın orijinalliğini bozmadan , tezimizde tüm örneklere de yer verdik.

Yazarın örnek gösterdiği roman , hikaye , şiir kitaplarının adlarını ve yazar isimlerini kısaltma halinde her örneğin sonunda gösterdik. Bunların tamamını listeleyerek tezin sonunda *Örneklerin Alındığı Kitaplar ve Kısaltmaları* adı altında karşılıklarıyla verdik.

Dipnotları önce orijinal şekliyle gösterdik , ardından ilk kullanıldığı yerde parantez içerisinde eğik yazıyla çevirisine yer verdik. Kitap yazılırken faydalanılan kaynakları *Bibliyografya* bölümünde tercümeleriyle beraber gösterdik.

Bu çalışmayı hazırlarken her türlü desteği veren kıymetli hocam , Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı , sayın Prof Dr. Recep Toparlı'ya ve çalışmamı hazırlarken her safhada yardımını esirgemeyen sabır , bilgi ve tecrübesiyle örnek insan , tez hocam , sayın Yard. Doç. Dr. Aydın Budak'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ali Osman SOLMAZ

Tokat , 19 Haziran 2002

KİTABIN ÖN SÖZÜ

Bu monografi günümüz Türkmen dilindeki fiil kiplerini incelemek üzere yazılmıştır. Bugüne kadar kiplerin hepsini içeren ilmi bir çalışma yapılmamıştır. Türkmen dili gramerlerinde fiil kipleri hakkında kısa malumatlar verilmiştir , ama bunları kendi içlerinde gruplara ayırmada ve birçok kipe ait terim meselesinde birlik sağlanamamıştır.

Bu çalışmada fiilin ; şart , dilek-şart , istek , emir , gereklik ve niyet (hıyal) kiplerinin gramatik ve semantik anlamları üzerinde durulmuştur. Bu kiplerin hepsini birlikte anlatan açık ve sade bir eser olmadığına göre *fiil kipleri* terimini Rusça'daki *kosvenniye nakloneniya* (Dolaylı kipler) terimi karşılığında dar anlamda kullanmaktayız. Eğer bu terim geniş manada kullanılsaydı zarf-fiili , isim fiili , sıfat-fiili ve haber kiplerini de içerisine alması gerekirdi. Bu durum bize fiil kipleri teriminin de net bir terim olmadığını gösterir .

Fiil kipleri günümüz Türkmen dilinin gramatik kuruluşunda geniş yere sahiptir . Bunların pek çoğu çok anlamlıdır , bir kısmı da çok fonksiyonludur. Yani çeşitli sintaktik fonksiyonlara sahiptir. Fiil kiplerinin çoğu şahıs ekleriyle birlikte kullanılırlar. Fiilin gereklik ve niyet kipleri şahıs eklerini kabul etmezler ve gramatik özelliklerine göre sıfat fiillere benzerler. Yine de bunların zaman anlatmaları ve genellikle basit cümlelerin yüklemi olabilmeleri yönüyle sıfat fiillerden ayrılırlar.

Bu çalışmada günümüz Türkmen dilinde kullanılan fiil kiplerinin her biri ayrı bölümlerde ele alınmıştır. Her bir kipin özelliklerini , manalarını ya da meydana gelişlerini takip etmek maksadıyla Türkî dillerin klasik eserlerinde , günümüz Türkî dillerde , Türkmen dilinde , Türkmen dili diyalektlerinde ve XVIII- XIX . asır eserlerinde kullanılan varyantları karşılaştırılmıştır. Ayrıca kiplerle ilgili birçok Türkolog'un fikri de belirtilmiştir . Her bölümde ele alınan kipin çeşitli özelliklerine bağlı olarak , ilmi çalışmalara yer verilmiştir ya da çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bu nedenle bu konuya ait çalışmalar özel olarak yer verilmemiştir. Bu eser önceden yazılıp hazırlandığı için son yıllarda neşredilen pek çok ilmi eserden faydalanmamız mümkün olmamıştır.

Kitabı hazırlarken yardımlarını esirgemeyen Türkmenistan İlimler Akademisi ,
Magtumguly Dil ve Edebiyat Enstitüsü çalışanlarına ve kitabı hazırlamada yardımcı olan
Prof. Dr. Çarıyarova'ya canı gönülden teşekkürlerimi sunarım .

Berdi Hocayev

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞART KİPİ

A. FİİLİN ŞART KİPİNİN MORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Fiilin şart kipi Türkmen edebi dilinde *-sa, -se, -so, -sö* ekleriyle yapılır. Bu eklerden *-so, -sö* konuşma dilinde ; *-sa, -se* ise yazı dilinde kullanılır.

Türkmençe'deki *-s* sesinin dış arası ses olduğunu bir yana bırakırsak Türk dillerinin hepsinde fiilin şart kipi Türkmençe'deki gibidir. Ayrıca her bir dilin kendine has özelliklerine uygun olarak Türk dillerinin bazısında fonetik farklılıklar görmek mümkündür. Mesela *-sa, -se* eki Altay dili ve benzeri dillerde *-za, -ze* ; Başkırt dilinde *-ha, -he* şeklinde görülür. Tuva dilinde şahıs ekinden önce şart kipi *-sı, -si, -zı, -zi* şahıs ekinden sonra da *-za, -ze* kullanılarak yapılır : *Men bar-zı-m-sa (ben gitsem), sen bar-zı-ñ-sa (sen gitsen), ol bar-sa (o gitse)*¹ vb. Yakut dilinde ise fiilin şartı eklendiği fiilin hangi sessiz harfle bittiğine bağlı olarak *-tar, -ter ; -dar, -der ; -lar, -ler ; -nar, -ner* (dudaklaşan varyantları ile birlikte) olarak karşımıza çıkar. Bunlardan *-tar, -ter ; -dar, -der* esas şekil diğerleri ise onların fonetik varyantlarıdır². Türk dillerinin klasik eserlerinde (V-VIII. asırlarda³ ve kısmen daha sonraki asırlarda⁴) fiilin şart ekinin *-sar, -ser* (şahıs eki kullanılmadan) şekliyle kullanılışı ise günümüzde Yakut dilinde mevcuttur.

Türkmen edebi dilinde şart kipi , şart ekinin fiil tabanına doğrudan eklenmesiyle yapılır. I. ve II. şahıs çekimlerinde , şahıs eki kullanılsa da III. tekil şahısta hiçbir ek kullanılmaz . III. çoğul şahısta ise *-lar, -ler* eki kullanılır.

¹ III. şahısta şahıs eki olmadığı için *-za, -ze* kullanılır.

² Baskakov N.A., *K voprosu o proishozhdenii uslovnoy formı na -sa, -se v turskih yazıkah .Vsb.: Akademiku V.A. Gordlevskomu k yevo semidesyatiletıyu.* M .,1953 , s.37-38 (Türk dillerindeki şart eki *-sa, -se* 'nin oluşması hakkındaki görüşler, V.A. Gordlevski 'nin yetmişinci yıl dönümü anısına)

³ Malov E., *Yeniseyskaya pismennost turkov (tekstı privodi)* M. L.,1952, s. 56-57 [Türklerin Yenisey yazıtları (metin ve tercümeler)]; *Pamatniki drevneyurtskoy pismennosti.* M.-L.,1951, s.30-33 (Eski Türk yazıtları)

⁴ E.R. Tenişev'in belirttiğine göre ,bu kip *-sar, -ser* şeklinde IX-XV asırlara ait eserlerde yer alır. Bk. Tenişev E.R., *Gramatiçeskiy očerk drevneyurtskogo yazıka po soçinenıyu "zolotoy blesk"* Kand. Dis.1953, s.92-93 (Eski Uygur dilinin "Altın ışıık"eserinin gramatik açıklaması ,Araştırma tezi)

Fiilin şart kipi şahıslarla şu şekilde çekimlenir:

Tekil şahıslar

1. yaz-sa-m , gel-se-m
2. yaz-sa-ň , ge-se-ň
3. yaz-sa , gel-se

Çoğul şahıslar

1. yaz-sa-k , gel-se-k
2. yaz-sa-ňiz , gel-se-ňiz
3. yaz-sa-lar , gel-se-ler

III.çoğul şahısta -lar , -ler ekinin kullanılmadığı şekillerde dilde bazen görülür ama eylemin çoğul anlama gelip gelmediği cümlelerin öznesinden anlaşıldığı için çoğul ekinin kullanılıp kullanılmaması manaya etki etmez.

Fiilin şart kipinin olumsuz şekli fiili tabanına -ma , -me ekinin ilavesiyle teşkil edilir: Yazmasam , gelmesem , yazmasaň , gelmeseň , yazmasa , gelmese , yazmasak , gelmesek , yazmasaňiz , gelmeseňiz , yazmasalar , gelmeseler...

Yukarıda belirtildiği gibi , fiilin şart kipi Türkmen edebi dilinde fiil tabanına getirilen eklerle yapılır. Ama günümüz Türkmen dilinde az da olsa fiillerden başka kelime gruplarına (özellikle isimlere) eklendiği de görülür. Mesela :

İki yeke cübüsini puldan doldurup gelenler hem b a r s a b a r d ı . (N. S., S.,é ., s.233)

(Tek tük , ceplerini parayla doldurup gelenler de vardı .)

– *Sen nēme meni oňa düşman édyēmin ? (Sen niçin beni ona düşman ediyorsun ?)*

– *Düşman-a d ē l s e n d ē l s i n v e l i ...siz beyik adamlarda (B. K ., G. A., s.376) .*

(Düşman değilsen değilsin fakat...siz büyük adamlarda ...)

Melebayam b a y s a b a y d ı r v e l i , Halnazar bayın dövleti asıl éygerder yalı dēl. (B. K. A, I, s.138)

Olar meniň milletimi tanaman yören bolmasınlar ? Belki ş e y l e s e - d e ş e y l e d i r (N. S., S. é., s. 281).

– *Senin yüreginde zad-a y o k s a y o k d u r v e l i , sözüň-e uyup aglayanınka menzeyer. (B.K.,G.A., s. 33)*

Misallerden anlaşıldığı üzere sonuna fiilin şart ekini alan isimler üzerine *-dı , -di ; -dı , -dir* gibi ekler alınca bir daha tekrarlanırlar ve böylece ihtimal anlamı kazanırlar. Türkmen dilinin bazı ağızlarında (mesela Çovdur ağızında) şart kipinin tekrarlanmayan isimlere eklendiğini de görebiliriz. Örneğin:

Istisa kafini açagasın ¹.

Gul... bayıñ üç yaşlı ovlunıñ moynunu peki birlen kesiv alıp , p ē k i n i s e kelinin yastıgıñıñ astında goyadırdı özi yenem tüynükten çıkık gidedir ².

(Gul... beyin üç yaşındaki oğlunun boynunu bıçak ile kesip , bıçağı ise gelinin yastığının altına koydu , kendi de çadırın tepesindeki delikten çıkıp gitti .)

Bunlardan başka diğer Türk dillerinin bazılarında (mesela ; Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde) fiilin şart kipi sadece isimlere değil , bazı fiillerin şekil eklerinin ve çekim eklerinin sonlarına da gelebilir. Örneğin :

Azerbaycan dilinde:

Eker mēnimle ketmek i s t ē - m i r - s ē n - s ē , ketmerem . (N.O.,P.n.b., s.85)

(Eğer benimle gitmek istemiyorsan , gitmem .)

Eker sevkidēn y a z - ı l - ı b - s a , çoh maraglanıram . (N.O.,P.n.b., s. 183)

Sonra daha hansı ailede yehudi kızletmek m ü m k i n - s ē onlara da danış . (N.O.,P.n.b., s. 211)

Bakiya o g e d - ē c ē k - s ē sen niye el ayaga düşmüşsen ?

Sen m ü ē l l i m - s ē n - s ē bunu bilmelisen .

Türkiye Türkçesinde:

Vaktiniz yok-sa başka defa geliriz ³.

Eğer yağmur yağıyor-sa çocuğu niçin sokağa bıraktın ? ⁴

¹ Maşakov H.A., *Çovdurskiy dialekt turkmenskogo yazıka*. Kand. Dis. Aşhabad ,1949 , s. 69 (*Türkmen dilinin Çovdur diyalekti , Araştırma tezi*)

² a.g.t, s. 131

³ Aylarov Ş.S., *Uçebnik Turetskogo Yazıka* . M., 1954 , s. 222 (*Türk dili ders kitabı*)

⁴ Aynı eser , s.325

Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerindeki örneklerde görülen bu *-sa* ,*-se* ekleri aslında *-imek* (*ermek*) ek fiilinin kısaltmış şekilleridir¹. *-imek* (*ermek*) fiili günümüzde çoğu Türk dilde (Türk , Azerbaycan , Özbek , Karakalpak vb) kullanılıyor olsa da Türkmence’de *-imek* fiili , yerini *bolmak* fiiline bırakmıştır. Demek ki günümüz Türkmence’sinde şart ekinin fiiller dışındaki kelimelere gelişine kısmen rastlanılsa da bu ,Türkmen edebi diline ait bir özellik değildir.

Fiilin şart kipi günümüz Türkmen edebi dilinde çok manalı ve çok fonksiyonlu fiil kiplerinden biridir. Bu sebeple şart ekinin bildirdiği anlamlar , bu kip ekini alan sözlerin cümle içindeki fonksiyonları ile alakalı olarak ortaya çıkar.

Türkmen dili ile diğer Türk dillerinin kelimelerinde , gramatik yapılarında birçok ortak yanlar olduğu gibi ,bazı kendilerine has olan farklılıklar da mevcuttur .Bu gibi durumları Türk dillerinde kullanılan şart kipinin fonetik ve gramatik yapısında da belli derecede görebiliriz . Böylece fiilin şart kipinin temeli ve belli derecede münakaşalı meseleleri üzerinde ayrı ayrı Türk dillerinin dil malzemelerine dayanılarak ileri sürülen fikirlerin üstünde durulması gerektiğine inanmaktayız ².

Fiilin şart kipinin tartışmalı meselelerinden biri de onun zaman anlatıp anlatmadığı mevzusudur.

Türkmen dilinde (ve benzer Türk dillerinde) fiilin şart kipi şart anlatmakla birlikte yardımcı cümlelerle belli bir zamana ait eylemi de bildirebilir. Şart kipinin bahsedilen fonksiyonu dilcilerin dikkatini çeken en temel konulardan biri olmuştur. Şart kipinin zaman bildirme özelliği konusunda Türkologları görüşlerine göre şöyle gruplandırabiliriz .

¹ Aylarov Ş.S., *a.g.e.*, s. 219

Dmitriyev N.K., *Turetskiy yazık*. M., 1960 , s. 53 (*Türk dili*)

, Azerbaycan dilinin grammatikası , I. Morfologiya . Bakı , 1960 , s.209

² Belli bir konu hakkında ayrı ayrı yazarların görüşlerini ayrıntısıyla değil , onları savundukları fikirlere göre gruplandırarak ele aldık .

- I. Türkologların bazılarının fikrine göre şart kipi (-sa, -se) şimdiki zamanı anlatır ¹.
- II. Türkologların bir kısmına göre bu kip gelecek zamanı anlatır ².
- III. Türkologların diğer bir grubu bu kipin şimdiki gelecek zamanı (geniş zaman) veya şimdiki veya gelecek zamanları anlattığını savunur ³.

¹ Kazem-Bek M.A., *Obşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka*. Kazan, 1846, s. 184-185 (*Türk-Tatar dilleri ortak grameri*)

Melioranskiy P. M., *Kratkaya grammatika kazak – kirgizkogo yazıka*, I. fonetika i etimologiya. SPb., 1894, s. 53 (*Kısa Kazak-Kırgız dili grameri, fonetik ve etimoloji*)

Samoylovich A., *Kratkaya uchebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo yazıka*. L., 1925, s. 77 (*Günümüz Osmanlı Türkçesi gramer kitabı*)

Dimitriyev N. K., *Grammatika başkirskogo yazıka*. M.-L., 1948, s. 166-167 (*Başkurt dili grameri*)

Kononov A. N., *Grammatika turetskogo yazıka*. M. L., 1941, s. 144 (*Türk dili grameri*)

Kuznetsov P. İ., *Uslovniy period turetskogo yazıka*. Kand. Dis. M., 1950, s. 24 (*Türk dilinde şartlı zaman*)

Gadiyeva N. Z., *Tipi pridatochnykh predlozheniy v sovremennom azerbayjanskom literaturnom yazıke*. Kand. Dis. M., 1951, s. 241-242 (*Çağdaş Azeri edebi dilinde yan cümle çeşitleri*.)

² Makarov T., *Tatarskaya grammatika kavkazkogo nareçiya*. Tibilisi, 1848, s. 54 (*Tatar gramerinde Kafkas Ağzı*)

, *Grammatika altayskogo yazıka*. Kazan, 1869 (*Altay dili grameri*)

Agabekov S., *Uchebnik turkmenskogo nareçiya s prilozheniyem sbornika poslovits i porovorok turkmen zakaspiyskoy oblasti*. Ashabad, 1904, s. 72 (*Türkmen ağzı, Hazar bölgesi Türkmenlerinin atasözü ve deyimleri ekiyle*)

Direnkova N. P., *Grammatika hakasskogo yazıka*. Abakan, 1948, s. 110-111 (*Hakas dili grameri*)

Bazıyev A. T., *Sistema –sprajeniya v kumukskom i nogayskom yazıkah*. Kand. Dis. M. 1949, s. 128 (*Nogay ve Kumuk dillerinde fiil çekim sistemi*).

³ Troyanskiy A., *Kratkaya tatarskaya grammatika*. Kazan, 1860, s. 44 (*Kısa Tatar dili grameri*)

, *Grammatika kirgizkogo yazıka*. Orenburg, 1897, s. 75 (*Kırgız dili grameri*)

Katanov N. F., *Opit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniyem glavneyşih otnoşeniy evo k drugim yazıkam turskogo koriya*. Kazan, 1903, s. 857

Belayev İ. A., *Grammatika turkmenskogo yazıka*. Ashabad, 1915, s. 74 (*Türkmen dili grameri*)

Borovkov A. K., *Uchebnik uygurskogo yazıka*. L., 1935, s. 162 (*Uygur dili der kitabı*)

Kissen İ. A. ve Orakulov M. M., *Grammatika uzbekskogo yazıka*, I. fonetika i morfologiya. Taşkent, 1940, s. 187 (*Özbek dili grameri*, I. fonetik ve morfoloji)

Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizkogo yazıka*, vıp. 3. Firunze, 1940, s. 43 (*Kırgız dili grameri*)

Nasilov B. M., *Grammatika uygurskogo yazıka*. M. M., 1940, s. 85 (*Uygur dili grameri*)

Direnkova N. P., *Grammatika şorskogo yazıka*. M. L., 1941, s. 176 (*Şors dili grameri*)

Reşetov V. V., *Sovremenniy uzbekskiy yazık*, I. Taşkent, 1946, s. 92 (*Çağdaş Özbek dili*)

Baskakov N. A., *Sistema sprajenia ili izmeniya slov po litsam v yazıkah turskoy gruppi. V.kn.: Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike turskih yazıkov. II. Morfologiya*. M., 1956, s. 298 (*Türk dillerinde kelimelerin şahıslara göre çekimi; Türk dillerinin karşılaştırmalı gramer araştırması*)

Kononov A. N., *Grammatika uzbekskogo yazıka*. Taşkent, 1948, s. 188 (*Özbek dili grameri*)

Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*. M. L., 1956, s. 243 (*Çağdaş Türk edebi dili grameri*)

Lubimov K. M., *Obrazovaniye, znaçeniya i upotrebleniya vremen v turetskom yazıke*. Kand. Dis. M., 1948, s. 12 (*Türk dilinde zamanların oluşumu, manaları ve kullanılışları*)

Azizova A. G., *Uslovniy pereiod v sovremennom uzbekskom literaturnom yazıke*. Kand. Dis. L., 1952, s. 22 (*Günümüz Özbek dilinde şart kipi*)

Allanazarov O., *Proşedşee vremya v sovremennom turkmenском literaturnom yazıke*. Kand. Dis. L., 1953, s. 140, 149-150 (*Çağdaş Türkmen edebi dilinde geçmiş zaman*)

IV. Türkologların bir kısmına göre de bu kip cümledeki anlamına göre şimdiki veya gelecek zamanları anlatır¹.

Bu görüşlerin hangisinin doğru olduğu meselesine baktığımızda , bunlardan belli birinin doğru diğerlerinin yanlış olduğu hakkında kesin bir fikir ileri süremeyiz . Sebebi ise Türk dillerinin her birinde yazarların bu kipi farklı anlamda kullanmalarıdır. Onun için ortaya konan fikirler , belli bir Türkî dilin özellikleri açısından doğru olabilir. Ama Türk dillerinin tarihine göz attığımızda herhangi bir Türk dilinde şart kipinin zaman anlatması mevzusunda da değişik fikirler bulunduğunu görürüz .

Örnek olarak K. M. Lubimov Türkiye Türkçesinde şart kipinin iki (şimdiki ve gelecek) zamanı olduğunu söylese de onun bazı durumlarda geçmişte , şimdiki zamanda ya da gelecekte olabilecek eylemleri de anlatabildiğini ifade eder ².

N.K. Dmitriyev Başkırt dilindeki şart kipini şimdiki zamanın şartı diye adlandırmasına rağmen onun gelecek zamandaki şartı da bildirdiğini söyler ³.

A.N. Kononov Türk dili gramerinin I. baskısında fiilin şart kipini , şimdiki zaman olarak kabul etmişse de ⁴ , son baskısında geniş zamanı karşıladığını belirtmektedir ¹. Bu ise yazarın eserinin son baskısında şart kipinin zaman meselesine önceliklere bakarak daha fazla önem verdiğini gösterir . Bu tip örnekleri başka Türkologların eserlerinde de görebiliriz . Bunun sebebi ise , bu yazarların bir taraftan şart kipinin zaman meselesinde belli bir

¹ Arhangelskiy Al., *Grammatika narodno –tatarskogo yazıka* . Orenburg, 1894 , s. 53-54 (*Tatar halk dili grameri*)

Baylıyev H., *Hezirki türkmen dilinin grammatikasının gısa kursı* , I. Morfolojiya . Aşgabat ,1948 , s.75 (*Günümüz Türkmen dilinin özeti*)

Oruzbayeva B. O., *Formı proşedşevo vremeni v kirgizskom yazıke*. Kand. Dis. Firunze , 1951, s. 24 (*Kırgız dilinde geçmiş zaman kipi*)

Gafarov B. G., *Sistema sprajeniya v Gagavuzkom yazıke*. Kand. Dis. M. 1951, s.84 ,181 (*Gagavuz dilinde fiil çekim sistemi*)

Grunina E. A., *Slojnopodçinenoye predlojeniye v savremennom uzbekskom yazıke*. Kand. Dis. M., 1952 , s.176 (*Çağdaş Özbek dilinde bağlı birleşik cümle*)

² Lubimov K. M., a.g.t., s. 12

³ Dmitriyev N.K., *Grammatika Başkırskogo yazıka* . s. 167 (*Başkırt dili grameri*)

⁴ Kononov A. N., *Grammatika turetskogo yazıka* , s. 144 (*Türk dili grameri*)

geleneksel teoriyi desteklemeye çalışmaları, diğer yandan ise o teorilere karşı çıkan görüşleri çürütmek için çalışmalarıdır şeklinde düşünebiliriz.

Günümüz Türkmen dilinde şart kipinin temel anlamı şart göstermekten ibaret olup, çoğunlukla yardımcı cümle zamanlarının şekillenmesine katkıda bulunur. Buna göre de şart kipi kendi başına belli bir gramatik zaman anlatmaz. Eklendiği fiilin zamanına uygun olarak geçmiş, şimdiki ya da gelecek zamana dönüşebilir¹. Mesela :

Bay aga ,men seniň yedi yıldan duzunı y i s e m , sen meniň yedi yillap daban etimi yidin (A. D. S., é., s. 86)

(Ben senin yedi yıl ekmeğini yedim ama sen de beni yedi yıl durmaksızın çalıştırdın .)

Habar tutup bilmeşe ,ol incalıp yatıp hem bilmezdi .(A.G. ,P . h., s.120)

Sarun t a p a y s a l a r , édil bugday unı tapan yalı édil ,onı iyyerdiler. (A.G.,P. h., s. 67)

Ékinleri hem yerleri çalşırıp é k s e ñ , govı bitginli bolyar. (A. G., K. é., s. 90)

(Ekinleri nadasa bıraktığın tarlalara ekersen , daha verimi olur .)

Éger şol sakanıň özünde gidroelektrik stanntsiyası g u r l a y s a , şondan altı kolhozın obası ışık alıp bilcek . (A. G., K. é., s.106)

Şu durşuna hanıň yanına b a r s a k , ikimizem derrev öldürer . (G., s. 151)

(Bu halimizle Hanın yanına gidecek olsak , ikimizi de hemen öldürür.)

Bu örneklerin ilk üçünde fiilin şart kipinin geçmiş zamanı , dördüncüsünde şimdiki zamanı son ikisinde ise gelecek zamanı anlatan yardımcı cümle kurmuştur . Yani şart kipi taşıyan kelimeler temel cümlede zaman bildiren yardımcı cümleler kurmuştur . Bu ise fiilin şart kipinin zaman anlatma özelliğinin olmadığını gösterir. Bu yönden zarf-fiillerle karşılaştırabiliriz : *Men işden gelip , dınç aldım (alyarın , aların,alcak)* [Ben işten gelip dinlendim (dinleniyorum,dinlenirim,dinleneceğim) .]

¹ Türkmen dil biliminde fiilin şart kipinin zaman anlatması hususu ilk defa H.Baylıyev tarafından doğru olarak tespit edilmiştir. Bk. Baylıyev H. a.g.e., s. 75

N.K.Dmitriyev zarf-fiillerin özelliklerini anlatırken şöyle der : “Her zarf-fiil esas fiile olan bağlılığına göre anlam kazanır . Tek başına bir zarf fiil hiçbir zaman kategorisini kapsamaz .”¹

N.K.Dimitriyev’in bu fikrinin zaman konusunda şart kipi hakkında da geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Günümüz Türkmen dilinde şart ekini kabul etmeyen fiil şekillerine veya isimlere şart anlamı vermek için onların arkalarından şart ekini almış *bolmak* fiili getirilir². İşte bu yapı birleşik bir yapı oluşturup³ çoğunlukla cümlelerin yüklemidir. Bu şekildeki örnekler aşağıda sıralanmıştır.

I. Temel fiili sıfat- fiillerden oluşan birleşik fiiller.

Ol yigit meni s ö y e n b o l s a , hökman tapar .(G. M.,G.,K. g, s. 145)

(O yiğit beni seviyorsa , muhakkak bulur.)

¹ Dmitriyev N. K., *Grammatika Başkirkogo yazıka* , s.187

² Anlatılmak istenen manaya bağlı olarak bu tip yapılarda *bolmak* fiili başka bir çok fiil kiplerine de gelebilir. Ama bu tip mevzular bu bölümün konusu değildir.

³ *Bolmak* fiilinin yardımıyla yapılan ve birleşik fiil şeklinde kullanılan bu tip yapılar Türkoloji’de genellikle “birleşik kipler” diye adlandırılır. Bu konuda bakınız:

Dmitriyev N. K., *Grammatika başkirkogo yazıka* , s.169

Kuznatsov P. İ., *a.g.t.*, s. 146-158 ;

Kuznatsov P. İ., *K voprosu o perifrasticheskih formah turetskogo yazıka .-“Kratkiye soobşeniya İnstituta vostokovedeniya AN SSSR” XVIII. Yazıkoznaniye* , 1956 , s. 19-33 (Türk dilindeki birleşik yapılar,SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü kısa bilgiler , XVIII. Dilbilimi)

Mihaylov M. C., *Perifrasticheskiye formı i katagoriya vida i turetskom glagola* , M., 1965 (Türk dili fiillerindeki birleşik kipler ve çeşitler)

Kononov A. N., *Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* , s.252-254

Nasilov D. M., *K voprosu o perifrasticheskih formah glagola v drevneyurtskih yazıkah.-voprosu yazıkoznaniya* 1960 , no:3 , s. 93-97 (Eski Türk dilinde birleşik fiiller-Dil bilim sorunları)

Ama bazı dillerde bu tip yapılar “anlamını kaybetmiş şart yapısı” olarak adlandırılmaktadır. Bk :

Kononov A. N., *Grammatika ızbekskogo yazıka* , s. 190 (Özbek dili grameri).

Kononov A. N., *Grammatika savremennogo ızbekskogo literaturnogo yazıka* , M. L.,1960 , s.234

Azizova A. G., *a.g.t.*, s. 64

Allanazarov O., *Proşedşeye vremya v savremennom turkmenkom literaturnom yazıke*, Avtoref . Kand . dis. L. 1953 , s. 14-15 (Çağdaş Türkmen edebi dilinde geçmiş zaman)

Lisovskaya N.A., *Nerealniye uslovniye konstruksii sintetişeskogo i analitiko sintetişeskogo tipa v savremennom azerbaydjanskom literaturnom yazıke v sravnenii s turskimi yazıkamı ugo zapadnoy gruppı – trudi İnstituta yazıkoznaniya AN Turkmenkoy SSR . vıp.4. Aşhabad ,1962 , s. 39 (Güney-batı Türk dil gruplarıyla karşılaştırmalı olarak çağdaş Azeri dilinde cümle yapısı ve cümlelerdeki gerçek şart anlatmayan şartlı cümle yapıları-Türkmen SSC Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü eserleri)*

Öñ muña uludan –kiçi plan éce diyen b o l s a l a r , hezir muna çişik diyip at beryerler. (A.D.,e., s.162)

Éger senin Altın s ö y y e n b o l s a , ol seni her yerde-de görüp bilyer. (A.D.,e., s. 63)

–İñlis goşunu yurda gadam b a s c a k b o l s a ,bizin gelcegimiz patışa dövrüne garanda-da has pacıgalı görünyer! (B.,K.,A.e.,III, s.69)

–Hava . Pul bilen bir iş b i t c e k b o l s a , biterçe boldı . (B. K.,A. ē., I, s. 20)
(Para ile bir iş bitecek olsa biterdi .)

Bu örneklerden görüldüğü üzere ,temel cümlelerin yüklemine hangi zamanı ifade ettiğini dikkate almaksızın ,yardımcı cümle yükleminden eylemin hangi zamanda olduğunu anlayabiliriz . Burada muhtelif zaman ifade eden sıfat -fiil şekilleri önemli rol oynar.

Şart kipi ve fonksiyonları bir çok dilcinin¹ ilgisini çekmiş ve bunların çoğu fiilin şart kipi ile kategorik geçmiş zamana gelen –imek (-ermek) ek fiilinin birleşmesinden oluşan -sadı , -sedi yapısını fiilin şart kipinin geçmiş zamanı kabul etmişlerdir (Günümüzde bazı Türkî dillerde bunun -sa yedi//idi gibi şekilleri kullanılmaktadır.)² . Bazı Türkologlar³ bu yapının (sadı,-sedi) fiilin şart kipinin geçmiş zamanı olmadığını belirterek , bilinen geçmiş

¹ Samoyloviç A., *Kratkaya učebnaya grammatika savremennogo turetskogo yazıka* , s.79 (Çağdaş Türk dilinin kısa grameri)

Gordlevskiy V. A., *Grammatika turetskogo yazıka*, M, 1928 , s. 45 (Türk dili grameri)

Borovkov A. K., *Učebnik uygurskogo yazıka* , s. 163 (Uygur dili ders kitabı)

Kononov A. N., *Grammatika turetskogo yazıka* , s. 144

Dmitriyev N.K., *Grammatika başkirskogo yazıka* , s. 168

Kuznetsov P. İ., *a.g.t.*, s. 27

Azizova A. G., *a.g.t.*, s.40

Allanazarov O., *a.g.t.*, s.142

² Baskakov N. A., *Sistema soprajeniya ili izmeniya slov po litsam v yazıkah türdkoy gruppi .V kn .İsledovaniya po sravnitel'noy grammatike turskih yazıkov* , II. Morfologiya . M., 1956, s. 300

³ Baskakov N. A., *Nogayskiy yazık i evo dialekti*. M.-L.; 1940 , s.114 (Nogay dili ve ağızları)

Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizskogo yazıka* , s.43 (Kırgız dili grameri)

Nasilov V. M., *Grammatika uygurskogo yazıka* , s.104 (Uygur dili grameri)

Dmitriyev N. K., *Grammatika kumukskogo yazıka*, M.-L.,1940 , s.124 (Kumuk dili grameri).

Dmitriyev N. K., *Grammatika başkirskogo yazıka* , s. 169

Kissen İ. A. , Orakulov M. M. *a.g.e.*, s. 191

Direnkova N. P., *Grammatika şorskogo yazıka* , s.180 (Şors dili grameri)

Reşetov. V.V., *Sovremenniy uzbekskiy yazık* , s.96 (Çağdaş Özbek dili)

Kononov A. N., *Grammatika uzbekskogo yazıka* , s.190 (Özbek dili grameri)

Bayliyev H., *a.g.e.*, s. 75

Baziyev A.T., *a.g.t.*, s. 124

Gulomov A.G., *Fe'l Hozirgi zaman uzbek tili kursdan materiallar*. Toşkent , 1954 , s.51 (Günümüz Özbek diline ait materyaller)

zamanın iki fiil yardımıyla , yani asli fiilin sıfat-fiilin geçmiş zamanında ,bolmak yardımcı fiilinin de şart ekiyle kullanılması suretiyle anlatıldığını kabul etmişlerdir. Bu konuda A.N. Baskakov şöyle der: “Geçmiş zaman şart kipi ; esas fiile gelen sıfat-fiille ve *bolmak* yardımcı fiilinin şart kipinde çekimlenmesiyle oluşur .”¹

Şimdiki ve gelecek zaman sıfat-fiiline *bolmak* fiilinin şart kipinde çekimi eklenerek , şimdiki² ve gelecek ³ zaman anlatıldığı pek çok Türkolog tarafından kabul edilir. Eylemin zamanının temel cümlelerin sıfat-fiilden meydana gelen birleşik fiilin şart kipi desteğiyle gerçekleştirildiği meselesi N.K. Dimitriyev’in ⁴ eserlerinde açıkça anlatılır. H.Baylyev şöyle der: “Eğer zamanı şart kipi ile belirtmek gerekiyorsa bu durumda , esas fiile bir sıfat-fiil eki, *bolmak* yardımcı fiiline ise şart eki getirilir.”¹

Türkmen klasik eserlerinde esas fiilin -ar,-er ekini *bolmak* yardımcı fiilinin de şart eki aldığı birleşik yapıları görmemiz mümkündür :

Éger g i d e r b o l s a ñ , tiz şayıñı tut . É g e r g i t m e s e n , maña rugsat ber
(M. Z.-T., s. 82)

(Eğer gideceksen çabuk hazırlan. Eğer gitmeyeceksen bana izin ver.)

Bir bedevni saylap alar bolsañız ,

Sınasın ,sargısın ,gerişin görüñ. (M.g.,g., s.35)

Vahit gider b o l s a ñ mundan ,

Canım söylen canı getir. (M.,Z.-T., s.74)

Bu tip birleşik şart kipli yapılar günümüz Türkmen dilinde de görülür ama işitmek, bilmek gibi az sayıda fiillere gelip , giriş sözleri ya da giriş cümleleri olarak kullanılırlar .

¹ Baskakov N. A., *Sistema spravejñiya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkah turskom gruppi V ki İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike turskih yazıkov* , II. Morfologiya . M., 1956 , s. 299

² Kononov A. N., *Grammatika uzbekskogo yazıka* , s.190 (*Özbek dili grameri*)

Baylyev H., a.g.e., s.75

Baziyev A.T., a.g.t., s. 123

Baziyev A.T., *Hezirki zaman türkmen dilinin sintaksisi boyunça gısgaça konspekt*. Aşgabat , 1954 , s. 144 (*Günümüz Türkmen dili sentaksının özeti*)

³ Drenkova N. P., *Grammatika şorskogo yazıka* , s.179

Baylyev H., a.g.e., s.75

Dmitriyev N. K., *Grammatika başkırskogo yazıka* , s.169

Milih M. K., *Glagoli nogayskogo yazıka* – Trudı Çerkesskogo naučno-issledovatel'skogo instituta .vid. 2. yazık. Çerkessk , 1954 , s.162 (*Nogay dili fiilleri-Çerkez araştırma enstitüsü eserleri*)

⁴ Dmitriyev N.K ., *Grammatika başkırskogo yazıka* , s.169

– Gızlar ,éş i der b o l s a ñ ı z ,Şirni çıkarıpmişlar! (N. S. S.,é., s. 28)

(Kızlar duyduunuz mu , Şirin'i çıkarmışlar.)

– Oglum b i l e r b o l s a ñ , obamıza mugallım diyen bir molla geldi .(N.S. S., é., s. 21)

Éş i der b o l s a ñ ,Hoşgeldi ,bir ulı vaka boldı . (A.G.K.e., s.216)

B i l e r b o l s a ñ ı z ,bu sagadı men canımdan ayavlı)sakların(P.,1955 , no:11 , s. 6)

2.Temel fiili gereklik eki alan birleşik fiiller:

Eger b a r m a l ı b o l s a , til kakarsın...(B.S. S., é., s. 171)

(Eğer gidecek olsan telefon edersin .)

Yöne valastnoyların üstüne ç o z m a l ı b o l s a , gayra durarın öydemok...

(B.K.A.ē., III. s. 250)

Düme meydanlarımızı s u v a r a y m a l ı b o l a y s a k ,şonuñ yagdayı neneñsikē.

3.Temel fiili hıyal(niyet) kipindeki fiillerden oluşan birleşik fiiller :

İne...indi senem rēme a y t m a k ç a m b o l s a n aydıber (N. S. S.,é., s. 98)

(İşte ,şimdi ne söyleyeceksen , söyleyiver .)

Éger-de oturman g i t m e k ç i b o l s a ,

Ahır öz diyenin é t m e k ç i b o l s a ,

Nēme ,yer yokmuşmı öz obasında ? (A. K. S., s.220)

Olar biziñ brigadamızın pagtasını g ö r m e k ç i b o l s a l a r ,ertir şu yere gelsinler.

Biz b a r m a k ç ı b o l s a k ,öñünden habar edyeriñ

Bu gibi birleşik şart yapılarında -makçı , -mekçi bolmak yapısı temel yüklemnin gerçekleşme şartını oluşturur.

4.Temel fiili -ıp,-ip,-up,-üp zarf-fiil eklerinden oluşan birleşik fiiller :

Goyunları sag-aman oba é l t i p b o l s a biziñ ulı iş bitirdiğimiz bolardı (B.,S. S. é., 102) (Koyunları sağ salim obaya götürebilirse ,büyük iş başarmış olurduk .)

Seni göni yola s a l ı p b o l s a ,seniñ é rkinzelik édip bolsa ,saña tabşırılan yumuş biter. (B.K.A é, II. s.141)

Bu tip birleşik yapılar, şart manasıyla birlikte belli derecede istek ve beklenti ifade ederler.

5. Temel fiili isimlerden oluşan birleşik fiiller :

– *Bir adam b a y b o l s a , yüz adam garıp (B. K. A.,é.,I, s. 117)*

(Bir adam zenginse de yüz adam fakirdir .)

Obañız bağşıdan d o l ı b o l s a , onda bize gelmek hem gerek dēl ekeni (A.D.S., é., s.178)

– *Can s a g b o l s a , başgasının bir zadı bar . (H. D. I. III , s.116)*

– *Mı h m a n b o l s a n ı z , ol tama barın. (B.K.A.,é, s. 203)*

Ol nēmedir yedi derya bōvüsyēn.,

Ş a h ı r o l s a n , şondan bize habar ber. (M. g.,g., s.221)

Temel sözü isimden oluşan birleşik şart yapılarında ismin başında onu açıklayan diğer bir sıfat da gelebilir. Tamamlayıcı bu söz bir sıfat-fiil bile olsa şart kipinin zaman anlatma meselesine tesir etmez. Mesela:

Ay onuñ özi a k ı l l ı g ı z b o l s a , geyime seyretmez , adama seryeder. (A. D., S. é., s.119) (Eğer o akıllı kız olsa , erkeğin giyimine değil kişiliğine bakar)

– *G a r r ı b o l ş e v i k b o l s a , ol yaşların özüne edyen hormatına hem düşünsin. ahır. (A. G.,K. é., s. 114 .)*

Éger hakıkı a ş ı k b o l s a ñ , merdana bolmak gerek. (N. A., L.- M, s.54)

Sizem g o v ı a d a m b o l s a ñ ı z , maña rehimiñiz gelsin . (G. M.,G. S.,K.g., s. 119.)

.....menem şonda “Bu éger öz gurbum yeter yerine s a t ı l y a n z a t b o l s a alayın” diyen hıyala mündüm (N. S., S. é., s. 14)

Bu tip birleşik fiillerde belirteç olarak gelen sıfatlar , sıfat-fiiller vb. bazen sonlarında isimler bulunmaksızın da kullanılabilirler: *Akıllı bolsa , govi bolsañız , satılyan bolsa* . Ama sıfatın tamamladığı ismin her zaman düştüğünü de söylemek mümkün değildir.

Temel sözü isimlerden oluşan birleşik şart kipinde , ismin her zaman iyeliksiz veya yalın halde olması şart değildir. Yani isim herhangi bir hal ekini veya iyelik ekini alabilir.

Mesela :

Gız kaçıpdr . (Kız kaçmış .)

Volostnoy düşünmēn : (Volostnoy düşünmeden :)

– Seniñ gızıñmı ?- diyip soradı .(Senin kızın mı ? Diye sordu .)

– Meniñ gız ı m b o l s a , kellesini kertip taşlamayanmı ? (B. K., A. é., I., s.265)

(Benim kızım olsa , kafasını kesip atmaz mıyım ?)

Biz bugünkü yangının ş a y a d ı b o l s a k ,értirki gülzarlığın éyesi boları . (B.K.,A. é, III, s.135)

Gözleyēniniz ç ı n ı ñ ı z b o l s a , şu tayda durun men bulup geleyin . (G. M.,G. S.,K.g., s.139)

Siz fr o n t d a b o l s a ñ ı z , biz tılda iş frontundadırs . (A. D. S.,é., s.279)

Éger sen şol pikiriñde b o l s a n , derrev ol pikiriñi taşların . (A. D. S.,é., s.186)

H.Baylıyev temel kelimesi isimlerden oluşan birleşik şart kipinin kullanılışı hakkında şöyle der : “Eğer şartlı gösterilmesi gereken olay ya da durum hareketsiz ise , yani şartlı gösterilmesi gereken cümlelerin yüklemi fiil değilse şart anlamını *bolmak* yardımcı fiili üstlenir.”¹

Kendi manasında kullanılıp , önüne de isim gelen *bolmak* fiilinden şu tipteki birleşik şekiller sadece cümlede , kullanıldığı metinde fark edilir :

Seniñ elindeki düynki g a z e t b o l s a , menem bir okap göreyin . (Elindeki gazete ise bir okuyayım .)

Kioskda g a z e t b o l s a , sana-da birini alayınmı ?

(Büfede gazete varsa , sana da bir tane alayım mı ?)

¹ Baylıyev H. a.g.e., s. 75

Şart eki almış *bolmak* yardımcı fiilinin başına bir isim geliyorsa , bunların oluşturduğu anlam farkı , kullanıldığı cümleye göre değişiklik gösterir. I. cümlede *gazet bolsa (gazete ise)* II. Cümlede *gazet bolsa (gazete varsa)* anlamında kullanılmıştır .

Her iki yapıda görünüşte aynı olmasına rağmen anlam olarak farklıdır. I. cümlede *gazete* ek fiil olarak yüklem olmuştur. II. Cümlede ise , şart cümlecığının yüklemi,*gazete* de öznesidir

Eylemin zamanını çeşitli yönlerden belirginleştirmek , kınama , nefret , pişmanlık , öfke anlatmak için bu birleşik şart yapısında *bolmak* fiili iki veya daha fazla sayıda tekrarlanabilir . Özellikle bu tekrarlarda ilk fiilin sonuna sıfat-fiil , gereklik eki , niyet kipi (*-mekçi*) ya da zarf-fiilin *-ıp,-ip,-up , -üp* ekleri getirilir . Bunlardan sonra ise önce sıfat-fiil eki , sonra da şart eki almış¹ *bol-* yardımcı fiili getirilir : *gitmesek bolyan bolsa , gitmedik bolan bolsa , gitmedik bolcak bolsa , gitmekçi bolan bolsa , gidin bolyan bolsa , brigadir bolmadık bolsa brigadir bolan bolsa , brigadir bolmalı bolsa , brigadir bolmakçı bolsa , brigadir bolup bolsa....*Mesela:

Aydılanlar dogrı b o l y a n b o l s a , ol gızıl ésgerlere zat övredyen bolmalıdır . Komandır bolmalıdır... (N.S., S. é., s.56)

(Söylenenler doğru olsa idi , o askerlere talim yaptıran kişi olmalıydı. Komutan olmalıydı.)

Onuñ bozulmagından hiç kim, hiç zat añlamadık ve a ñ l a m a k - d a b o l m a d ık b o l s a , garrılardan oña içgin içgin seredeni boldı. (N. S. S.,é., s.98-99)

(Onun bozulmasından hiç birimiz bir şey anlamadık ve anlayacak olmadık ise de yaşlılardan onu dikkatlice inceleyenler vardı.)

Onuñ nire ve kim bilen gidendigini éger bilip b o l y a n b o l s a , onda siz bilmeli ahırı (N. S., S. é., s.32)

...meniñ bilen d o s t b o l c a k b o l s a ñ , öz terligim için ak adamları garalama hem yalançılık etme .(A. G.,K. é., s.421)

¹ Bu yapı başka fiil kiplerinde de kullanılmaktadır fakat konumuzun dışındadır.

(Benimle dost olacak isen , kendi çıkarın için temiz insanları karalama ve yalancılık etme .)

Éger sen v r a ç b o l m a k ç ı b o l s a ñ , m e d i t s i n a i n s t i t u t u n u g u t a r m a l ı b o l a r s ı n .

Anlatılanlardan görüldüğü üzere ,günümüz Türkmen dilinde şart kipinde kullanılan “*bolmak*” fiili , birleşik kipin içerisinde kendi manasından uzaklaşarak yardımcı fiil şeklinde kullanılır ve önündeki unsura şart manası verir.

Fiilin şart kipi yardımcı cümlelerin yüklemi olduğunda her zaman şart anlatmaz , bazı cümlelerde metne ve temel cümle yüklemine göre şartla birlikte vakit , sebep gibi ifadeleri yüklenebilir . Mesela :

Y a g ı ş k ö p y a g s a d e r y a l a r ı n s u v ı k ö p e l y e r .

(Yağmur çok yağarsa ırmakların suyu çoğalır.)

G o v ı s e r e d i l s e , é k i n l e r k ö p h a s ı l b e r y e r .

Şart kipinin vakit , bazen de sebep manası taşıdığı durumlarda Türkmen atasözlerinde sıkça rastlanır. Bu atasözlerine has bir özelliktir :

G u r t a g z a s a ñ , g u r t g e l e r . (T . n . , s . 7 8) (K u r d u h a t ı r ı n a g e t i r i r s e n k u r t g e l i r)

I h l a s b i l e n a g l a s a ñ s o g u r g ö z d e n y a ş ç ı k a r . (N . a . s . , s . 2 2)

(Samimi olarak ağlarsan , kör gözden bile yaş çıkar .)

G u l a n h ö v r i k ö p b o l s a b i r a g s a g ı b i l d i r m e z . (N . a . s . , s . 3 3)

D ü y e g a r a s a , k ö ş e g i n e é y e r e r . (N . a . s . , s . 8 9)

G ı z ı l g ö r s e h ı d ı r a z a r . (N . a . s . , s . 1 3 5)

E r g a t ı b o l s a , ö k ü z ö k ü z d e n g ö r e r . (N . a . s . , s . 1 3 8)

Bazı cümleler görünüş itibariyle şart yardımcı birleşik cümlelere benzese de şart kipindeki fiil sonraki cümledeki (zarf görevindeki) hareketin ya da durumun ortaya çıkmasını anlatmaz . Mesela :

İ y s e ñ n a h a r t a y y a r . (Y e r s e n y e m e k h a z ı r .)

O k a s a ñ kitap köp .(Okursan kitap çok .)

İ ç s e ñ , çay gaynap dur.

G i t s e ñ i z , maşın geldi.

Örneklerde görüldüğü üzere şart eki almış fiillerden sonra gelen temel cümlelerdeki eylemler veya durumlar *yemek* , *okamak* , *gitmek* fiillerine bağlı olmayan müstakil ifadelerdir¹. Yani yemek gelen için hazırlanmamış , otobüs gidecek için oraya gelmiş değildir . Bizim fikrimize göre bu tür cümle teşkilleri konuşma dilinin sentaktik özelliklerine bağlıdır ve gerçek bir şart kipi ifadesi taşımazlar . Gerçek şart ifade etmesi için bu cümlelerin aşağıdaki şekilde teşkil edilmesi gerekirdi .

Nahar tayar . Yiseñ goyup bereyin // bererin...(Yemek hazır.Yersen koyup vereyim .)

Kitap köp. Okasañ ,bereyin // bererin...(Kitap çok . Okursan vereyim .)

Çay gaynap dur . İçseñ , demlep bereyin // bererin..

Maşın geldi .Gitseñiz ,münüñ//münersüñüz...

Temel cümlelerin içeriği ve hangi şahısta çekimlendiği açıkça belli değildir . Onun için cümleyi söyleyenin anlattığı fikre göre değişik şekillerde de kullanılabilir . Örnek olarak , birinci yardımcı birleşik cümle *İyseñ goyup bereli//bersin//bereris//bercek...* Ya da *İyseñ gel//geliber.....*şekillerinde de kullanılabilir. Bu yapılarda ilk cümleler açıklama cümlesi olup , şart ifadesi sonraki birleşik cümlelerdedir . Açıklama cümlesi ise herhangi bir şahsa bağlı değildir.

Fiilin şart kipi ; yardımcı birleşik cümlelerde , temel cümlelerin yüklemine kipine , genellikle birleşik cümlelerin içeriğine göre zaman , karşılaştırma , karşıtlık gibi muhtelif manaları anlatabilir².

Şart kipinde kullanılan fiiller , basit cümlelerin yüklemi ya da yüklemine bir parçası olarak da kullanılır³. Kendisi basit cümlelerin yüklemi olduğu zaman , genellikle

¹ Fiilin şart kipinin bu kullanılışı M. N. Hidirov tarafından tespit edilmiştir. Bk. :

Hidirov M. N., *Türkmen dilinin tarihinden materiallar* . Aşgabat , 1958, s. 131 (*Eski Türkmen dili metinleri*)

² Bu özellikler sentaksa ait olduğu için bu bölüme alınmıştır.

³ Bu konu sentaksa ait olduğu için "basit cümleler" bölümünde ele alınmıştır.

istek, arzu anlatsa da , metinde , cümlede bazı durumlarda başka manalarda anlatabilir . Bunlar temelde aşağıdakilerden ibarettir :

1.Yalnız istek manasında kullanılışı :

Ah şöyle bir érkana y a ş a s a ñ -da ! (B. S., S. é., s.185)

(Ah şöyle rahatça yaşayabilsem .)

Ata-baba geçen çayları g ö r s e m ,

Gürende nan y i s e m , Étrekde y ö r s e m

Degmeseler at üstünde bir b a r s a m

Hiç bolmasa é t s e m seyran Seyidi! (Z. G., s.16)

Vah sibir!..Tükeniksiz kölleriñ , sümme tokaylarıñ gurbanı b o l s a ñ !..

(B. K., A. é., III, s.557)

Oba bir çaltak y e t s e k !

2. Kızgınlık , öfke anlamında kullanılışı :

Sizi öldürmege ok hem hayp , diri g ö m s e ñ ! (H.I.,P., s.47)

(Sizi öldürmek için oka yazık , sizi diri gömsem....)

Pēhey ! Saña yöne ének ét d i y s e ñ !...(B. K.,A. ē, I, s. 165)

3.Övgü , memnuniyet anlamında kullanılışı . Bu kullanımlarda şarttan önce –ay , -ey eki getirilir :

Yal b e r s e ñ , benim itlerim yalı itlere b e r ē y s e ñ . (A.G. K., é., s.167)

(Yal verirsen , benim köpeklerim gibi köpeklere ver .)

İne ussa diyeniñ şunuñ yalı b o l a y s a ! (A. D. S.,é., s.107)

-Inaha,çay diyip Annagulınıñka a y d a y s a ñ , obada birinci çay...(A. D., S., é., s.51)

Kitap diyibem şuña d i y ē y s e ñ ! (P., 1955 , no:11, s.5)

(Kitap diyeceksen , işte buna kitap denir .)

4.Pişmanlık manasında kullanılışı :

Kēški adam bu dünyeye gel mese, (Keşke adam bu dünyaya gelmese)

Gelenden soň ömür sürese ölmese (M.g., S. g., s.62)

(Geldikten sonra da ölümsüz olsa , ölmese.)

5. İsteklendirme manalı kullanımı :

Mecnun avçıga : (Mecnun avcıya :)

Bu ovlakları azat etsen! – diydi . (N.A., L. - M. s.40)

(Bu oğlakları azat etsen ! dedi .)

Éy éne can ! iki aşık seniň hizmatkêrindir, indi bize bir maslahat berseňiz ! (M.Z.-T., s.125.)

Bir gün Kemine pirine : Şu gün bize barsaňız , yağlı étiden tayarlanan burçlı , soganlı börek etcek , iyip gaytsaňız! – diyyer. (K. S.,é., s.84)

Men alıs yerden geldim ,ogulcığımıza hat övredip berseňiz diyip geldim . (N. S. S., é., s. 17)

Şonu getirip bir iki nama ayt dirip berseňiz , -diydi . (G., s.505)

6. Tahmin etmek ,ihtiyatlı olmak anlamında kullanılışı. Bu durumda fillere önce -ay , -ey sonra da olumsuzluk eki getirilir. Şart ise en sonda bulunur :

Ay , ol gızıň gaşları çıtık görünyer, ol oňsuksız bolaymasa ...Ol gıbatçı bolaymasa . (A.G.,K. é., s.220)

(O kızın kaşları çatık görünüyor , sakın o geçimsiz ve dedikoducu olmasın .)

Şu vagt gölecigimizi édil suva yakyan vagtımdı , onu mensiz yatdan çıkaramaysalar...(H. I. P., s.158)

Hova bulutlaşadı . Şu gün yağış yağaymasa .

Ol nehiz-ē gelenok . Ertir gelemese .

Bu yapıdaki filler yardımcı cümlelerin yüklemine teşkil ettiklerinde genellikle şart ifadesi taşırlar:

Şu gün görme seňiz ,értir bu filmi görüp bilmersiniz.

(Bu gün göremezseniz , sonra bu filmi bir daha göremezsiniz.)

Hēzir b a r a y m a s a k , ol gider .

Mırat g e l ē y m e s e , biz gidip bilmeris .

Örneklerden görüldüğü üzere *-ay* , *-ey* eki , esasen , şart anlamını pekiştirir. Şart kipindeki fiil olumlu kullanıldığında yardımcı cümlelerin yüklemi oluyorsa *-ay* , *-ey* eki şu manaları verir.

Şu habar é ş i d ē y s e , gızımız gıgırar , aglar (A. G. K. é., s. 133)

(Bu habe ri işitirse , kızımız feryat edip ağlar .)

Eger men értir birinciligi alıp b i l ē y s e m , onda men omuñ elleri bilen gazete yazıların. (N.S.,S.e., s. 169)

Éliñi uzadamıña gözüm y e t ē y s e , señrigiñe örēn gatı kakarın. (B.K.,A.ē.,I, s. 161)

Sarun t a p a y s a l a r , édil bugday unı tapan yalı édip ,onı iyyerdiler. (A.G.,P.h., s. 67)

Bu *-ay,-ey* eki sadece şart kipinin önüne gelmez başka pek çok fiilin önünde de kullanılır ve muhtelif manaları anlatır¹. Bu ekin anlattığı manalar üzerinde duran H.Baylıyev şu sonuca ulaşır : “Bu ekin , fiilin esas manasına yaptığı etki,eklendiği fiilin kipine göre değişir.”²

H.Baylıyevin bu fikri genellikle doğru ve yerindedir .Yine yukarıda anlatılanlardan görüldüğü gibi , bu ek şart kipi ile birlikte kullanıldığında belli bir mana anlatmakla kalmaz, hangi cümlede , hangi metinde kullanılmışsa , kullanıldığı yere göre çeşitli anlamlar kazanır. Bu ise *-ay,-ey*’ in kullanıldığı fiili kipi ve cümlelerin içeriği göz önünde tutulduğunda görülebilir .

Bunlardan başka , belli bir şahısta çekimlenen fiilin şart kipinden sonra *da* , *de*³ ; *ha* , *he* ; *-a* , *-e* gibi edatlar da kullanılabilir. Mesela :

¹ Baylıyev H., *a.g.e.*, s. 92-93

Muhammedova Z.B., *Ob odnoy forme modalnosti turkmenskogo glagola-“İzvestiya AN TSSR”, 1956, No:1 s. 15-21 (Türkmen dilindeki fiil kalıpları)*

² Baylıyev H., *a.g.e.*, s. 92

³ *da,de* edatının kullanılışı “ Şart kipinin yardımıyla yapılan yardımcı birleşik cümleler” bölümünde verilmiştir.

Ören govı , çay içip gitsen ğovı bolardı . (A. D., S. é., s.55)

(Çay çok iyi , içip gitsen çok iyi olurdu .)

– *Sarı ,sen beyle sözleri cemagat arasında a g z a s a n - a patışanın dilegi bitmez*
(B.K.,A. ě., I , s.5 8)

Şu eşelonda b o l s a - h a , agramını tanasam gerek . (B. K., A. ě.,III , s.56)

Bay-bay tutup hovut s a l a y s a l a r - a , yük-ě göteresiňov (N. S., S., ě , s.136)

B. ŞART KİPİNİN ANLAM ÖZELLİKLERİ

Günümüz Türkmen dilinde fiilin şart kipi , yüklemi gramatik yapısına göre çeşitli manalar anlatır. Bu ise fiilin şart kipinin çok fonksiyonlu olduğunu gösterir¹. Kırgız dilinde fiilin şart kipinin büyük rol oynadığını belirten K.Sartbayev şöyle der : “ Şart ekiyle yapılan en az sekiz , dokuz tür yardımcı cümle vardır . Bunlar çoğunlukla geçici şartlı , sebep şartlı cümleciklerdir . Bazen şekil ve anlamına göre şartlı basit cümlelerde görülür. Şart eki zengin bir anlam çeşitliliğine sahiptir . Eğer bu ekin kullanılışını izlersek bazen onun asli anlamının gölgelendiğini görebiliriz .”²

Fiilin şart kipi hakkında söylenen bu fikrin doğruluğunu Türkmen dilinin kaynakları da tasdiklemektedir .Yüklemi şart kipinde olan cümleler çeşitli manaları , ilişkileri gösterebildiğine göre , şart kipinin sentaktaki fonksiyonu , iç özelliği , sadece cümlede ortaya çıkar .

Günümüz Türkmen dilinde fiilin şart kipi esasen yardımcı birleşik cümlelerin , giriş cümlelerin ve basit cümlelerin kuruluşunda görev yapar.

¹ Hamzayev M., *Türkmen dilinde kēbir ēyercenli goşma sözlemleriň gurluşımaň ayratınlıkları*-TSSR IA’nıñ Dil ve Edebiyat institutınıñ işleri , I. Goyberiliş. Aşgabat , 1956 , s. 80 (*Türkmen dilindeki pek çok yardımcı birleşik cümlelerin yapım özellikleri , TSSC İlimler Akademisi Eserleri , I.Baskı*)

² Sartbayev K., *Nekotorye sporıye voprosı slojnopodčinennoğo predlojeniya kirgizkogo yazıka.*–“Trudı İnstituta yazıka i literaturı AN Kirgizkoy SSR” vıp.6. Frunze,1956 , s. 107 (*Kırgız dilindeki bağı birleşik cümlelerin bazı tartışmalı meseleleri Kirgız İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü eserleri*)

a. Fiilin şart kipinin yardımıyla yapılan birleşik cümleler

Türkî dillerin gramerlerinde , fiilin şart kipinin pek çok morfolojik özellikleri , onun cümle yapısındaki fonksiyonlarına göre daha önce ortaya çıkmıştır¹.

Türkoloji ilminin gelişimi ile birlikte son dönemlerde bazı Türkî dillerin gramerlerinde şart kipinin sentaktik fonksiyonuna ait , yani onun yardımıyla ne tür cümleler oluştuğu konusuna göre yeni bazı bilgiler verilmeye başlanmıştır.

Fiilin şart kipinin yardımıyla kurulan yardımcı cümlecikli birleşik cümle meselesi onun oluşturduğu basit cümleler meselesine göre daha çok dikkat çekmiştir. Bu konudaki ilk bilgileri Altay dili inceleme komisyonunun üyeleri tarafından oluşturulan gramerde görürüz. Bu gramer kitabında yardımcı cümlelerin temel cümlelere bağlanışları hakkında verilen bilgide yardımcı cümleler ; *bağlı cümle*² başlığıyla verilmiş ve fiilin şart kipinin sentaktik fonksiyonu hakkında şöyle denilmiştir : “ Bağlı cümlede , şart kipiyle çekimlenmiş kelime temel cümlelerin yardımcı cümlesini teşkil eder . Şart eki cümlede hem şart hem zaman bildirir .”³

Bu çalışmada Altay dilindeki şart, karşıtlık ve zaman yardımcı anlamlı yardımcı cümlelerin zaman anlamı belirtilmese de , bu tip cümlelerin şart kipinin yardımıyla yardım edildiğinin bilindiği görülmektedir⁴.

P. M . Melioranskiy bu konuya dikkat çekerek , şart kipinin yardımcı cümlelerdeki manası üzerinde durarak şöyle der : “Şart kipi , yardımcı cümlelerde genellikle zaman bildirdiği gibi şartı da bildirir¹.

Yazar fiilin şart kipinin arkasına da,de edatının ilave edilebildiğini gösterip ,buna doğrudan karşıtlık bildiren yardımcı cümle demese de , bu tip yardımcı cümlelerin Kırgız

¹ Giganov İ., *Grammatika tatarskogo yazıka* ,SPb.,1801, s. 70,85,89,95-96 (*Tatar dili grameri*)

² , *Grammatika Altayskogo yazıka*. Kazan , 1869, s.199. (*Altay dili grameri*)

³ Aynı eser , s. 211 .

⁴ Aynı eser , s. 211 , 213 , 214

dilinde varlığını ifade eder².

P.M.Melioranskiy bu araştırmanın öncülerinden olup , Türkî dillerde , birleşik cümlelerde yardımcı cümlelerin yüklemi fiilin şart kipinde olsa bile , yardımcı ve temel cümlelerde muhtelif zamirlerin kullanılması ile o cümledeki şart anlamının kaybolduğunu ve başka türlü birleşik cümle manası kazandığını belirtir. O bu konuda şöyle der : “ Bazen yardımcı cümle şart eki ve *kim* soru zahirinin birlikte kullanılması ile de yapılır ve temel cümlelerin başında yer alır. Mesela :

Kimiñ yerinde bolsan , şonun yırın yırta.

(Nerede bulunuyorsan , o yerin şartına uy .)

Añkay kişi kim aitsa , şonun tiline inanadı .

(Aptal adam kim ne söylese ona inanır .) ”³

Bu anlatılanlardan anlaşıldığı üzere , P.M.Melioranskiy Kırgız dilinde şart kipinin eklenmesiyle yapılan cümlelerin , sadece şart ve karşıtlık bildiren yardımcı birleşik cümlelerden ibaret olmadığını belirtir.

Fiilin şart kipinin yardımıyla şart , karşıt ve zaman yardımcı birleşik cümlelerin kullanılabildiği de pek çok çalışmada gösterilmiştir⁴.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Türkî dilleri öğrenmek isteği çok artmıştır. Türkî dillerin morfolojisine ve diğer meselelerine ait eserler yazılmaya başlanmış ve buna paralel olarak Sovyet döneminde neşredilen eserlerin çoğunda fiilin şart kipinin yardımıyla şart ve karşıt yardımcı birleşik cümlelerin yapılabildiği belirtilmiştir⁵.

¹ Melioranskiy P. M., *Kratkaya grammatika kazak- kirgizkogo yazıka* , II. Sintaksis , SPb., 1897, s.33 (*Kısa Kazak -Kırgız dili grameri fonetik ve etimoloji*).

² Aynı eser , s. 35 .

³ Melioranskiy P.M., *Kratkaya grammatika kazak- kirgizkogo yazıka*, s.33

⁴ _____, *Grammatika kirgizskogo yazıka* . Orenburg, 1897, s. 167-168 (*Kırgız dili grameri*)

Katanov N. F., *a.g.e.* , s. 854 , 860 , 916

⁵ Samoyloviç A., *a.g.e.*, s.102 , 141

Gordlevskiy V. A., *a.g.e.*, s. 110 , 148

Azımov P. ve Baylıyev H., *Sintaksis (Nahuv) Orta mektepler ve pedagogik uçilişler için*. Aşgabat ,1939, s.56 (*Orta öğretim ve öğretmen okulları için sentaks*)

Dmitriyev N. K., *Stroy turetskogo yazıka* . L.,1939, s. 56 . (*Türk dilinin yapısı*)

Türkî dillerin morfolojisine ait eserlerin çoğunda filin şart kipinin kullanıldığı metne göre zaman anlatmak kabiliyetinin de var olduğu belirtilmiş olsa¹ da , bir çok araştırmada (özellikle sentaksa ait eserlerde) bu kipteki fiillerin sadece şart ve karşıt yardımcı cümlelerin yüklemi olmakla sınırlanmayıp vakit yardımcı cümlelerin de yüklemi olabileceği belirtilmiştir² . Son zamanlarda Türkologlar şart kipinin ilavesiyle şart , karşıt ve vakit yardımcı cümlelerden başka bir çok yardımcı cümle yapılabildiğini belirtmişlerdir. N.K. Dmitriyev şart kipinin yardımıyla beş çeşit (şart , karşıt , vakit , tümleç , yer .) yardımcı birleşik cümle yapılabileceğini söyler³ . N. K. Dmitriyev'in bu fikri bundan sonraki yıllarda özel olarak birleşik cümle meselesinde veya Türkî dillerin sentaksını konu alan eserlerde geliştirilmiştir . N. Z. Gaciyeva doktora tezinde filin şart

Dmitriyev N. K., *Grammatika kumukского yazıka* , s.193 .

Baskakov N. A., *Nogayskiy yazık i yego dialekti* , s. 128 .

Direnkova N.P., *Grammatika oyrotskogo yazıka*, M.-L.,1940, s. 228,289-290 (*Oyrot dili grameri*)

Nasilov V.M., *a.g.e.*, s. 142-143 .

Potsyluyevskiy A. P., *Osnovi sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka*. Aşgabat ,1943 s. 72 ,74 , 85 . (*Türkmen edebi dili sentaksının temelleri*)

Reşetov V.V., *a.g.e.*, s. 154-155.

Azizova A. G., *a.g.t.* , s. 26 , 70.

Allanazarov O., *a.g.t.*, s. 140,147

¹ Dmitriyev N. K., *Grammatika kumukского yazıka* , s. 199.

Dmitriyev N. K., *Grammatika başkarskogo yazıka* , s. 167.

Baskakov N. A., *Nogayskiy yazık i yego dialekti* , s.113.

Direnkova N. P., *Grammatika oyrotskogo yazıka* , s. 167.

Direnkova N. P., *Grammatika şorskogo yazıka* , s.176 .

Kissen İ.A. ve Orakulov M. M. *a.g.e.*, s. 96.

Kononov A. N., *Grammatika ızbekskogo yazıka* , s. 192.

² Dmitriyev N.K., *Grammatika başkirkского yazıka* , s. 279 .

Magrufov A., *Pridatoçniy e predlojeniya vremeni v savremennom ızbekskom yazıke*. Kand.dis. Taşkent , 1949 s. 64 . (*Çağdaş Özbek dilinde yan cümlelerin zamanı . Araştırma tezi .*)

Gadjiyeva N. Z., *a.g.e.*, s. 178.

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık , II , fonetika i morfologiya* . M., 1952 , s. 451 (*Karakalpak dili ,II, fonetik ve morfoloji*)

Grunina E. A., *a.g.t.*, s. 123 .

Annanurov A., *Osnovnyye voprosı sravnitel'nogo sintaksisa ruskogo i turkmenskogo yazıkov v plane perevodçeskoy raboti*. Kand.dis. Aşhabad ,1953 , s. 197-199. (*Türkmen ve Rus dillerinin tercümesinde cümle yapılarında karşılaşılan temel meseleler.*)

Sartbayev K., *Osnovnyye voprosı sintaksisa slojnogo predlojeniya v savremennom kirkizkom yazıke*, Dokt. Dis. (girkız dilinde) M., 1953 , s. 471. [*Çağdaş Kırğız dilinde birleşik cümle yapısının temel meseleleri . Doktora tezi (Kırğızca)*]

Tenişev E. R., *a.g.t.*, s. 128

Karimova A. M., *Pridatoçniye predlojeniya v tatarskom yazıke* . Kand.Dis. Kazan , 1953 , s. 187 (*Tatar dilindeki birleşik cümleler*)

³ Dmitriyev N. K., *Grammatika başkirkского yazıka* , s. 279

kipinin günümüz Azerbaycan dilinde yardımcı birleşik cümle oluşturmada aktif olarak kullanıldığını belirtir¹.

N.Z. Gaciyeva Azerbaycan dilinde fiilin şart kipinin yardımıyla temel yedi çeşit (şart , karşıt , tümleç , iyelik , ölçü ve derece , karşılaştırmalı , şartlı muhtelif zaman) yardımcı birleşik cümlelerin yapılabildiğini ve bunların çoğunda yardımcı ve temel cümlelerde ilgili sözcüklerin kullanıldığını belirtir².

A. Annanurov doktora tezinde yüklemi şart kipinde olan cümlelerin Türkmen dilinde aktif olarak kullanıldığını söylemekle beraber onların hangi yardımcı cümleler olduğunu belirlemek hususunda şunları söyler : “Bize göre -sa , -se eki yardımıyla yapılan yardımcı cümlelerin hangi cümle grubuna girdikleri , -sa , -se ekine göre değil hangi kelimelerin yardımıyla temel cümleye bağlandığına bakılarak değerlendirilmelidir.”³

A.Annanurov bu meseleye doğru bakmakta ve Türkmen dilinde fiilin şart kipiyle yapılan yardımcı birleşik cümlelerin altı çeşidini (şart , karşıtlık , yer , iyelik , zaman , hal - durum) gösterir.⁴

K.Sartbayev doktora tezinde şart kipinin sentaktaki rolüne çok önem verir . Yazar birleşik cümleleri bölerek sadece onların formal taraflarını yani yüklemelerinin hangi fiil kipinde olduklarını göz önünde tutmaktadır . Bu cümlelerin içeriğini , yardımcı birleşik cümlelerin yapılarını , cümlelerin kelime varlığını , söyleyiş vurgularını , yardımcı cümlelerin bağımsız öznelerinin olup olmadığı , gibi konuları anlatmanın gerekli olduğunu belirtir . Bu eserin özetinde şart kipinin yardımcı cümleleri meydana getirmekte aktif olarak kullanıldığını belirterek şöyle der : “Yapılan araştırmalar Kırgız dilinde -sa ekini bir çok yardımcı cümlede kullanılabildiğini gösterir . Bu ek manasına göre aşağıdaki yardımcı cümlelerde kullanılır : 1. Şart yardımcı cümle 2. Zaman bildiren yardımcı cümle 3. Yer bildiren yardımcı cümle 4. Miktar bildiren yardımcı cümle 5. Karşılaştırma bildiren

¹ Gadjiyeva N. Z. *a.g.t.*, s. 61

² Gadjiyeva N. Z. *a.g.t.*, s. 139 , 178 , 228 , 237 , 240 , 251-252 , 257 , 264

³ Annanurov A. *a.g.t.*, s. 198

⁴ Aynı eser , s. 157 , 197-199 , 239-244 , 252

yardımcı cümle 6. Özne görevi yapan yardımcı cümle 7. Tümleç oluşturan yardımcı cümle ”¹

Yukarıda gösterilen çalışmalardan başka Türk ² ve Özbek ³ dillerinin şartlı yapılarına ait yazılan incelemelerde de , şart kipi ve onun yardımcı cümleli birleşikleri hakkında önemli bilgiler olduğunu söyleyebiliriz.

Bu anlatılanlardan görüldüğü gibi , fiilin şart kipinin yardımıyla yapılan yardımcı birleşik cümleler meselesi Türki dillerin tarihinde gittikçe önem kazanmış ve üzerinde yeni çalışmalar yapılmıştır. K.Sartbayev doktora tezinde kendisinden önce bu konuda ileri sürülen fikirleri genel bir incelemeye tabi tutup , bu tip cümleleri , Kırgız dilinde temel olarak gruplandırmış , onları mana ve fonksiyonlarına göre adlandırmıştır .Biz de bu çalışmamızda günümüz Türkmen dilindeki şart içerikli yardımcı birleşik cümleleri kendi arasında sınıflandırmamızda K.Sartbayev’i esas almaktayız.

Belli bir şahısta çekimlenen şart kipi , cümlelerin yüklemine şekillenmesine katkıda bulunarak , bu cümleyi diğer temel cümle ile bağlar. Böylelikle de kendi içinde yardımcı ve temel cümlesi olan birleşik cümleler oluşur. Bu tür birleşik cümlelerde , yardımcı ve temel cümle anlam yönünden beraberlik gösterirler ve tamamlanan bir fikri birlikte anlatırlar.

Yardımcı cümlelerin yüklemi şart kipinde olmasına rağmen , anlatılan mana ; metne , cümlelerin içeriğine ya da yardımcı cümlelerin temel cümleye hangi öge olarak bağlandığına göre bu cümleler değişiklik gösterir. Türkmen dilinde şart kipinin ilavesiyle yapılan birleşik cümleleri aşağıdaki şekilde gruplara böleriz .

¹ Sartbayev K., Osnovniye voprosı sintaksisa slojnogo predlojeniya v savremennom kirgizkom yazıke , Avtoref . Dokt. Dis., M., 1963 , s.13

² Kuznetsov P.İ., *Usloviy period turetskogo yazıka*. Kand. Dis. M., s. 1950 (*Türk dilindeki şartlı zamanlar* .)

³ Azizova A.G., *Usloviy period v savremennom uzbekskom literaturnom yazıke*. Kand.Dis. L., 1952 (*Çağdaş Özbek dilinde şartlı zamanlar*)

1. ŞART YARDIMCILI BİRLEŞİK CÜMLELER

Şart yardımcı birleşik cümlelerde , belli bir şart ve ondan çıkan netice gösterilir. Bu tip birleşik cümlelerde temel cümlede belirtilen hareketin meydana gelip gelmemesi yardımcı cümledeki şartın yerine getirilip getirilmemesine bağlıdır .

Şart yardımcı birleşik cümlelerde yardımcı cümlelerin yüklemi şart kipinde olsa da , temel cümlelerin yüklemi çeşitli fiil zamanlarında , fiil kiplerinde olabilir . Temel cümlelerde çeşitli kiplerin kullanılması ise birleşik cümlelerin içeriğini etkiler . Mesela :

Onu (Şükür bağışını –B.H.) öz obasından bir çıkarıp bilseler , onsoñ añaşatlar ızına gaytarmazdılar . (N. S., S. é., s.225)

(Onu kendi obasından çıkarabilirlerse , daha sonra kolay kolay geri dönderemezlerdi .)

Gün batmanka ,Y a n d a k l ı g u y a é t m e s e k , sürini haraplarıs. (B. K., A. ē., I. s.98)

(Gün batıncaya kadar , Yandaklı kuyuya ulaşamazsak , sürüleri susuzluktan harap ederiz .)

Ş o n ı t i k i p g u t a r s a l a r , O g u l g ö z e l i g a y t a r ı p , ö z l e r i g a v u n ü s t ü n e g ö ç e k d i l e r . (B. K., A. ē., I. s.193)

Artığı görseñ onuñ bilen gürleş. (B. K., A. ē., III. s.12)

Bardı-geldi yakın yerlerinde s o v u l a l g a y o l t a p ı l m a s a , o l a r t ē ş e y l e y e r g a b a t g e l y e n ç e , u l a p l a r ı n ı i d i p ızlarına gitmeli...(A.G.,K.é., s.5)

Şart yardımcı birleşik cümlelerde şart kipindeki kelimenin arkasından şimdiki zaman kipinde *bolmak* fiilinin kullanımına da rastlanır. Mesela :

Tamımız salnıp g u t a r ı l a y s a b o l y a r , ē d i l ş ē h e r l i l ē r i n k i y a l ı b e z e r i n . (N.S.,S.é., s.89)

(Evimiz yapılp bitirilirse , tıpkı şehirliyerinki gibi süslerim .)

Hop ,duru ber bakalı,értir d a ñ a t a y s a b o l y a r , u s s a n ı ñ b u g ü r r ü n i n i o b a c a r é d e r i n .(A.D.,S.é., s.117)

Bu örneklerde *bolyar* kelimesi kendi anlamından uzaklaşarak , şart kipindeki fiil ile birlikte hem yardımcı cümlelerin yüklemine oluşturur hem de şart anlamını pekiştirir.

Günümüz Türkmen dilinde şart kipindeki fiilin arkasından *yagşı ,yaman, kem dēl,hayır* gibi sözler de kullanılır. Mesela :

...yarılacak çıban y a r ı l ı p d ı n a y s a k e m d ē l d e y i p d ü ű ű n d i... (B.K.,A.ē.,I. s.78)
 (Yarılacak çıban yarılıp açılırsa , kötü değil , diye düşündü)
Hoşgeldi g a n ı g ı z g ı n l ı k é d ē y m e s e y a g ű ű (A. G.,K.é., s.227)
 – *İş maña g a l s a h a y ı r l a ! (B.K.,A.ē.,III, s.180)*
....ahır ı sen ıñ d i l i ñ b i z i b i r b e l a n ı ñ ü ű t ü n d e n e l t m e s e y a g ű ű d ı r
(A.G.,P.h. s.,81)

Bu örneklerde şart kipindeki fiil ,arkasından getirilen *yagşı(dır) , hayırla , kem dēl* gibi sözler ile birlikte basit cümlelerin yüklemi gibi görünse de , içeriği ve gramatik özelliği bakımından birleşik cümledir. Bu birleşik cümlelerin yardımcı cümlesinde şart gösterilir , temel cümlesinde ise o şarttan sonuç çıkarılır. Yani hareketin olumlu ya da olumsuz olduğu anlaşılır. Bu gibi sebeplerle , bu tip cümleleri de şart yardımcı birleşik cümle olarak değerlendirebiliriz. Bu durumlarda şart kipindeki fiil ile temel cümlelerin yüklemine oluşturan yukarıdaki gibi kelimelerin arasında başka kelimelerde bulunabilir. Mesela :

Yeke men kemi b a r b o l s a , o n u ñ i ű i h a y ı r l a... (A. D. ,S. é., s.55)
 (Sadece eksiği ben olsam onun işi olur .)

Şart yardımcı birleşik cümlelerin temel cümlesi soru kelimelerinden de olabilir. Mesela :

Ol üytgeşik bir sorag berēyse ,m e n ñ a n ē m e c o g a p b e r e r k ē m ?
(B.K.A.ē.,I, s.16)

(O farklı bir soru sorarsa , ben ona nasıl cevap veririm ki ?)

Munda nēme yaðanını sen bilmeseñ , m e n n i r e d e n b i l e y i n ?
(A.G., P. h. s.37)

Éger yūrege galtaşaysa , o n d a n ē t c e k ? (G. M.G. K. g., s.86)

– *Oraz aga , kolhoziñ abrayı artsa , s e n g u v a n c a k d ē l m i n ē m e ?*
(B. S., S. é., s.130)

Bu tip birleşik cümlelerin daha önce bahsedilenlerden temel farkı şunlardan ibarettir : Önceki birleşik cümlelerde yardımcı cümledeki şartın yerine getirilip getirilmemesine , onun mümkün olup olmadığına bakıp netice çıkarılsa da bu birleşik cümlelerde netice çıkarılmaz , aksine netice yerine soru sorulur. Böyle olsa da bu cümleler şart yardımcı birleşik cümlelerdir.

Şart yardımcı cümlelerin yüklemi sadece fiilden değil isimden de olabilir. Bu isimler iyelik , hal eki gibi pek çok çekimi de kabul edebilir. Örneğin :

Arada bir yıl ekin bitmese ya şu yılki yalı suv gelmese ,dayhan itden a ç
(B.K.,A.ē., II, s.101)

(Sadece bir yıl ekin bitmese ya da bu yılki gibi su gelmese çiftçi itten aç.)

Yene yarım sagat gayrat étsek ,üstünlük biziñ t a r a p ı m ı z d a ! (B.K.,A.ē.,III, s.62)

(Yine yarım saat daha gayret etsek üstünlük bizim tarafımızda .)

Mal éyesine çekmese ş u m l u k (T.n., s.90)

Sılasam p i r i m ,sılamasam b i r i m (T.n. s.65)

Cahan –ēlemi suv a l s a , guba gañ d ö ş ü n d e n ,añlamaza övüt berseñ , gulaginiñ d u ş u n d a n (T.n. s. 84)

Éger gerek bolsa ,biz hem azat vatani goramak için elimize yarag almaga t a y y a r d ı r ı s . (A. D. S.,é. s. 270)

Şart yardımcı birleşik cümlelerin bazı şekilleri temel cümle yüklemine gramatik şekline genellikle , cümlelerin içeriğine , metne göre ; şart yardımcı cümle , şart-zaman , şart-sebebe¹ , şart-arzu , şart-pişmanlık gibi özde farklılık göstermeyen terimler de kullanılır. Mesela:

¹ Şart –zaman , şart sebep anlatışına ait örnekler önceki sayfalarda verildi.

B o l s u v b i l e n b o l y e r t a p ı ş s a , ü l k e g ü l z a r a a y l a n a r d ı .
(B.K.,A.ē.,III. s.164)

(Bol su ile bol toprak bir araya gelseydi ,ülke gül bahçesine dönerdi .)

B i r a y – k ı r k g ü n ö ñ g e l e n b o l s a m . B u l d u r k a k a m ö l m ė n k ė , é t i ş c e k e k e n i m
(G . , s . 1 4 8)

(Bir ay kırk gün kadar önce gelseymişim . Geçen yıl babam ölmeden yetişecekmışim .)

...é g e r u r u ş b o l m a d ı k b o l s a , b i z b i r e y y e m t e z e o b a d a
o t u r m a l ı d ı k ... (A . G . , K . e . , s . 2 4 1)

O n u ñ é l l e r i z o r d a n d ü y e n i ñ y ü ñ l e k ö r k ü c i n e i l d i , é g e r é l i ş u n ç a i l m e d i k
b o l s a , o l g ü l l e p y e r e g a ç y a r d ı ... (H . I . , P . , s . 1 0 4)

– É y , s e n ç ü y r ė n d i n - a d a t , a t a – b a b a l a r ı ñ b e y n i s i n d e o r n a ş m a d ı k
b o l s a ñ b u v a g t s ö y g ü l ü m m e n i ñ y a n ı m d a b o l a r d ı ! (A . D . , S . é . , s . 1 8 1)

2. KARŞITLIK ANLATAN , ŞARTLI BİRLEŞİK CÜMLELER

N.K. Dmitriyev karşıt fikirli şartlı birleşik cümleyi şöyle nitelendirir : “ Karşıt düşünceleri anlatan bu tip yardımcı cümleler , Türk dillerinde (ve Başkırt dilinde) şartın özel hali sayılırlar.”¹

Bu tip cümlelerde yardımcı cümlelerin yüklemi şart ekini taşımasına rağmen ifade ettiği anlam temel cümle yüklemine taşıdığı anlama zıttır. Bu birleşik cümlelerde ana fikir temel cümlede saklı olup yardımcı cümledeki eylem temel cümleyi etkilemektedir.

Karşıt fikirli şartlı birleşik cümleler , içeriği bakımından yardımcı ve temel cümledeki gösterilen fikirlerin birbiriyle çelişmeleri noktasında şart yardımcılı birleşik cümlelerden ayrılırlar. Karşıt fikirli şartlı birleşik cümlelerde yardımcı cümledeki şartın yerine getirilip getirilmediğine bakılmadan , temel cümledeki belirtilen olay gerçekleşir. Temel cümledeki netice yardımcı cümledeki şarta zıttır. Ayrıca karşıt fikirli şartlı birleşik cümle yüklemine şekillenışı , söyleyiş vurgusu gibi özellikleri ile de şartlı yardımcı cümleden ayrılır.

¹ Dmitriyev N. K., *Grammatika başkırsкого yazıka* , s. 279.

Fiilin şart kipinin kullanılmasıyla yapılan karşıt fikirli şartlı birleşik cümlelerin yüklemine esasen şu aşağıdaki şekilde gruplandırabiliriz :

a . Yardımcı cümle yüklemine arkasından *da, de* edatını ya da *hem* kelimesini kullanılmasıyla yapılanlar.

É m m a É c e g ı z y a t s a - d a , g ö z ü n e h i ç u k u g e l m e y e r d i .

(Ama Eceğiz yatsa da gözüne uyku gelmiyordu.)

M ı h m a n a z o t u r s a - d a , k ö p s ı n l a r . (T , n . , s . 4 4)

(Konuk az otursa da etrafı çok inceler.)

H e r h i l i é d i p g i r s e l e r d e , b a ş g a y a n a g a r a m a n g ö n i m e n i ñ ş i r i n c a n ı m a y a p ı ş a r l a r . (H . D . I . , I - I I , s . 6 3 9)

É g e r s e n o ñ a o z a l b e l e t b o l m a s a ñ h e m , b i r g a p d a l ı n d a n g e ç y e n s u v u ñ k ö p r ü s i n e b a r a n b a d ı ñ a o l ç a y ö z i n i s a ñ a t a n a d y a r . (A . G . , K . é . , s . 2 3 5)

- É y M e c n u n ı m , m e n s e n i k ı y a m a t a ç e n l i g ö r ü p o t u r s a m h e m , m ē h r i m g a l m a z . (N . A . , L . , - M . , s . 9 2)

Bu tip karşıt fikirli şartlı birleşik cümlelerde *hem* kelimesi ya da *da, de* edatları benzer bir görev yerine getirir , bunlardan hangisi kullanılsa mana açısından herhangi bir değişiklik meydana gelmez .

Bu yapıda olan yardımcı cümledeki *hem* kelimesinin *h* sesinin düşüp eklenerek *-am, -em* şekline girdiği de görülür.

- A g r o n o m b o l m a s a g a m , b i z e m ö m r ü m i z i d a y h a n ç ı l ı k i ş i n d e g e ç i r d i k . . (A . G . , K . é . , s . 5 7)

(Ziraatçi olmasam da biz de ömrümüzü çiftçilikle geçirdik .)

M e r e t t e n d ö n s e m e m , ü ç d e n s o ñ p u ç , y e n e b i r v a d a l a ş a n y e r i m e b a r ı p g a y d a y ı n (A . D . , S . é . , s . 9 8)

Bu tip birleşik cümlelerde *da, de* edatı ya da *hem* kelimesinin yardımcı cümlelerin başka öğelerinin arkasına eklendiğinde o söz kuvvetlendirilir. Mesela :

...y ö n e h u t g ö k d e n m e l i k e - d e i n s e , m e n i ñ B a h a r ı m ç a b o l u p b i l m e z . (G . M . G . , S . K . g . , s . 2 .)

(...ama gökten melek de inse benim Bahar'ım gibi olamaz.)

Bazen *da , de* ve *hem* edatları yardımcı cümle yüklemine teşkil eden *bolmak* fiilinden önceki kelimeye de eklenebilir :

B u l a r ç o p a n d a b o l s a l a r , d ü ű ű n ç e l i ç o p a n d ı l a r . (A . D . , S . é . , 276)

(Bunlar çoban da olsalar kültürlü çobandılar.)

...m e n Ç a r ı n ı s ö y ü p , d ē l i m e c n u n b o l y a n a m b o l s a m , h u t i y m e - d e n , i ű m e d e n k e s i l i p , ö l ü p b a r y a n a m b o l s a m , Ç a r a ē n e d e n g e ç d i y i p a y d ı p b i l m e n . . (A . D . , S . é . , s . 190)

– A l t m ı ű g ü n d ē l a l t m ı ű y ı l d a n g e l c e k h e m b o l s a , g a r a ű ű p y a t c a k . (G . o . , s . 586)

Ö z ü m g a r r a n h e m b o l s a m , g ö n l ü m g a r r a v y a l ı d ē d i r . (N . S . , S . é . , s . 63)

A g z ı g ı ű ı k - d a b o l s a , b a y o g l ı g e p l e s i n . (T . n . , s . 31)

b. Yardımcı cümlelerin yüklemine teşkil eden fiilin olumlu ve olumsuz olarak üst üste kullanılmasıyla oluşan birleşik cümlelerde *da , de* ve *hem* edatları kullanılmaz .
Mesela :

Ş e y l e a d a m i s l e s e - d e , i s l e m e s e - d e , h a l k ı n d ü ű ű m a n ı . (G . M . , G . , S . K . g . , s . 120)

(Böyle adam ister istemez halkın düşmanıdır.)

M e n a y t s a m - a y t m a s a m , m u g a l l ı m a m ű ű r n i ñ ç ı k a r ı l a n d ı g ı n ı b i l e r . (N . S . , S . é . , s . 27)

S o v y e t m a s l a h a t b i l s e - d e b i l m e s e d e , ē z i z b i l e n m e n ű ű d a n d a n h ö k m a n b e l l i s i n i ē d e r i n . (B . K . , A . ē . , I I , s . 143)

Ş o n u ñ ü ç i n i s l e s e l e r – i s l e m e s e l e r d e , o l a r b u y e r d e g a r a ű ű m a l ı b o l u p d ı l a r . (H . D . , I . , s . 261)

c. Yardımcı cümlede bir fiilin önce şart sonra emir kipinde tekrarlanarak kullanılmasıyla yapılan yüklemeler :

Goy meniñ baryan okuvım her hili okuv b o l s a b o l s u n ,men Aşgabadı görsem bolyar. (B.S.S.,é., s. 138)

(Bırak benim gideceğim okul nasıl okul olursa olsun , ben Aşgabatı görsem yeter.)

Kimimde b o l s a b o l s u n , çağırılmadık yerime barmarın (N. S., S. é., s.34)

Sen oña nēçe a y t s a ñ a y t , barı bir , ol diyenini étmez.

Bu birleşiklerde yine anlam temel cümlede gizlidir. Yani gerçekleşmesi istenen fikir orada oluşur. Yardımcı cümlelerin taşıdığı fikir , temel cümleyi hiçbir şekilde etkilemez . Bu tür birleşiklerde yardımcı cümlelerin şart eki taşıması , onun şart anlamı taşıdığını göstermez. Bu yönüyle karşıt fikirli birleşik cümlelere daha yakındırlar.

d . Yardımcı cümlelerin yüklemine sadece şart kipinde olmasıyla . Mesela :

Éger gövher para b o l s a ñ , men hırıdarıñ degilem. (M., Z.-T., s.68.)

(Eğer inci bile olsan , ben sana hevesli değilim.)

Ot y a k s a ñ gaynamaz bir guru gazan. (M. g., S. g., s. 47)

Gara keyik keyik bolmaz ,

Meger g i r s e çöle , kazım . (K., S. é., s.16)

...men henize çenli gelegurt ordasına duşamok , ayda-yıl da d u ş a y s a , yeke gezer möcek duşyar...(A. G., K. é, s.157)

– Mama yeññe , gaygı étme ... Hiy , senem incıdıp bolarmı ! . . Seni él ayasında g ö t e r s e ñ , sen arzayan adam ahırı! (B. K., A. ē., I , s.314)

Bu tip yardımcı birleşik cümlelerde cümlelerin söyleyiş vurgusu ve içeriği büyük rol oynar. Bu misallerdeki karşıtlık manası öncekilere göre daha zayıftır nedeni ise *da , de ve hem* edatlarının kullanılmamasıdır.

İçerisinde *nirede de bolsa , nēme de bolsa , kim de bolsa , haçan da bolsa* gibi yapılarla , *bir yerde , bir iş , bir adam , bir vakt* gibi sıfat tamlamaları taşıyan yardımcı cümleler karşıtlık özelliklerini kaybederler. Sadece temel cümlelerin bir ögesi durumuna geçerler. Mesela :

Kabinetdeki çırasını yakıp , n ē m e – d e b o l s a bir iş bilen meşgul bolmakçı boldı.. (B.,S., S. é, S. 151)

(Bürodaki çırasını yakıp her hangi bir işle meşgul olmak istedi .)

Émma goyunçı köpekler éntek n i r e d e h e m b o l s a bir yerde bukuluşıp , çeme getirmek için oturan bolmaga çemeli... (A.G.,K.é, s.171)

Günümüz Türkmen dilinde yardımcı cümlesi içerisinde *nēçe , her nēçe , her zat , her kim , nēme , haçan , şunça , her yer (-e,-ik,-de,-den) , nire (-ye,-de,-den)* gibi yapıları taşıyan birleşik cümleler yaygın şekilde kullanılmaktadır. Mesela :

Han ogul sen h e r k i m i a l d a s a ñ h e m , meni aldap bilmersiň. (B.K.,A.ē.,I,46 sah.)

(Han oğul sen herkesi aldatsan da beni aldatamazsın .)

– Onuň h e r n ē ç e a y a g ı ç e k m e s e -d e ,ensesiňden südürlenyen yalı bolup , içerik girdi . (B. K., A. ē., I , s.261)

Men n i r e d e b o l s a m -d a yüregim seniň yanıňda. (B.K.,A.ē.,II, s.128)

N ē ç e d ı z a s a – d a hayrı yetmedi . (A. K., S. s.27)

N ē m e d i y i l s e h e m , ” beli , aga ” diyip cogap beryērsiňiz. (A. G., P. h., s. 64)

H e r y e r e g i t s e h e m , şonun ızından galmazlığı yüregine düvip sürdi (A.G.,K.é., s.179)

Bu tip yardımcı cümlelerin oluşu ve anlattığı manalar hakkında Altay dili araştırma heyetinin yazdığı gramerde şöyle denilmektedir : “Eğer şart kipindeki cümlede soru zamiri ya da *taa* ekini alan bir soru zarfı varsa , o zaman genelleştirme anlatılır .”¹

Türkmen dilinde de buna örnek olarak “*men nēçe aytsam da , ol gelmedi*” (Ben ne kadar söylediysem de o gelmedi .) cümlesini verebiliriz. Bu cümlede , yardımcı cümlede gösterilen hareket özne tarafından bir çok kez tekrarlanmış olsa bile temel cümledeki neticeyi etkilemez. Yani her ne kadar söylenmiş olsa dahi , bahsi geçen kişi gelmemiştir. Ama bu cümleden *nēçe* sözünü atarak “*Men aytsam da ,ol gelmedi*” şeklinde alsak

yardımcı cümledeki hareketin çok tekrarlanmadığını anlarız. Bu cümlelerden tekrar bildiren *nēçe vb.* kelimeleri atılırsa , yardımcı cümledeki fiilin önemi azalır ve anlam kuvveti kaybolur . Bu cümlelerde yardımcı cümledeki eylem ne olursa olsun temel cümledeki kararlılığı etkilemez. “*men nirede bolsam da seni yadımdan çıkarmarın*” cümlesi de bu türdendir. Buradaki *nirede* sözü atılırsa cümledeki umumilik ve ona olan bağlılık azalır , anlam küçülür. Çünkü onu hatırdan çıkarmak sadece bir mekana bağlı değildir.

Günümüz Türkmen dilinde temel cümleye şart yüklemli birden çok yardımcı cümlede bağlanabilmektedir. Mesela :

Sen gice galan bolsañ –da gatı yörēp gitseñ ,barcak yeriñe vagtında yetişersiñ.

(Sen gece kalsan da hızlı yürüyerek gitsen ,varacak yerine vaktinde yetişirsin.)

Şart ya da karşılık bildiren yardımcı cümleler ,esasen temel cümleden önce gelirler . Ama konuşma dilinde , şiirde bu tip yardımcı cümlelerin temel cümleden sonra gelişlerine de rastlanır.

3. ZAMAN YARDIMCILI BİRLEŞİK CÜMLELER

Türki dillerde yüklemi şart kipinde olan zaman yardımcı cümlesinin varlığı çok eskilere dayanmaktadır. Bu konu öteden geri Türkologların ilgisini çekmiştir².

Türkmen dilinde zaman bildiren yardımcı birleşik cümleleri şu şekilde gruplandırabiliriz :

¹ _____ , *Grammatika Altayskogo yazıkı*, Kazan ,1869 , s. 213.

² Melioranskiy P. M., *Kratkaya grammatika kazak-kirgizskogo yazıkı* , II. Sintaksis , s. 33 .

Katanov N. F., *a.g.e.*, s.854 .

Dmitriyev N. K., *Grammatika başkirskogo yazıkı* , s. 279.

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazıkı* , II. s. 451-452 .

Gadjiyeva N.Z., *a.g.t.*, s. 178 .

Grunina É.A., *a.g.t.*, s. 123 .

Annanurov A., *Voprosı sintaksisa v plane perevoda s ruskogo na turkmenskiy yazıkı*. Aşhabad , 1956 , s. 135

Abdurahmanov G. A., *Osnovı sintaksisa slojnogo predlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıkı* . Taşkent , 1960 , s. 101.

1 . Yardımcı cümlede *haçan* , temel cümle de ise *şonda* kelimesinin kullanılması ile yapılanlar :

Haçan tēze öyimize göçüp barçak bolsak , şonda senem çağırarın . (N. S., S. é., s.90)
 (Yeni evimize göçtüğümüzde seni de çağırırım.)
 – *Tamdır haçan boş dursa ,seniñ nobatıñ şonda bolar. (B.K.,A.é.,II , s.52)*

2 .Yardımcı ve temel cümlelerde yukarıdaki gibi sözlerin yer almayıp sadece yardımcı cümle yüklemine şart kipinde kullanılması ile yapılanlar:

Ol gözini açsa hova yagtılpdı . (H. I., P., s.155)
 (O gözünü açsa dünya aydınlanırdı.)
Garañkı düşenden soñ ,Pökgenlere barsam , birden Yelli gelip , yalan sözlemēge başladı . (A.G., K.é. , s.279)
Durdi , Niyazbeg diyseler , salıhatlı , épey bir adam görcekdi. (B. K., A. é., II, s. 166)
Öye barsam , éceme-de
Yeten yalı gaygıñ çeti.
Çay çöregim ēberdi-de
Seryetdi ol gatı gatı . (A .K., S. s.79)

Günümüz Türkmen dilinde aşağıdaki gibi yapılan zaman yardımcı birleşik cümlelere de rastlanır.

...Göroglı...bir dagın üstüne çıkıp garadı , g ö r s e arap zaññar hol iki dagın cülgesinden baryar. (G., s.112)

İşim çıkıp öylerine bardım , b a r s a m , düpde ékece özi işini édip oturan ékeni (A. D., S. é. , s.57)

(İşim çıkıp evlerine gittim , gittiğimde , çadırın baş köşesinde tek başına oturmuş kendi işiyle meşgul oluyordu .)

Bu örneklerde şart kipindeki yardımcı cümle yüklemine baş tarafında bulunan basit cümle , sonraki cümle ile anlam yönünden beraberlik içerisinde. Eğer o basit cümlenin

yüklemi şart kipinde kullanılıp , temel cümleyi onun arkasına ekleyecek olsak (Mesela : *İşim çıkıp öylerine barsam , düypde yekece özi işini édip oturan ékeni .*) tam bir zaman yardımcı birleşik cümle olur ve önceki anlattığı mana değişmez.

4.YER BİLDİREN YARDIMCILI BİRLEŞİK CÜMLELER

Türkî dillerde yer bildiren yardımcı birleşik cümlelerin şart kipinin yardımıyla yapıldığı özellikle son yıllardaki çalışmalarda belirtilmiştir.Bu konuda N.K.Dmitriyev şöyle der : “ Şeklen şartlı olan fakat anlam yönüyle yer bildirenyardımcı cümleler , şartın özel bir çeşidi olarak kullanılırlar .”¹

Yer bildiren yardımcı birleşik cümlelerde ,yardımcı cümlelerin yüklemi şart kipinde olduğu zaman , yardımcı cümlede *nire* , *haysı yer* temel cümlede ise *hem şol* , *şol yer* , *şol tarap* gibi kelimeler datif , lokatif , ablatif eklerinden birini alarak kullanılırlar. Mesela :

Nire de suv bolsa, durmuş şol yerde ! (B. K., A. é., III , s.219)

(Su nerede ise hayat oradadır !)

Bular malları gatı govı bakardılar, nire de otluk yer bolsa , şol yerik sürüp êkiderdiler (A.D.S.,é., s.277)

(Bunlar hayvanlarına çok iyi bakardılar , nerede otluk bir yer olsa , sürülerini oraya götürürlerdi .)

– *Küle girrik , sen meniñ ayagımdan nire isleseñ , şol yere hem arza éltip bilersiñ ... (A.G.,K.é., s. 375)*

Ofitsyer... nireden öz soldatlarınıñ sesi köprēk çıksa , şol tarapa çekilyērdi . (H. I., P., s. 49)

Haysı yerde oturasıñ gelse , şol yerde otur.

¹Dmitriyev N. K. Grammatika başkirkogo yazıka , s. 269.

Sartbayev K. *ag.t.*, s. 13.

Annanurov A. *ag.t.*, s. 134-135.

Abdurahmanov G. A. *ag.e.*, s. 103.

Yardımcı cümlede *hança* kelimesi de kullanılabilir. Mesela :

...öväsyen şemal h a n ç a b o l s a , ol hem şonuň ugruna baka yörüş edyerdí(A.G.,K.é., s.156)

(...rüzgar nereden eserse o da oradan giderdi .)

– Yeri düşnükli , sizem köpüň ugry h a n c a b o l s a , şoňa baka boluň , yeke çıkana yeke kesek bolmaň! (A. D., S. é., s. 167)

Bu tip birleşik cümlelerde yardımcı cümle temel cümlede kullanılan ve anlamları tam olarak belli olmayan *şol yere , şol yerde , şol yerden* gibi yer bildiren kelimelerin anlamlarını belirginleştirir.

5.ÖZNELERİ ORTAK ŞARTLI BİRLEŞİK CÜMLELER

Türki dillerde şart kipinin yardımıyla özneleri ortak birleşik cümlelerin teşkil edildiği bir çok dilci tarafından ortaya konulmuştur¹. Türkmen dilinde özneleri ortak birleşik cümlelerde yardımcı cümlenin yüklemi şart kipinde olunca , içerisinde *kim , nēme* gibi zamirler ; temel cümle de ise *şol , ol* işaret zamirleri kullanılır. Mesela :

– Ş u a d a m l a r ı k i m g e t i r e n b o l s a , meni hem şol getirdi (B.K.,A.ē. III s.42)

(Bu adamları kim getirdiyse , beni de o getirdi.)

Meň-ē indi oňa-muňa barıp , erkek dilegini étmen , k i m é t s e , şol étsin . (A.G.,P.h., s.60)

Lektsiya da nēme aydılan bolsa , magnitofon lentasında hem şol yazılgı.

¹ Gadjiyeva N. Z. *a.g.t.*, s. 69.
Sartbayev K. *a.g.t.*, s. 683-685.
Annanurov A. *a.g.e.*, s. 17.
Hamzayev M. *a.g.m.*, s. 83.

Bu tip birleşik cümlelerde kullanılan *kim* , *nēme* zamirlerinin temsil ettiği özne , temel cümlede *şol* , *ol* zamirleriyle gösterilmiştir. Yani aynı söz konusu olan aynı kişidir. Bu şekilde yapılan birleşik cümlelerde *şol* , *ol* işaret zamirlerinin kullanılmadığı da olur. Mesela :

Kim meniñ dostum bolsa , meniñ ızıma düşsün. (B.K.,A.ē. III , s.145)

(Kim benim dostumsa , arkamdan gelsin .)

Kim bilmese , goy gelip , düynki batrak Cereniñ şu günki dövlətini görsün (G. M.,G., S. K. g., s.107)

Yardımcı cümlede *kim* kelimesinin yerine *kim-de kim* sözünün kullanıldığı da görülür.

6. NESNELERİ ORTAK BİRLEŞİK CÜMLELER

Fiilin şart kipinin kullanılmasıyla Türki dillerde nesneleri ortak birleşik cümleler yapıldığına pek çok ilmi eserde rastlarız¹. Türkmen dilinde bu tip birleşik cümlelerde yardımcı cümlelerin yüklemi şart kipinde olduğunda , yardımcı cümlede kullanılan *kim* , *nēme* , *haysı* gibi zamirlerin ve temel cümlede *şol* işaret zamirinin akkusatif ekini aldığı görülür . Akkusatif hal ekini alan nesne yardımcı ve temel cümlede ortaktır. *Nēme* , *haysı* zamirleri temel cümlede de kullanılabilir. Mesela :

İndi gız kimi söyse , éne-ata-da şonu söymelidir. (G. M.,G.,S., K.g., s.157)

(Kız kimi severse , ana baba da onu sevmelidir.)

Men kimi islesem , şonu yazdırarın (B. K., A. é. II , s.60)

– *Gandım aga , bizem bir hizmetker : arçın nēme buyursa , şonu étmeli , nēme tabşırsa , şonu ilata yetirmeli bolya..* (B. K., A. é. I , s. 77)

Özüñ nē mēni ayt sañ , gulagıñda şonu eşider. (T.n., s.64)

¹ Dmitriyev N. K., *Grammatika başkirkского языка* , s. 269 .

Gadjiyeva N. Z., *a.g.t.*, s. 139 .

Sartbayev K., *a.g.t.*, s. 654 .

Karimova A. M., *Pridatoçniye predlojeniya v tatarskom yazıke*. Avtoref. Kand. Dis. Kazan , 1953 , s.13.

Hamzayev M., *a.g.m.*, s. 94 .

Abdurahmanov G. A., *a.g.e.*, s. 93-94 .

-Sen haysını makul görseñ , şonı tut . (N. S. ,S. é., s.140)

Nesneleri ortak birleşik cümlelerde temel cümledeki nesne olan *şonı* sözünün kullanılmadığı örneklerde vardır :

Sen nēme bilyēn b o l s a ñ mēlim ét! (B.K.,A.é.II, s.206)

(Sen ne biliyorsan , açıkla .)

Kimi saylasıñız gelse , saylap bilersiñiz . (A. G. , P.h., s. 77)

7. ÖLÇÜ VE DERECE BİLDİREN ZARF TÜMLEÇLERİ ORTAK BİRLEŞİK CÜMLELER

Fiilin şart kipinin katılımıyla Türki dillerde ölçü ve derece tümleçleri ortak , birleşik cümlelerin teşkil edildiği pek çok dilci tarafından ifade edilmiştir¹ . Türkmen dilinde bu tip birleşik cümleler ; şart eki taşıyan yardımcı cümlede *nēçe* (bazen *nē derecede* , *nē gadar*) temel cümlede ise *şonça* (bazen *şol dercede* , *şol gadar*) gibi sözlerin kullanılması ile teşkil edilir. Mesela :

Kolhoz nēçe ulalsa , güycümüz hem şonça artık bolar. (A.G.,K.é., s.444)
(Kolhoz ne kadar büyürse , gücümüzde o kadar artar.)

Insanıñ nēçe işi köp bolsa , şonça-da gayratı köpeler , nēçe durmuş yolu gatı bolsa , şonça-da durmuşı söyler. (G. M.,G.,S.,K. g., s.32)

Kolhoz nēçe medeniyetli bolsa , şonça-da pagtanı köp berer. (G. M.,G. S.,K. g., s.25)

Yabısı nēçe gulagını salpardıp barsa , onuñ şonça hem keypi kökdi . (A. D., S. é., s.10)

Zehmet günü nēçe köp gazansañ , şonça-da durmuşıñ yağşılanar. (A.D.,é., s. 140)

¹ Gadjiyeva N. Z. *agt.*, s. 228 .

Sartbayev K *agt.*, s. 578.

Abdurahmanov G. A. *age.*, s. 115-116 .

D ü y e h a n ç a b o l s a , g a r ş ı ş o n ç a . (T . n . , s . 3 2)

Yardımcı cümlede belirtilen derece , temel cümlede de aynen geçerlidir.

8. KARŞILAŞTIRMA BİLDİREN BİRLEŞİK CÜMLELER

Fiilin şart kipinin kullanımıyla Türkî dillerde bu tip yardımcı cümleli birleşik cümleler kurulduğunu pek çok dilci kabul etse de , terim meselesinde günümüze kadar bir birlik sağlanamamıştır¹. Yardımcı cümlesinin yüklemi şart kipinde olan karşılaştırma bildiren yardımcı birleşik cümleler Türkmen dilinde aşağıdaki gibidir :

a. Yardımcı cümlede *nēhili* sözünün , temel cümlede ise *şo(l) hili* , *şonuñ yalı* , *şeyle* gibi kelimelerin kullanılması ile yapılanlar. Mesela :

Onuñ halı nēhili? (O ne durumda ?)

– S e n i ñ k i n ē h i l i b o l s a , o n u ñ k a m ş o n u ñ y a l ı . (B . K . , A . ē . I , s . 2 5 7)

(Senin halin nasılsa , onunki de öyle .)

İ n e b u , ş u v a g t s a ñ a n ē h i l i g o v ı b o l u p g ö r n e n b o l s a , m a ñ a - d a ş o n d a ş e y l e b o l u p g ö r i n d i . (N . S . , S . é . , s . 1 4)

– M e n o z a l n ē h i l i b o l s a m , ş i n d i h e m ş e y l e d i r i n (B . K . , A . ē . , I I , s . 9 4)

Bu tip yardımcı birleşik cümleler , genellikle bir hareket ile ikinci bir hareketin , bir şart ile ikinci bir şartın , bir nesne ile ikinci bir nesnenin benzerliklerini ya da farklarını karşılaştırmada kullanılırlar. Bu cümlelerde yardımcı cümledeki anlatılan durum , temel cümlede de aynen değişmeden devam eder.

Temel cümlede *édil* kelimesi kullanıldığında , karşılaştırılan kişilerin benzer ve farklı yanları açıkça görülür. Mesela :

¹ Gadjiyeva N.Z., *a.g.t.*, s. 237.

Grunina É.A., *a.g.t.*, s. 245.

Sartbayev K., *a.g.t.*, s. 578-579.

_____, Hēzirki zaman türkmen dilini fi sintaksisi boyunça gısgaça konspekt, s. 113

Annanurov A., *a.g.e.*, s. 135 .

Abdurahmanov G. A., *a.g.e.*, s. 113-114.

Seniň portfelin nēhili bolsa meniňki hem édil şonuňyaly.

(Senin çantan nasılsa , benimki de aynen onun gibi .)

b. Yardımcı ve temel cümlelerde yukarıdaki gibi sözler kullanılmadan sadece yardımcı cümle yüklemine şart eki alması ile yapılanlar. Mesela :

Bir adam bay bolsa , yüz adam garıp. Bir adam padişahı tarapdarı bolsa , yüz adam oňa garşı. (B. K., A. ē., I, s.117)

(Toplumda bir zengine karşılık yüz fakir var . Bir kişi padişahı seviyorsa yüz adam sevmiyor .)

Babahan , polkovnik bilen bile tama kürsēp urşa , Pökgi bala mazalı yencilipdi , Hal-nazar hem ıgcam bir gamçı dadıpdı. (B.K., A.ē.I, s.60)

Öň muňa uludaň-kişi plan éce diyen bolsalar , hezir muňa çişik heley diyip at beryerler. (A. D. , S.é., s. 162)

Beyik vatançılık urşudan öň biziň kolhozımız 400 gektar yere pagta éken bolsa , hēzir 2000 gektar yere pagta ékyer.

Eğer şart yardımcı birleşik cümlelerde , yardımcı cümledeki şarta göre temel cümleden sonuç çıkarılacak olursa , bu örneklerde iki çeşit hareket , şart ya da şahıs karşılaştırılır ve karşılaştırılan kişiler de genellikle birbirlerine zıt olurlar.

b . Giriş Cümleleri

Türkî dillerde şart kipinin yardımıyla çeşitli türlerde giriş cümleleri yapıldığı görülür¹. Fakat giriş cümleleri , giriş kelime grupları ve giriş kelimeleri ile ilgili pek çok mesele tam olarak aydınlatılamamıştır. Şart yardımcı cümlelerden , giriş cümlelerine veya giriş kelimelerine Rus dilinde derece derece geçilmesinin sebeplerini P.M. Rogojnikova şöyle

¹ Azizova A.G., a.g.t., s. 83.

Sartbayev K., a.g.t., s. 410.

Çarıyev M., *Slova grammatičeski ne svyazannıye s členami predlojeniya, v sovremennom turkmenskome yazıke* . Avtoref. Kand.Dis. Aşhabad , 1965, ;

Çarıyev M., *Türkmen dilinde giriş sözlemleri* .-“TSSR İA-nıñ habarlı , cernıyetçilik ılımlarıñ seriyası” 1964 , No: 3 , s. 72-80 .

ifade eder : “...şart ; itiraz , hafiften uyarma , ara cümle gibi manalar kazanabilir. Bunu , temel cümle ile yardımcı cümlelerin bağlantısının zayıflaması , yardımcı cümleyi oluşturan mantıksal vurgunun zayıflaması , kelimelerin esas manalarının zayıflaması etkiler.”¹

Günümüz Türkmen dilinde de fiilin şart kipinin yardımıyla pek çok giriş sözleri ve giriş cümleleri teşkil edilmiştir. Giriş cümlesi veya giriş sözü , şart kipindeki bir fiil ile de verilebildiğine göre , bazı durumlarda onların anlam ilişkisini ayırmak mümkün değildir. Böyle durumlarda o kelimelerin ya da kelime gruplarının gramatik öznesi varsa veya onun bulunduğu metinden anlaşılıyorsa , onu giriş cümle ; eğer öznesi yoksa ya da varolduğu metinden anlaşılamiyorsa , o tip kelimeleri de giriş sözü olarak kabul edebiliriz .

Yüklemi şart kipinde olan giriş cümleleri kendilerinin şart anlatma özelliklerini korurlar. Fakat giriş cümleleri arkalarından gelen cümleler ile şart yardımcı cümlelerde olduğu gibi anlam ilgisi içinde olmazlar , yani giriş cümlesindeki şarta bakarak sonraki cümleden netice çıkarılamaz .

Giriş cümle veya sözleri bu cümlelerde yardımcı cümle ile anlam ilişkisi içerisindedir. Yani yardımcı cümlelerin yüklemine tamamlar veya açıklarlar. Giriş cümleleri aşağıdaki gibi gruplandırabiliriz :

1 . Şart yardımcı cümleden giriş cümlesine dönüşen cümleler. Mesela :

Men , é ger yalňışmayan bolsam , sizi düşmaniň yerkümesiniň üstünden élteyin . (H. I. ,P., s.36)

(Ben eğer yolu şaşırmazsam , sizi düşman siperlerinin üstünden geçireyim .)

Garrını razı étmegiň hıllallasından , é ger razı bolsa , oturagada göçirip alaymagiň işi on ésse aňsat düşcek . (N. S., S. é., s.22)

– *Daşhovza értir ir bilen ; giç galsalalar , günortan girerler. (B.K.,A.é.,II, s.195)*

¹ Rogojnikova R. P. Uslovniye pridatoçniye predlojeniya v sovremennom russkom yazıke (konstruktivii soyuzami yelsi , yeceli , koli , raz) Kand. Dis . M., 1952 , s.221-222 . (*Çağdaş Rus dilinde şartlı yardımcı cümle . Araştırma tezi .*)

Bu cümleler şart yardımcı birleşik cümlelerdir. Bu misallerde temel cümlelerden çıkarılan sonuçlar , belirtilen hareketler , yardımcı cümlede anlatılan şarta bağlıdır gibi görülmektedir. Bununla birlikte yüklemi şart kipinde olan bu cümlelerde onları giriş cümlelere yakınlığa taşıyan belirtileri de görebiliriz. Yani onlar , şart yardımcı cümleler gibi kendi arkasından gelen cümleye mantıksal açıdan bağlı değildir.

2 . Giriş cümlesi fonksiyonunda kullanılan ama içlerinde belli derecede şart anlamı taşıyan cümleler. Mesela :

S a ğ l ı k b o l s a , b a s ı m a ğ a ğ l a r a c a n g i r i p b a ş l a r . (A . G . , K . é . , s . 205)

(Sağlık olsun , çabucak ağaçlara can gelmeye başlar.)

É g e r d o ğ r ı s ı n ı a y t s a k , R e c e p ş u m a h a l a ç e n l i o n u ñ a d ı m u g a l l ı m ı ñ g ı z ı d ı r ö y d e r y ö r e r d i . (H . I . , P . , s . 95)

(Eğer doğrusunu söylersek şu ana kadar Recep , onun adını muallimin kızı zannediyordu .)

G ö z e l é c e n i ñ g ö v n ü n e b o l m a s a m ı , o l a y a l ı ñ b u y a k ı m s ı z g ü r r ü ñ i k o m i s s i y a l a r ı ñ h e m g u l a ğ ı n a y e t i p , h a l ı l a r ı k a k m a k i l i m e d ö n ü p , g ö z g ö r t e l e k e m b a h a g i d i p b a r y a n y a l ı b o l d ı . . (A . G . , K . é . , s . 227)

O n u ñ a k y ü z ü n d e b a l k ı l l a y a n g a r a g ö z l e r i , A r t ğ ı ñ g ö r e c i n e b o l m a s a , p a r l a p d u r a n b a ğ t y ı l d ı z ı y a l ı d u y u l d ı . . (B . K . , A . é . , I , s . 10)

– B a l l ı h a n , é ş i t m e d i m – ē d i y m e , m e n i ñ g ö v n ü m e b o l m a s a , g e l i n ö r ē n a y ı l g a n ç ! (B . K . , A . é . , II , s . 51)

Bu gibi cümlelerde kullanılan şart kipindeki kelimeler ile birlikte sağlam kelime grupları gibi görünmekle beraber , şart anlamını yitirirler ya da yitirme sürecine girerler.

3. Giriş cümlesi fonksiyonuna tam uyan cümleler. Mesela :

- *Beter tanayan . (İyi tanırım)*
- *T a n a s a ñ ,men şēhere baran vagtım ,şonuñka baryan .(B.K.,A.ē.,I, s.72)*
(Tanıyorsan ,ben şehre gidince onun yanına gideyim.)
- *Hov galandar,... hanı bir habarıñı beyan ét ,habarıñı?-diydi.*
- *Habarımı b e y a n é t s e m ,aga , Tövriz diyen yurduñ hanınıñ velayatından boların . (G., s.131)*
- Gızlar ,éşider bolsañız , Şirni çıkarıpmişlar!.. (N. S.,S.é., s.28)*

Şu misallerde yüklemi şart kipinde olan cümleler temel cümle ile içerik yönünden şart yardımcı birleşik cümlelerdeki gibi bağlantılı değildirler . Yani giriş cümledeki şarta göre ,sonraki cümleden netice çıkarılmaz . Sebebi son örnekte giriş cümlesi dikkati , anlatılan fikre çekmek için kullanılıyor.Önceki misallerde ise diyalogdaki birinci adamın , emir-istek ve haber vermek şeklinde söylenen cümlelerin yüklemine ikinci adam sadece şart kipinde giriş cümle görünüşünde tekrarlıyor.

Şart kipindeki fiilin arkasından *gerek* kelimesinin getirilmesi sureti ile yapılan basit cümlelerde giriş cümlesi görünüşündedir. Mesela :

İleriki hatarda bir garı adamda , s i z i ñ s o r a y a n ı ñ ız d a n b o l u p ç ı k a y s a g e r e k , b i r k i t a p b a r . (N. S, S. é., s. 7)

(İleride yaşlı bir adamda , sizin sorduğunuz gibi bir kitap var .)

Èheñiniñ tesir etmeceğini anlanı üçin bolsa gerek , goca öz sovalını yurmarlamaga çalışdı . (B. K., G. A., s. 146)

c . Şart kipinin kullanılmasıyla yapılan basit cümleler

Fiilin şart kipinin sentaktaki görevi ile ayrılmaz derecede alakalı konulardan biri de basit cümleler meselesidir. Şart kipinin cümlede yerine getirdiği fonksiyonlar hakkında günümüze kadar özel bir eser yazılmamış olsa da bu konu , son dönemde yazılan gramerlerde ve bazı ilmi çalışmalarda belli derecede yer almıştır.

Şart kipindeki fiilin basit cümlelerin yüklemi ya da yüklemnin parçası olması , bu kipin genellikle şart manasından uzaklaşarak ; arzu ,istek , pişmanlık , tahmin etmek gibi manaları anlatması ile ilgilidir. Şart kipinde , yukarıdaki gibi manaların varlığı Türk dili tarihinin eski dönemlerinden itibaren dilciler tarafından bilinmektedir. Bu kipteki fiilin basit cümlelerin yüklemi oluşu ya da basit cümlelerin yüklemine kullanılışları özellikle son dönemde bir çok dilci tarafından belirtilmiştir. A. Samoyloviç şart kipinin , basit cümlelerin yüklemi olabileceğini şöyle belirtmiştir : “Temel cümlede bu şekil şart manası dışında dilek ve tereddüt manası da olabilir.”¹

İ. A . Batmanov şart kipinde kullanılan fiillerin , basit cümlelerin yüklemi ya da yüklemnin bir parçası olabileceğini belirtir ve Kırgız dilindeki bir takım yardımcı kelimeler (*kerek , yeken vb.*) veya eklerle (*-çı , -çi , -çu , -çü*) gelebileceğini gösterir.²

A.Potseluyevskiy şart kipinin değişik manalarda kullanılışının çoğunu gösterse de , onları basit cümle diye adlandırmaz. Şart kipindeki fiillerin tek başlarına veya başka kelimelerle birlikte kullanıldığında , nasıl anlamlar kazandığını bildiğini belirtmekle yetinir³.

Şart kipinin yardımıyla yapılan basit cümleler meselesi P. İ. Kuznetsov’un⁴ ve A. G Azizova’nın⁵ doktora tezlerinde kısmen işlenmiştir. P. İ. Kuznetsov tezinde yer alan basit cümlelere ait bölümde şart kipiyle yapılan basit cümleleri ; “*Şartlı cümlelerin tek başlarına kullanılışları*” başlığıyla verse de A . G. Azizova “*Temel cümlesiz şartlı cümleler*” başlığıyla vermiştir. Şart kipinin yardımıyla yapılan basit cümlelere K.Sartbayev’in doktora tezinde çok önem verilmiştir. Bu tezde diğer eserlere göre bu konu daha kapsamlı ele alınmıştır. Belirtildiği üzere bu konu , Türkoloji’de ve Türkmen dil biliminde az değinilen konulardan biridir.

Günümüz Türkmen dilinde belli bir şahıs ekiyle çekimlene şart kipindeki fiil , pek çok basit cümlelerin yüklemi olabilir. Yapısında bu kip bulunan bazı sözler metne göre bazen

¹ Samoyloviç A., *Kratkaya učebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo yazıkı*. L.,1925 . (Günümüz Osmanlı Türkçesi gramer kitabı)

² Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizkogo yazıkı* , vıp.3 , s. 43-45

³ Potseluyevskiy A. P., *a.g.e.*, s. 74-75

⁴ Kuznetsov P. İ., *a.g.t.*, s. 252-262

⁵ Azizova A. G., *a.g.t.*, s. 81-82

yardımcı cümle , bazen de basit cümle fonksiyonunda kullanılırlar. Şart kipinin ilavesiyle yapılan bir çok cümlelerin ise , basit ya da yardımcı birleşik cümle olduğunu söylemek zordur. Böyle durumlarda cümlelerin ancak dış görünüşünü dikkate almadan , onun içeriğini , metni , cümlede kullanılan sözlerin gerçek anlamından uzaklaşıp uzaklaşmadığını dikkate almamız gereklidir. Çünkü günümüz Türkmen dilinde pek çok cümle yardımcı birleşik cümlelere benzese de , içerik olarak basit cümledir.

Fiilin şart kipinin yardımıyla yapılan basit cümleler aşağıdaki şekillerde kullanılır :

1. Şahıs eki almış şart kipinin yardımıyla yapılan basit cümleler . Mesela :

– *Vah,Sibir!...Tükeniksiz köllerin ,sümme tokayların g u r b a n ı b o l s a ñ !.*
(B. K. A. ė.,III, s.27)

(Ey Sibir !...Tükenmeyen göllerine , gür ormanlarına kurbanı olayım .)

Ah . Şeyle bir érkana y a ş a s a ñ – d a ! (B. S., S. é., s.185)

(Ah şöyle bir özgürce yaşasam .)

– *Biziñ hem bir h a b a r ı m ı z ı a l s a ñ ı z .* (K.,S.é., s.71-72)

Şart kipindeki fiil bu gibi örneklerde basit cümlelerin yüklemi olmakla beraber şart anlamından uzaklaşıp , arzu , istek , pişmanlık gibi manaları anlatır .

Yüklemi şart kipinde olan basit cümleler arka arkaya eklenerek de kullanılabilir. Mesela:

Sen naglışını goysañ ve bize rugsat berseñ , saz-söbete başlasak - diyip yalbardılar
(M.,Z.-T., s.70)

(Sen üzüntüyü bırakıp bize izin versen , biz de eğlenceye başlasak diye yalvardılar.)

Bu tip arka arkaya sıralanan cümlelerde konuşan kişinin istekleri , arzuları birleştirilerek gösterilse bile bunlar , bazı durumlarda birinci cümlede şart , ikinci cümlede sonuç manası taşıyan şart yardımcı birleşik cümlelere yakınlaşırlar. Ama anlam olarak tam şart yardımcı birleşik cümle özelliği göstermezler onun için bu tür cümleler basit cümle olarak değerlendirilirler .

2. Şart kipinin arkasından *-mıka* , *-mike* soru ekinin getirilmesiyle ya da *-ka* , *-ke* eki eklenerek , cümle içerisinde soru zamiri kullanılmasıyla yapılan basit cümleler. Mesela :

– *İndi kimi han götorsekke k ? (G.o., s.39)*

(Şimdi kimi han seçsek acaba .)

– *Ya oka bersem mikem , Murat ? - diyip ikiyeñledi . (B. S., S. é., s. 142)*

(Acaba okusam mı ki Murat ? diye tereddüt etti .)

– *Vah , can doganlar ,men munu nē tsem kem ? (A. D. S.,é., s.245)*

Nēme diysem kem ?... (N. S., S. é., s.259)

Men nē hili görelde bolsam kam ? (H. I.,P., s. 108)

Bu gibi basit cümlelerde akıl danışmak , fikir yürütmek , soru sormak , eylemi yerine getirmeye istekli olmak gibi anlamlar taşır.

3. Şart kipinde çekimlenmiş fiilin arkasından *gerek* sözünün kullanılmasıyla yapılan cümleler. Mesela :

“Yaşulu indi gatı garrandır , ol indi meni tanamasa gerek .” diyip oylandım. (A.G., P. h., s.133)

(“İhtiyar şimdi daha da yaşlanmıştır , herhalde beni tanımaz.” diye düşündüm .)

– *Olarıñ yüzlerē gayraktı , megerem , gayrakı yol bilen gide n bolsalar gerek (A.D., S. é., s.94)*

Ganlı söveş bolsa gerek ,

Lerzan urup, titrer gelek (G.o., s.239)

Bu yapıdaki basit cümlelerde tahmin anlamı vardır . Bu tip basit cümlelerin aslında şart yardımcı birleşik cümlelerden meydana gelmeleri mümkündür. Bu cümlelerde *gerek* sözünün asıl anlamını ve sentaktik fonksiyonunu kaybettiği konusunda A.P.Potseluyevskiy

de belli derecede tasdiklemektedir : “*Gerek* kelimesi önceleri cümlede yüklem görevi görmekteydi fakat şimdi ihtimal manası taşımaktadır .”¹

4. Şart kipindeki fiilin arkasından *nētcek* (*nēme etcek*) kelimesinin kullanılması ile yapılanlar. Mesela :

Asıl ol bir gezip yören cenayetkēr bolsa nētcek !.(A.G.,P.h., s.81)

(Onun kaçak bir cani olma ihtimali var .)

– *Viy , nalacedeyin ...Ayna öten gice biri bilen gaçsa nētca k !*

(B. K., A. ē.,I, s.280)

(Vay beceriksiz , Ayna geçen gece biri ile kaçmış olmalı .)

...A men Oratılarda depderimi galdırıp gaydaysam nētcek !

– *Ol biziñ keyvanımız üç yüz manadı sıçana iydir ēy se nētcek !*

(A D.,S é . s.334)

Bu cümleler görünüş itibariyle şart yardımcı birleşik cümlelere benzese de anlattığı mana yönüyle basit cümledir. Sebebi ise bu cümlelerde *nētcek* sözünün gelecek zaman manasını ve soru cümlesi kurma fonksiyonunu yitirmesi ; şart kipinin de asıl şart anlamını kaybetmesidir. Hem de bu cümleler beraberce önceden olup geçen bir olaya , bir eyleme şaşmak veya bir husustan şikayetçi olmak manalarını anlatırlar.

Şart kipi olumsuz çekimlendiği zaman *nētcek* sözünün yerini *nēme* soru zamirinin aldığı da görülür :

– *Hacat yalan aydıpdır. Men ömrümde Hacadı görmesem nēme !* (A D.,S é . s.124)

(Hacat yalan söylemiş .Ben ömrümde Hacat’ın doğru söylediğini görmedim .)

5. Şart kipindeki fiilin arkasından *bolmak* fiilinin kullanılması ile yapılan basit cümleler. Burada *bolmak* fiilinin hangi kipte kullanıldığının , cümlelerin içeriğine ve anlattığı manaya büyük tesiri vardır .

¹ Potseluyevskiy A. P. a.g.e. , s. 75 .

a . Şimdiki zaman ya da görülen geçmiş zamanların olumsuz şekillerinde gelen *bolmak* fiilinin arkasına *-mı* , *-mi* soru ekinin eklenmesi ile yapılanlar. Mesela :

– *Vah , balam , seniñ yeriñe men ölen bolsam bolmayarmı ?!...Sen solanıñdan , benim bagımı hazan ursa bolmayamı?!.. (B.K.,A.ē.,I, s.53)*

(Vah yavrum , senin yerine ben ölsem olmaz mıydı ? Senin ölümün benim bağımın hazanıdır.)

Yeke oğlu dagını édil gurcak yalı bezēyseñ bolmadımı ?! (G., s. 13)

Sen sürini başga tarapa süreyseñ bolmadımı ? (A. D., S., s.29)

Nurı can , ozalından şeyle diyip aydaysan bolmadımı ?! (N. S., S. é., s. 173)

Bu örneklerde temel cümle soru yapısı taşımasına rağmen esasen *-mı* , *-mi* soru eki asıl soru anlamını kaybetmiş ve gerçekte pişmanlık , istek¹ , öfkelenmek , sızlanmak manaları ön plana çıkmıştır. *Bolmayarmı* , *bolmadımı* şeklindeki fiiller artık yardımcı fiil rolü üstlenmişler ve yanlarında bulunan şart kipindeki fiillerle birlikte basit cümlelerin yüklemi olmuşlardır.

b. *Bolmak* fiilinin şimdiki ya da gelecek zamanların birinde kullanılması ile yapılan basit cümleler. Mesela :

Acap can , yör öye baralı , çay iç , demiñi-dinçıñı al onsonam gitseñ bolyar . (A.D., S. é. s.174)

(Acap can , gel eve gidelim , çay iç , dinlen , daha sonra gidersen git.)

Telpegi agan diyip dilini yarcak bilen ören gatı gepleşse bolar . (B.K.,A.ē.,III, s. 95)

Her zat-da bolsa kontslagerde yörenden yağşı , ölmezödi gazañsa bolyar (N. S., S. é., s.280)

Yagmırı boşatmak üçin pul cemlese bolcak (B. S.,D .,é., s.280)

¹ Bayliyev H. a.g.e., s. 76

Bu gibi cümlelerde hareketin gerçekleşebileceğini tahmin etmek ya da bunu tasdiklemek manasını anlatırlar.

c .*Bolmak* fiilinin olumsuz şeklinin görülen geçmiş , şimdiki veya gelecek zamanların birinde kullanılması ile yapılan basit cümleler. Bunda şart kipindeki fiil de olumsuz olarak kullanılır. Mesela :

Şu gün onun yanına gitmesem olmaz. (N. S., S., é., s.25)

(Bu gün onun yanına gitmesem olmaz.)

– *A kızlar ! Siz gediberiñ , men kē tmenimi ussa becertmesem bolcak dē l. (A. D., S é., s.103)*

(Kızlar siz gidiverin , ben çapamı ustaya tamir ettirmezsem olmayacak.)

– *Seni bazarladıp gönenmedim ,indikile özüm gitmesem olmadı (“ T”)*

Men bu işe gatişmasam bolmayar (B. S., S. é., s. 23)

Bu tür basit cümlelerin yüklemine içeriğinde *ahırı(n)* sözünün kullanımına da rastlanır:

Bir öyüñ bir ak çeşmesi (sığırı) bolmasa bolmaz ahır l. (A.G.,P.h., s.59)

(Bir evin bir ak çeşmesi -sığırı - mutlaka bolmalıdır.)

– *Hava-da , atları sen söymeseñ bolmaz ahırın , asıl atları söymelidir. (A. G.,P.h.,s.134)*

Bu şekilde yapılan basit cümleler gelecekte bir hareketin mutlaka yerine getirilmesini istemek , ona kuvvetli inanmak gibi manalar verir.

6. Şart kipinde çekimlenen fiilin ,ikinci defa belirsiz gelecek , geniş , devamlı geçmiş zamanlarda ya da - *dir* , -*dir* ekini kabul eden sıfat-fiil yapısında tekrarlanarak kullanılması ve araya *da* , *de* edatının getirilmesi ile (nadiren *da* , *de* edatı düşer) yapılanlar.Mesela :

– *Onda seniñ pikiriñ éceñki bilen deñ boylar-da ?*

(O zaman senin fikrin , anneninki ile aynı olmuyor mu ?)

– *Deñ bols a bolya n dır , men onçasını bilemok. (A.D., S. é., s.155)*

(Aynı olabilir , ben o kadarını bilmiyorum .)

– *Gış ahır , soñı , belki , gara övrölip gits e – de gider . (N. S., S. é., s.69)*

Olar munı oyun ép diys e - de diye rd iler . (N. S., S. é., s.14)

Éger-de Maral yañkısı yalı cogap berēyse , onda onuñ üstünde tayak dö v ü l se- de dö v ü l e r d i . (N. S., S. é., s.157)

Hélem Göroglı menden biraz é y m e n s e e y m e n e r . (G.o., s.272)

Bu yapılarıdaki cümlelerde tekrarlanan sözler isim de olabilir :

Hava , onuñ görcek bolup alıs yerden gelen oğlı Mēmmet şu atlılarıñ arasında b a r b o l s a – d a b a r d ır . (N.S.,S.é., s.54)

(Evet , onun özlediği , uzak yerlerden gelen oğlu Mehmet bu atlıların arasında olmalı.)

Bu tip cümlelerde *bolmak* fiilinin kullanılmadan şart kipinin isimlere geldiğini de görebiliriz.

Bu noktada verilen örneklerde öznenin bir olması ve şart kipinin *da , de* edatı alması ile kullanılan söz gruplarının karşıtlık anlamı verip vermediği bunların basit cümle olup olmamasını gösterir. Bu basit cümlelerde genellikle tahmin anlatılır.

7. Bir fiilin önce şart ve onun arkasından da emir kipiyle tekrarlanmasıyla yapılan basit cümleler.

– *G o y y a n s a y a n s ın bize n ē m e . (A.G., P. h., s.87)*

(Bırak yanarsa yansın bize ne .)

– *Kaka , yuvaş , birden Gulman arçınıñ gulagına yeter-diydi .*

– *Yetse yetibersin ,yüzüne-de aydarın ,ol insanız barıp yatan süythor – diyip , Garlı ussa gıgırdı . (A.G.,P.h., s.63)*

Bu gibi cümlelerin basit cümle ya da yardımcı birleşik cümle olduğu metne ve söyleniş vurgusuna göre belirlenir. Bu tip basit cümlelerde , harekete , duruma söyleyenin kayıtsızca bakması , öfkelenmesi gibi duygular anlatılır.

8 . *Bilmek* yardımcı fiilinin şart ; temel sözün zarf-fiil ve emir kipinde kullanılmasıyla yapılan basit cümleler :

– *Bermē bilse ñ berme* (*B.K.,A.ē.,I, s.243*)

(Veremeyeceksen verme.)

– *Hanı göreyin cogap berme bilse bermesin!* (*B. K., A. ē.,II, s.186*)

(Hadi göreyim nasıl cevap vermeyecekmiş.)

Hanı yañadandan sanama bilse sanamasın ! (*B. K., A. ē.,I, s.60*)

– *Hanı şol bolup bilyē n bols a bolsun!* (*B. K., A. ē.,I, s.191*)

Fiil kiplerinin bu kullanılışı bir işin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine başka birini iyice inandırması ve konuşan kişinin bu yönde kendi gücüne güvendiğini gösterir.

Bu tip cümlelerin öfkelenerek ya da tersine yalvararak söylenmesi cümlelerin basit ya da birleşik cümle olduğunun belirginleştirilmesinde belli derecede rol oynar. Örnek olarak : “*Durdu şu gün gitnē bilse gitmesin .*” (Durdu bu gün gidemiyorsa gitmesin .) cümlesi eğer kızgınlıkla söylenirse “*Durdu şu gün hökman gider (gitsin).*” (Durdu bu gün mutlaka gider) cümlesine yakın bir mana kazanır ve basit cümle olur. Ama bu cümle yüklem vurgusu ile söylenirse yukarıdaki tersine Durdu’nun beklenmesi istenmiş olur ki bu cümle şartlı birleşik cümle kapsamına girer. Bu ise bu tip cümlelerde vurgunun önemli olduğunu gösterir.

9. Şart kipindeki fiilin arkasından *da , de* edatı ve *biridir* sözünün kullanılması ile yapılan basit cümleler :

Öyümüzü yıkmasa - da biridir. (*B. K., A. ē.,III, s.194*)

(Evimizi yıkmasa da aynıdır .)

Ol dēlirēp yören bolmasa-da biridir. (*B. K., A. ē., III, s.55*)

Bu gibi cümlelerde kullanılan *biridir* sözü kendi manasından uzaklaşmış ve basit cümle yüklemine bir parçası olmuştur. Bu cümleler arzu etmek , çekinmek , korkmak gibi anlamlar taşır.

10. Şart kipindeki fiilin arkasından *bilmek* fiilinin görülen geçmiş ya da şimdiki zamanı ; bunların sonuna da *-mı* , *-mi* soru eki getirilerek yapılan basit cümleler :

– *A gız ,Tikenekli murtēzik yañagı ç ü m ş ü l l e t s e b i l y ē m i ñ*
(*B. K., A. é.,I, s. 194*)

(*A kız , bıyık nazik yanağını incitir mi bilmem.)*

– *Yeri ,nēme beyle govşaksırayarsın ?..Gapiñda garagulak düyēñ süymenin-ē bilyēn...*

– *Garagulak düyē gözüm düşmēni için b o l s a b i l d i ñ m i ?* (*B.K.,A.é.,I, s. 8*)

– *Birden telpegi agan diyip k o v s a l a r b i l d i m m i ?* (*B. K., A. é.,III, s.95*)

Bu tür cümleler teşkilleri ve kökenleri yönünden şart yardımcı birleşik cümlelerdir. Ama onlarda soru yoluyla alaya almak , şaka yapmak gibi muhtelif anlamları ifadelerine göre *bildiñmi* , *bilybilyēmiñ* , *bildimmi* gibi sözler kendi manalarını yitirirler.

11 . Şart kipindeki fiilin arkasından *nēme* zamirinden ve *etmek* fiilinden meydana gelen *nētmek* kelimesinin şimdiki zamanda kullanılmasıyla yapılan basit cümleler :

– *Ay Göroğlu ...,şularıñ hanınıñ günēsini g e ç s e ñ n ē d y e ?* (*G.o., s.27*)

(*Köroğlu , şunların Han'ının günahını affetsen ne olur.)*

– *Aga yekece özüñ şunça goşun bilen neneñ uruşcak , sen henizem pēliñden g a y t s a ñ n ē d y e ?* (*G.o., s.214*).

Bu tip örneklerde soru anlamı istek anlatır.

d. Kendi Anlamlarından Uzaklaşan Şart Kipindeki Kelimeler ve Kelime Grupları

Türkmen dilinde ve benzer Türki dillerde şart kipinde olan pek çok kelime cümlede sadece yüklem olarak kalmaz , metne göre ya da belli kelimelerle değişik fonksiyonlarda da kullanılırlar. Şart kipindeki bir kısım kelimeler de çok eskiden yüklem olma fonksiyonlarını yitirmişler ve yepyeni bir anlam kazanmışlardır.

B o l s u v b i l e n b o l y e r t a p ı ş s a , ü l k e g ü l z a r a a y l a n a r d ı .
(B.K.,A.ē.,III. s.164)

(Bol su ile bol toprak bir araya gelseydi ,ülke gül bahçesine dönerdi .)

B i r a y – k ı r k g ü n ö ñ g e l e n b o l s a m . B u l d ı r k a k a m ö l m ě n k ě , ě t i ş c e k e k e n i m
(G. , s.148)

(Bir ay kırk gün kadar önce gelseymişim . Geçen yıl babam ölmeden yetişecekmişim .)

... ě g e r u r u ş b o l m a d ı k b o l s a , b i z b i r e y y e m t e z e o b a d a
o t u r m a l ı d ı k ... (A.G.,K.e., s.241)

O n u ñ ě l l e r i z o r d a n d ü y e n i ñ y ü ñ l e k ö r k ü c i n e i l d i , ě g e r ě l i ş u n ç a i l m e d i k
b o l s a , o l g ü t l e p y e r e g a ç y a r d ı ... (H.I.,P., s.104)

– ě y , s e n ç ü y r ě n d i n - a d a t , a t a – b a b a l a r ı ñ b e y n i s i n d e o r n a ş m a d ı k
b o l s a ñ b u v a g t s ö y g ü l ü m m e n i ñ y a n ı m d a b o l a r d ı ! (A. D., S, ě., s.181)

2. KARŞITLIK ANLATAN , ŞARTLI BİRLEŞİK CÜMLELER

N.K. Dmitriyev karşıt fikirli şartlı birleşik cümleyi şöyle nitelendirir : “ Karşıt düşünceleri anlatan bu tip yardımcı cümleler , Türk dillerinde (ve Başkırt dilinde) şartın özel hali sayılırlar.”¹

Bu tip cümlelerde yardımcı cümlelerin yüklemi şart ekini taşımasına rağmen ifade ettiği anlam temel cümle yüklemine taşıdığı anlama zıttır. Bu birleşik cümlelerde ana fikir temel cümlede saklı olup yardımcı cümledeki eylem temel cümleyi etkilemektedir.

Karşıt fikirli şartlı birleşik cümleler , içeriği bakımından yardımcı ve temel cümledeki gösterilen fikirlerin birbiriyle çelişmeleri noktasında şart yardımcılı birleşik cümlelerden ayrılırlar. Karşıt fikirli şartlı birleşik cümlelerde yardımcı cümledeki şartın yerine getirilip getirilmediğine bakılmadan , temel cümledeki belirtilen olay gerçekleşir. Temel cümledeki netice yardımcı cümledeki şarta zıttır. Ayrıca karşıt fikirli şartlı birleşik cümle yüklemine şekillenışı , söyleyiş vurgusu gibi özellikleri ile de şartlı yardımcı cümleden ayrılır.

¹ Dmitriyev N. K., *Grammatika başkırskiego yazıka* , s. 279.

kiji bolzo attu bolor (Hayvansa tüyüyle , insansa adıyla)” . Bu örneklerde *bolzo* (*polzo*) kelimesinin şart manasından uzaklaşarak Rus dilindeki *a* (ise , da) edatının manasına geldiği belirtilir.

P.M. Melioranskiy Kırgız dilindeki *bolsa* bu şekildeki kullanılışı hakkında şöyle der : “Yalın haldeki *bolsa* kelimesi bazen “*Şunu da belirtmek gerekirse*” manasında kullanılır.”¹

1897 yılında neşredilen Kırgız dilinin bir başka gramerinde *bolsa* kelimesinin özellikleri hakkında söylenen fikirler tekrarlanıyor ² .

Türkmen dilinde bu durumların varlığı hakkında ilk defa İ. A.Belayev şöyle der : “Şart kipinin III. tekil şahısındaki *bolmak* fiili *bolso* Rusça’daki “*peki ya şu konuda*” manasına gelir.”³

20. Yüzyılın ilk çeyreğinden sonra neşredilen gramerlerde ve bazı ilmi araştırmalarda *bolsa* sözünün çeşitli Türki dillerdeki muhtelif anlamları verilip ⁴ bazılarında ise bu sözün karşılığı gösteren bağlaç rolünde kullanılabildiği ifade edilmiştir⁵. A. Annanurov *bolsa*

¹ Melioranskiy P. M., *Kratkaya grammatika kazak –kirgizkogo yazıka* , II. sintaksis . s. 34 (Kısa Kazak-Kırgız dili grameri, II., sentaks)

² _____, *Grammatika kirgizkogo yazıka* . Orenburg , 1897 , s.168

³ Belayev İ. A., *a.g.e.*, s. 75 . (Yazarın *bolsa* fiili bu manaya sadece 3.tekil şahısta gelir demesi Türkmen dili eserlerine ters düşmektedir. Bu konuya ileride değinilecektir.)

⁴ Borovkov A. K., *a.g.e.*, s. 169 .

Azimov P. – Bayliyev H., *Sentaks* . Aşgabat ,1939 , s. 68 .

Benzing J., *Über die verb formen im Türkmenischen* . Berlin , 1939 , s. 20,46 . (Türkmençe’deki fiil çeşitleri)

Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizkogo yazıka* , s.45 .

Direnkova N. P., *Grammatika oyrotskogo yazıka* , s. 207 .

Nasilov V. M., *Grammatika uygurskogo yazıka* , s. 142 .

Potsyeluyevskiy A. P., *a.g.e* , s. 87 .

Reşetov V. V., *a.g.e.* , s. 95-96 .

Hıdırov M. N., *Türkmen dilindeki soylar* . Aşgabat , 1947, s. 11. (Türkmen dilindeki edatlar .)

Dmitriyev N. K., *Grammatika başkirskogo yazıka* , s. 170.

Kononov A. N., *Grammatika uzbekskogo yazıka* , s. 193 – 194 (Özbek dili grameri)

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II. s. 519

Annanurov A., *a.g.t.*, 114 ,116 , 117, 125

Azizova A. G., *a.g.t.*,

⁵ Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* ,II. 519

Annanurov A., *a.g.t.*, s. 114 ,116 , 117, 121 , 122

sözü hakkında şöyle der : “...bu kelime basit ve birleşik cümlelerde kullanılarak Rusça’daki *a* (ise) edatına yakın bir anlam kazanır .”¹

Türkmen dilinde (ve pek çok Türkî dilde) *bolmasa* sözünün şart manasından uzaklaşarak , yeni manalarda kullanıldığı da son dönemlerde tespit edilmiştir. *Bolmasa* sözünün Rus dilindeki *öyleyse* , *aksi takdirde* , *yoksa* gibi karşılığı gösteren sözlerin manasını verebildiği pek çok Türkolog tarafından kabul edilmiştir ².Türkmen dilcileri *bolmasa* sözünü edat olarak gösterebilirler de onu çeşitli şekillerde isimlendirirler. Örnek olarak M.N.Hıdırov bunu sebep ve karşılık gösteren edatlara dahil ederken³ H. Bayliyev bunu karşılığı gösteren bağlaçlara dahil eder ⁴. Sentaks içerikli okul kitaplarında karşılıklı şart gösteren edat kabul edilmiştir⁵. Bizce , bu konuda karşılığı gösteren edat terimini kullanmak yerinde olacaktır.

Bolsa kelimesinin *da* , *de* edatı ya da *hem* bağlayıcısı ile birlikte gelerek soru ve işaret zamiri veya pek çok zarfla birlikte kullanılışı , karşılık bildiren yardımcı cümle olabilmesi , başka manaları anlatması da Türkologların dikkatini çekmiştir ⁶ .

Türkmen dilinde *şeyle – de bolsa* , *şeyle hem bolsa* gibi kullanımları M.N.Hıdırov “zıt fikirleri birleştiren edatlar” diye adlandırır ⁷ .

Pek çok Türkî dilde şart kipindeki *diyse* (*ñ*) kelimesinin şart manasından başka yeni

¹ Annanurov A ., *a.g.t.*, s. 114

² Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizkogo yazıkı* , s. 45.

Kononov A. N., *Grammatika uzbekskogo yazıkı* , s. 194 .

Annanurov A ., *a.g.t.*, s. 125

³ Hıdırov M. N., *Türkmen dilindeki soyuzlar*. Aşgabat , 1947 , s. 26 . (*Türkmen dilindeki edatlar*. Aşgabat , 1947)
Hezirki zaman Türkmen dili. Aşgabat , 1960 , s. 523 (*Günümüz Türkmen dili*. Aşgabat , 1960)

⁴ Bayliyev H., *a.g.e.*, s. 133

⁵ _____, *Hezirki zaman Türkmen dilinin sintaksisi boyunça gısgaça konspekt* , s. 58. (*Türkmen dili sentaksının kısa özeti*)

_____, *Hezirki zaman Türkmen dili* . Sintaksis. Aşgabat , 1962 , s. 177 . (*Günümüz Türkmen dili* . *Sentaks*.)

⁶ Katanov N.F., *a.g.e.*, s. 856 – 857.

Hıdırov M. N., *Türkmen dilindeki soyuzlar* , s. 11 , 18 , 22 . (*Türkmen dilindeki edatlar*)

Dmitriyev N. K., *Grammatika Başkirkского yazıkı* , s. 270

Kuznetsov P. İ., *a.g.e.*, s. 262 – 265

Karimova A. M., *a.g.t.*, s. 54.

⁷ Hıdırov M. N., *Türkmen dilindeki soyuzlar* , s. 18.

leksik manaları anlatabilmesi hakkında bir çok görüş vardır. Altay dili gramerinde bu konuda şöyle denilir : “*Teze* kelimesi isimlerin veya onların üstünlüğünü bildiren sıfatların tekrarlanmasıyla kullanıldığında üstünlük anlamı verir : *at teze at* – at dediğin at , *yakşı dese yakşı* – güzel denilecek güzel .

İki cümleyi ayırmada veya karşılaştırmada -Rusça’daki *a* gibi- *teze* kelimesi ikinci cümlede yer alır ...

Bazen sebep bildirmek için kullanılır. İki şekilde görülür. : 1) *teze* kelimesinden önce soru kelimesi gelen şekli. 2) Sebep gösterirken soru kelimesi kullanılmayan şekli ... *Anda deze Niyas tegen kam bar* – çünkü Niyas isimli kam var . ”¹

Kırgız dilinde de yukarıdaki durumların varlığı çok önceleri ele alınmıştır² .

20 . Yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki dönemlerde yapılan pek çok araştırmada Türkî dillerde yukarıda gösterilen *nēme için diyseñ* gibi söz gruplarının hem sebep gösteren edat manasında gelebildiği hem de sebep yardımcı birleşik cümle oluşturmaya yardım ettiği gösterilmiş olsa da³ *diyseñ* sözünün yeni anlamlarda kullanılışından bahsedilmez .

Türkmen dilinde (ve pek çok Türkî dilde) aktif olarak kullanılan *yogsa (m)* ve *eyse (m)* kelimelerinin pek çok kelime gruplarında kullanılışları dilcilerin dikkatini çekmiştir⁴ .

¹ _____, *Grammatika altayskogo yazıka* , s. 215 – 216.

² _____, *Grammatika kirgizkogo yazıka* , s. 120 , 169 - 170 .

Meliorskiy P. M., *Kratkaya grammatika kazak –kirgizkogo yazıka* , II *sintaksis* , s. 34.

³ Drenkova N. P., *Grammatika oyrotskogo yazıka* , s. 207 .

Reşetov V.V., *a.g.e.*, s. 96 .

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II. s. 475 , 522 .

Sartbayev K., *a.g.t.*, s. 33 .

⁴ Geldiyev M. ve Alparov G ., *Türkmen diliniñ grammatikası* . Aşgabat , 1929 , s.148 .

Azimov P. ve Bayliyev H., *a.g.e.*, s. 55-56 .

Benzing J., *a.g.e.*, s. 21 .

Hidirov M. N., *Türkmen dilindēki soyuzlar* , s. 9 , 11 , 16 .

Bayliyev H. *a.g.t.*, s. 133 – 135.

Maşakov H. A., *a.g.t.*, s. 92 .

Kuznetsov P. İ ., *a.g.e.*, s. 65.

Annanurov A., *a.g.t.*, s. 125 .

Karimova A.M., *a.g.t.*, s. 55.

Yogsa sözünün *yok* ve *-imek* ek fiilinin şart kipinde çekimi (*ise , irse ; ése , érse*) ile meydana geldiği fikrinde olan Türkmen dilcileri (M. Geldiyev , G . Alparov , M . N . Hıdırov , H.Bayliyev) esasen doğru düşünmüşlerdir. Bu ilmi çalışmalarda *yogsa (m)* sözünün tek başına veya *yogsam bolmasa* şekliyle kullanılarak , zıtlık anlatabildiği temelde doğru olsa da , *yogsa (m)* sözünün farklı manaları gösterilmemiştir. Buna , bizce *yogsa (m)* sözünün manasının bu çalışmalarda özel olarak incelenmemesi sadece edatlarla birlikte ele alınması sebep olmuş olabilir.

Türkmen dilinde aktif olarak kullanılan *eyse (m)* sözüne ait ilk bilgiyi M . Geldiyev'in ve G. Alparov'un birlikte neşrettikleri gramerde görürüz. Bu çalışmada *eyse (m)* sözünün *bolsa* ile birlikte kullanılarak *eysem bolsa* şeklinde kullanılarak netice çıkarma gösterebildiği fikri doğru olsa da *eyse (m)* sözünün Türkmençe'de tek başına kullanılamayacağını belirtmeleri yanlıştır. *Eyse (m)* ve *bolsa* kelimelerinin birlikte kullanılarak *eysem bolsa* şeklinde karşıtlığı gösteren edat olarak kullanılması M .N . Hıdırov tarafından belirlenmiştir¹. Türkmen Devlet Üniversitesi Türkmen Dili Kürsüsü'nce neşredilen cümle bilgisi (sentaks) kitaplarında *eysem bolsa* netice çıkarmayı ya da bir sonuca ulaşmayı² anlatan giriş sözler olarak kabul edilmiştir.

P. İ. Kuznetsov'un tezi cümleler meselesi ağırlıklı olsa da ,Türk dili'ndeki gerçek şart manasından ayrılan sözler konusunu içermektedir. O bu konuda şöyle der : “ Diğer dillerde olduğu gibi Türkçe'de de deyimler ve kalıplaşmış sözler vardır. Bunlarda yer alan şart kipi az ya da çok , şart manasını yitirmiştir. Bunlar şart manalarını kaybetmekle beraber şeklen şart kipindedirler.”³

Yazar bu çalışmasının üçüncü bölümünde “ Deyimlerde görülen şartlı şekiller ” başlığıyla Türk dilinde şart kipinde kullanılan pek çok kelimeyi ve kelime grubunu

Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıke*. s. 359.

_____, *Hëzirki zaman türkmen dili* , s. 514 , 515 , 518 , 523.

_____, *Hëzirki zaman türkmen dili* , Sintaksis , s. 177 , 248 .

¹ Hıdırov M. N., *Türkmen dilindeki soyuzlar* . s. 18.

_____, *Hëzirki zaman Türkmen dili* , s. 518.

² _____, *Hëzirki zaman türkmen dilini fi sintaksisi boyunca gısgaça konspekt*, s. 62.

³ Kuznetsov P. İ. , *a.g.e.*, s. 262 – 265.

belirtmektedir¹ .

Belirtildiği gibi Türkî dillere ait yapılan çalışmalarda , şart kipinde çekimlenmiş ama şart anlamından uzaklaşmış kelimelerin çoğu gösterilmişse de , onların çeşitli metinlerde , çeşitli kelime gruplarında türlü manaları anlatışları yeterince belirtilmemiştir.

2. Şart anlamından uzaklaşarak yeni anlamlar kazanan kelimelerin Türkmen dili'nde kullanılışları

Şart kipinde olan ama şart manası vermeyen kelimeler yukarıda gösterdiğimiz gibi çoğunlukla belli sayıda oldukları için onların anlattıkları manalara göre bölümlere ayırmadan , tabanlarını esas alarak gruplandırabiliriz. Ayrıca nasıl bir mana veya mana kalıntısını anlatabildiklerini de anlatabilmemiz mümkündür. Bu sözler esasen aşağıdakilerden ibarettir :

1. Bolmak fiili . Bu fiil şart kipinde *bolsa* şeklinde karşılığı gösteren edat görevinde aktif olarak kullanılır . Bu durumda *bolsa* kelimesi önündeki kelimedenden anlaşılan düşüncüyü , önceki cümledeki düşünceye karşılık olarak ortaya koyar. Mesela :

Onu okopdan çıkarıp ,yukarı bilen getirmek – ölüm bilen oynaşmakdı ,okobiň içi bilen getirmek b o l s a mümkün dēldi ... (H.I.,P., s. 20)

(Onu siperden çıkarıp yukarı getirmek ölümle oynaşmaktı , siperin içinden getirmekse mümkün değıldi .)

Ilyas Töre içi halı ile bezelen otaga girip , paltosını ayırdı ve halı düşegiň üstüne geçip per yassıga gapdalını berdi .Ilyas Töre paytunçısını ve cigitlerini başga cayda yerleşdirdiler. Daşarda bolsa sövüş öldürilyerdi , gazan atarılyardı (A . G.,P.h., s. 25)

... Gulman yüziniň ganını geçirip , d e r v e z ē n i ñ agzına çıkdı .Onuň yanındakılar hem bile çıkdılar . Gulmanıň oğlu b o l s a aglayardı . (A .G.,P.h., s. 45)

Hezir Durdı işleyer , Ata b o l s a dınç alyar.

¹Aynı yer , s.262 – 265 .

Bu örneklerde *bolsa* kelimesi Rus dilindeki karşılığı gösteren *a* (ise) edatının manasını verir.

Türkmen dilinde karşılığı gösteren edat görevinde kullanılan *bolsa* kelimesi ile birlikte *a* edatı da kullanılır. Bu durumda da mana açısından bir farklılık görülmez. Ayrıca *a* edatı da tek başına karşılık gösteren edat görevinde kullanılabilir.

Sagat dokuz. Hēzir kolhoğılar okuvda . Suvçılar b o l s a ay aydında suv tutyandır , a men bolsam öküz yalı yatırın. (G.M.,G.,S. K.g, s.38)

(Saat dokuz . Şimdi çiftçiler okulda .Sucular ise ay ışığında su tutuyorlar ve ben ise öküz gibi yatıyorum.)

Meniñ saña ahırkı aytcak zatlarım şu : oba bar öylen , a ondan soñ b o l s a yine – de şu taya gullığıña gayt-da , gelniñ bilen geley.(N. S.S. ,é., s. 65)

İl saña garaşyar . A sen b o l s a ñ mekdebe s e c d e e t m ē g e gelen yalı . (G.M.,G.,K.g, s.38)

İvan Timofeyeviç , sen meniñ kimdigimi mihmana tanatdıñ , a mihmanıñ kimdigini maña tanatmadıñ .(B.K., A. ē., s.102)

Şart kipindeki *bolmak* fiili sadece III . tekil şahısla çekimlenmeyip I. ve II . şahısla da çekimlenebilir. Ama *bolsa* kelimesi edat görevinde kullanıldığında çoğul şahısta *biz bolsak , siz bolsañız , olar bolsalar* şeklinde kullanılışına seyrek olarak rastlanır.

Şart kipinde ve belli bir şahısta çekimlenen *bolmak* fiilinin (*bolsam , bolsañ , bolsa*) öncesinde zamir kullanıldığında , onun edat olup olmadığını ya da şart yardımcı cümlelerin yüklemi olup olmadığını , ancak metinden ve cümlelerin içeriğinden anlayabiliriz .

Bolsa kelimesi karşılığı anlatan edat görevinde geldiğinde , arkasına şahıs eklerinin gelmesi zorunlu değildir. Yani *bolsa* sözünün önünden birinci ya da ikinci şahsa ait şahıs zamirleri kullanıldığında ; *bolsa* sözü , birinci ve ikinci şahıs eklerini almadan da edat olarak kullanılabilir. Bu ise , karşılığı anlatan *bolsa* edatında şahıs eklerinin ehemmiyetini kaybettiğini gösterir .

Günümüz Türkmen dilinde *bolmak* fiili şart kipinde ve olumsuz olarak çekimlendiğinde (*bolmasa* şeklinde) de edat olarak kullanılabilir.

– *Cogap ber diyyeriň sözüme meniň , b o l m a s a canıňı aların seniň* (*B. S. ,S.é., s.42.*)

(Sözüme cevap ver benim , vermezsen canını alırım senin .)

Öye tizrek barmalı , gara öye çövşi étmeli ...Bolmasa şemal bir kövsarlar uraysa , gara öyi çalam çaş édip , bir tarapa zıňıp goybercek (*A.G.,P.h., s.12*)

(Eve çabucak gitmeli , çadırın iplerini germeli ...Eğer bir fırtına çıkarsa çadırı paramparça edip etrafa savuracak.)

Çarı aga , seniň agitatorlariň bilen iş geçirmek gerek , bolmasa şu işler barasında bir gün raykom bize gaty kēyēr . (*A .G .,K . é., s.276*)

– *Yat diydim yat , bolmasa ine gittiň !* (*B. K. , A . ē.,III , s. 78*)

Bu gibi cümlelerde *bolmasa* sözü karşılık gösteren edat olsa da , manası açısından birbirine karşı olan iki cümleyi bağlar. Bu edatın önündeki cümle , edatın arkasından gelen cümlelerin şartı olur , sondaki cümle ise ondan çıkan sonucu verir. Bu tür sebeplere göre , yukarıdaki cümleleri kolaylıkla şart yardımcı birleşik cümle grubuna katabiliriz. Bu durumda cümlelerin içeriğinde büyük farklılık meydana gelmez. Mesela birinci örneği *Cogap bermezsen meniň sözüme ,canıňı aların seniň* şeklinde verdiğimizde cümlelerin anlamı değişmez. Bundan başka *bolmasa* edatının yukarıdaki iki cümleyi bağladığı durumda , birinci cümleyi olduğu gibi bırakıp , *bolmasa* edatının yerine , birinci cümlelerin yüklemine şart kipinde çekimleyerek aşağıdaki gibi cümle yapabiliriz :

Cogap ber diyyeriň sözüme meniň , bermesen canıňı aların seniň.

Bolmasa kelimesi edat görevinde kullanıldığında şahıs eklerini kabul etmez. Bu da edat olan *bolsa* kelimesinden önemli bir farkıdır .

Bolmasa sözü karşılığı gösteren edat görevinde kullanıldığında çoğu zaman *emma* , *yöne* gibi karşılığı gösteren edatların manalarını da verebilir . Böyle olduğu zaman cümlelerin

kuruluşunda farklılıklar ortaya çıkar¹ . Mesela :

Men dün geldim , é m m a sen öyüňüzde yok ekeniň .

(Ben dün geldim , ama sen evde yokmuşsun.)

Biziň cayımız gatı govı , y ö n e biraz darrak .

(Bizim evimiz çok güzel , ama biraz darca.)

Bu örneklerde *emma* , *yöne* edatlarının yerine *bolmasa* kelimesini kullansak cümleler aşağıda ki gibi olurlar :

Sen öyüňüzde yok ékenin , bolmasa men dün geldim .

(Sen evinizde yoktun , ama ben dün geldim .)

Biraz darrak , b o l m a s a biziň cayımız gatı govı .

(Biraz darca , ama bizim evimiz çok güzel .)

Bolmasa kelimesi belirsizliği gösteren *ya* , *ya da* edatının görevinde de kullanılabilir:

Mara , Ahala gidip gelmek için azından yarım ay , b o l m a s a bir ay vagt gerekdi .

(B.K., A.ē.,I, 289)

(Mara , Ahala gidip gelmek için iki hafta veya bir ay vakit gerekliydi .)

Onuň üsti bilen köp adamları sovatlı édiپ , köpaşıklar almakçıdı . B o l m a s a - d a doktor édiپ , halkın keselisini sagaldıپ , taňrı yalkasın alcakdım . (B . S. , S. é. , s. 147)

Verilen örneklerde *bolmasa* sözünün yerine *ya* , *ya-da* edatını kullansak da , cümlelerin yapısı ve içeriği farklılaşmaz.

Bolsa kelimesi *da* edatı ile birlikte manasından uzaklaşarak , giriş sözlerine yakın bir manada kullanılır. Mesela :

Bolsa-da , studentler aydyan bolsa gerek. (T. 1954 , no :8)

(Olsa da , öğrenciler söylemiş olmalı .)

¹ Hezirki zaman Türkmen diliniň sintaksisi boyunça gısgaça konspekt , s. 58.

Élhepus , bolsa-da , şu Saparov yeser adamov ! (G.M.,G.,K.g., s.38)

Bolsa – da sözü karşılığı gösteren *emma* edatının arkasından geldiğinde , onun manasını daha da güçlendirir. Mesela :

Ol gızıñ yüzi şeyle gatı tanış yüzdi , é m m a b o l s a – da Durdıyev onı nirede ve haçan görendigini ... hakıdasına getirēñçē...ol g ı z ... munuñ yanından gatı – gatı yörep geçdi. (H.I.P., s. 194)

(O kızın yüzü çok tanıdık bir yüzdü , böyle olunca Durdıyev onu nerede ve ne zaman gördüğünü aklına getirene kadar , o kız bunun yanından hızlı hızlı geçip gitti .)

Recep özüniñ çağa hasaplanıp gülünyēndigini duydı , é m m a b o l s a – d a ol pikiri aytmagı yūregie düvdi . (H.I.P., s.140)

Bu yukarıdakilere yakın manada *emma şeyle-de bolsa , yene- de bolsa* gibi kelime grupları da kullanılır :

É m m a şeyle-de b o l s a , indi Garyagdı özini az kem dürsēpdi.(H.I.P., s. 23)

(Ama böyle olunca Garyagdı biraz da olsa kılığını düzeltti.)

Ol y e n e - d e b o l s a özini saklap , hemayın ses bilen cogap bermege çalıştı . (B.K., A . é.,II , s.131)

(O , az çok kendini fark ettirmemek için , değişik bir sesle cevap vermeye çalıştı.)

É m m a şeyle-de b o l s a , olarıñ ozalkıları yalı ētırıcı elde saklamagı olarıñ yönekey soldat dēldigini bildirdi. (H.I.P., s. 21 -22)

Ol y e n e - d e b o l s a , sırnı duyurmazlık islēp , beylesine bakdı yuvdundı . (B. K. A. .é.,I, s.275)

Bolsa kelimesi çoğunlukla sözlük manasını kaybetmiş *-ay , -ey* ekini de almak suretiyle , ölçü miktar gösteren kelimelerin önüne gelip , şart manasından belli derecede uzaklaşarak tahmin göstermeye yardım eder. Mesela :

Ol b o l a y s a yigrimi yaşlarındadır.

(O , olsa olsa yirmi yaşlarındadır .)

Munuñ beyle pikir étmeginiñ sebebi faşistleriñ okoplarınıñ b o l a y s a 150 – 180 metr öñ yanlarında dıgıdı ... (H.I.P ., s.21)

Şart kipindeki *bolmak* fiilinin olumlu ve olumsuz kalıplarının manası bu söylenenlerle sınırlı değildir. Bunun olumlu çekimi bir çok kelime (çoğunlukla belgisiz , soru vb . zamirler) ile çeşitli manaları veren kalıplaşmış söz gruplarında kullanılır. İçerisinde kalıplaşmış söz grupları olan cümleler , şeklen şart yardımcı ya da karşılık gösteren yardımcı (*da , de* edatı ya da *hem* kelimesi kullanıldığı zaman) birleşik cümlelere benzerler. Ama şart kipinde kullanılan *bolmak* kelimesinin yardımcı cümlelerin yüklemi olma kabiliyetinin olmaması sebebiyle bu tür cümleler basit cümle olarak ele alınır. Bunlar esasen aşağıdaki gibidirler :

a . Kim-de bolsa :

K i m b o l s a d a b i r a d a m arkasından biri asıyan yalı zordan yörēp , köp kınçılıklar bilen dervezēniñ agzına yetdi ... (A .G ., P . h , s.115)

(Sanki bir adam , arkasından asılıyormuş gibi zorla yürüyerek , güçlkle kapının ağzına geldi .)

Él yazuvı hem ören düşünikli , k i m d e b o l s a biri bir vagt onuñ ışkına düşüp , ıhlas bilen dēne- dēne édip yazıpdır (N .S ., S . é ., s.38.)

b. Nēme – de bolsa :

Kabinetdēki çırasını yakıp , n ē m e – d e b o l s a bir iş bilen meşgul bolmakçı boldı . (B . S ., S . é ., s.151)

(Odadaki lambasını yakıp , her ne olursa olsun bir işle meşgul olmak istedi .)

Nēme hem bolsa Bahar bir düşüniksiz pikirleriñ horlayanını hoş geldi añladı (A.G.K.,é., s.8)

Göroğlu , men-ē seni öldürcekdım , n ē m e - d e b o l s a bar , seniñ ganiñı ötdüm. (G ., s.468)

(Köroğlu , ben de seni öldürecektim , yaptıklarına karşılık yine de canını bağışladım.)

c. *Her nēme-de bolsa :*

Her nēme-de bolsa yağış yağmadı şu- da bir bagtlılık . (A.G.,P.h., s. 19.)

(İyiki yağmur yağmadı , bu da bir şans .)

...bu daracık köçeden maşınıñ özi hem kēbir yerde köçe hayatlarına sürpenip geçyērdi

. Her nēme-de bolsa , tüveley turzup él – élsi yol yörenden soñ , maşın obanıñ ortasındaki meydança çıkıp , tozan sütününi ızından galdırdı.. (A.G.K.,é., s.5)

d. *Her zat-da bolsa :*

Gel her zadam bolsa , şunu atama görkezeyin . (G., s.37)

(Gel bunu bir de babama göstereyim .)

– Bay aga sen her zat bolsa , gayrat ét ! (B. K., A . é.,I , s.188)

Her zat-da bolsa kontslagerde yörenden yağşı , ölmezödi gazansa bolyar

(N.S., S. é., s. 280.)

Bu yukarıdaki örneklerde (c ve d bölümlerinde) *her nēme- de bolsa , her zat-da bolsa* kelime gruplarının manası birbirine benzediği için , onları birbirlerinin yerine kullanabiliriz.

e. *Nēhili – de bolsa :*

Munı , nēhili– de bolsa , garrınıñ élinden almak gerek . (N.S., S. é., s. 9)

(Bunu mutlaka ihtiyarın elinden almak lazım .)

Men , néhili bolsa- da , ol yaşuludan él çekmek dēldim. (N.S., S. é., s.10)

Yöne , nehilem bolsa , gel seni ovadan gız bilen tanış édeyin .

(G.M.,G.,S.K. g. s.27)

(Gel seni bir yolunu bulup , güzel bir kızla tanmıştırayım.)

f. Nirede – de bolsa :

Ol nirede – de bolsa bir yerde işleyēndir .

(O mutlaka her hangi bir yerde çalışıyordur.)

Émma goyunçı köpekler éntek nirede hem bolsa bir yerde bukuluşıp , çeme getirmek için oturan bolmaga çemeli...(A .G .,K. é., s. 171.)

g . Haysı – da bolsa :

Éziz haysı bir yol bilen hem bolsa köplüğün ızına éyertmēnin küyüne düşdi. (B.K.,A . ē.,II , s.136)

(Eziz , hangi yolla olursa olsun , kalabalığın arkasına takılmamaya niyetlendi .)

Gayta , haysam bolsa bir özine gövni yetēniñke barandır hasap éderler. (B.K., A . ē.,I , s. 237)

Bolsa kelimesinin bu tip kullanılışı hakkında N.K. Dmitriyev Başkırt dili gramerinde, çok doğru bir fikir ileri sürmüştür : “... *bulha* kelimesiyle ilişkili benzer ifadeler , herhangi bir belirli anlam içermemektedirler ve basit cümlelerin birer ögesini oluştururlar , manaya tesir etmezler. ”¹

N . A . Baskakov Karakalpak dilinde *da , de*’ nin edat fonksiyonlarını şöyle anlatır : “Bunlardan başka *de*’ nin belirsiz yer tümleçleri oluşturmadaki fonksiyonundan bahsetmek gerekirse , örneğin : *Kim de bolsa* (kim olursa olsun) , *kaşan da bolsa* (Ne zaman olursa olsun) şeklinde kullanıldığını görürüz.”²

Yukarıda incelenen materyallerde görüldüğü üzere , günümüz Türkmen dilinde de bu tür kelime grupları , belgisiz zamir manası verebilirler. Bu manada kullanıldığı zaman , bunların arkasından *bir adam , bir zat , biri* gibi kelimeler kullanılarak , beraberce bir kelime grubu meydana getirebilirler.

¹ Dmitriyev N. K. Grammatika başkırskiego yazık , s. 270.

² Baskakov N . A. Karakalpakskiy yazık , II , s. 518.

İçerisinde *bolsa* sözü kullanılan *ine (ana) saña gerek bolsa , al saña gerek bolsa* gibi kalıplaşmış söz grupları , çoğunlukla isimlerin önüne gelerek ; söyleyenin öfkelenmek , hayran kalmak , şaşırmak gibi duygularını anlatmaya yardımcı olur. Mesela :

İ ne gerek bolsa saña övgili iñlis demokratiyası !... (B.K.,A . ě.,III, s. 108)

(Eğer lazımsa , işte sana meşhur İngiliz demokrasisi .)

– *Al gerek bolsa ! Nirededigini sen özüñ bilmeseñ , men nēbileyin ?*
(B.K., A . ě., III , s.259)

(Bak şu söylediğine ! Nerde olduğunu sen bilmezsen ben nereden bileyim.)

– *Gıza degmēñ ! Bu nēhili vagşılık !*

– *Vagşılıkmı ?.. Al gerek bolsa vagşılık ! (B.K., A . ě.,III , s.133)*

– *Al gerek bolsa saña sorag ! – diyşip , gızlar gülişdiler (N. S .,S. é., s.29.)*

Bu kalıplaşmış kelime gruplarında kullanılan farklı kelimeler , anlamlarını kaybederek birer hitap sözü olmuşlardır. Bundan dolayı , cümlelerin hangi ögesi olduklarını söylemek güçtür.

Bu kelimenin olumsuz şeklide pek çok kalıplaşmış kelime grubunda kullanılabilir .

Hiç bolmasa , cuda bolmasa gibi fonksiyonlarına göre giriş sözlerine yakın kelime grupları teşkil eder ve bazı anlam ifadelerini karşılarlar. Bunlar kendi arasında eş anlamlıdır. Mesela :

Goyunları , hiç bolmasa ,bolmasa birce gezek ayak üstüne turzup , tēzeden yatırmak gerekdi. (B. S., S. é ., s. 103)

(Koyunları , en azından , bir defa ayağa kaldırıp sonra yeniden yatırmak gerekmektedir .)

Oglum , bir gelip git , hiç bolmasa , bir aycık rugsada gel , biziñ göresimiz gelyer.
(A . G .K .é ., s.11)

– *Men yene bir yıl yaşan bolsam , c u d a b o l m a s a , aytacak gelim-ē düşündirerdim. (B.K.A., ě., II , s.111)*

– *Seniň bu boşluň bolanok , oňat bol , c u d a b o l m a s a* , öz deňiňi gözle .
(A. D., S.é., s.125)

Ayın bolmasa kalıplaşmış kelime grubu *hemişe* , *şol* gibi kelimelerin leksik manasına yakın bir mana taşırlar. *Ayın* kelimesinin günümüz Türkmen dilinde hiçbir anlamı yoktur ve *bolmasa* kelimesinden ayrı kullanılmaz. Mesela :

– *Ayın bolmasa , senem şoňa degen bolyarsıň . Ol oyun göteryýermi nēme ?*

(Devamlı ona sataşıyorsun. O şaka kaldırabiliyor mu ?)

– *A gız , galiň gırnak a y ı n b o l m a s a övey éne diýcekdir.* (B.K.A., ē., I, s.137)

2.Diymek fiili . Bu fiil , şart kipinin II . tekil şahsında kullanılarak kendi manasından farklı , şu aşağıdaki manaları anlatmaya yarar :

a. Konuşma dilinde *nēme için* , *sebēbi* gibi kelimelerle birlikte sebep gösteren edat görevinde kullanılabilir :

Bu ota bular seyrek gelerdiler . S e b ē b i d i y s e ñ , ol otluk obadan ép-esli daşdı . (A. D.,S. é., s.277)

(Bu otlağa bunlar seyrek gelirlerdi. Çünkü , o otlak obadan oldukça uzaktı .)

Kolhozımız meni garıplıkdan gutardı . Şonuň için men övnüp bilcek , şonuň için köne çarığıma bakcak dēl , mana tēzesi gerek . N ē m e ü ç i n d i y s e ñ , tapyarın .Maňa indi bu gara öyüň nēme geregi bar ? (N.S.S., é.,81)

Birinci örnekte *diyseň* kelimesi gösterilen sebebi iyice belirtmek için kullanılır . İkinci örnekte ise *nēme için diyseň* söz grubu edebi dildeki *çünkü* , *sebebi* gibi sebep gösteren edatlar ile anlamdaşdı. Bu kelime grupları aslında şart yardımcılı cümlelerden meydana gelmiştir diyebiliriz .

b. *Diyseň* kelimesi sıfatları pekiştirici olan , yani pekiştirme derecesini oluşturan *örēn* , *cuda* kelimelerinin anlamını taşıyabilir. Mesela :

Ol könenen - tēzeden g ü r r ü ñ b e r m e g e d i y s e ñ ç e p e r a d a m d ı .
(H.I.,P., s.61) (Onu sorarsanız öteden beri usta adamdır .)

– *Leninmi ? – diyip , yaşulı sözüne azacık dıngı berdi – O l d i y s e ñ s a d a*
adamdı . (P . , 1955,no : 11 , s.6)

(Lenin mi ? diyerek ihtiyar adam sözüne biraz ara verdi. O çok sade bir adamdı.)

Men onı komsomol vagtında bēri tanayarın . D i y s e n t u t a n b e r l i d i r .
(H.I.,P., s.114.)

c . *Diyseñ* sözünün önünden ve arkasından bir kelime tekrarlanarak kullanıldığı zaman , tekrarlanan kelimenin anlamı çok güçlendirilir ve böylece hakkında konuşulan kişinin üstünlüğü belirtilir.

Nēhili ēgirt adam ! Tüys h u d o j n i k d i y s e ñ h u d o j n i k . (T . a . , 1953 no:5 - 7)
(Ne kadar büyük adam ! Hakiki bir ressam.)

– *Al munuñ adını bilip goyuşlarını , galpaklı diyseñ galpaklı , saçcagazını hem*
sırmandırlar. (H . I . , P . , s.67)

– *Al munuñ kērine ökdedigini ! Artist diyseñ artist – de.*

Bunlardan başka *diyseñ* kelimesi önünden ve arkasından bir kelime tekrarlanarak , yukarıdaki gibi yapıda kullanıldığında *a , e* edatının manasına yakın bir mana kazanırlar . Mesela :

– *Akmēm̄met , öñ diyseñ öñ ot etmek babatında agzıñıza geleneñzi yazıp , başımıza*
bela getirdiñiz , indem güyzlük bugday ékmeli yerler hakkında öz pañ k e l l ē n i z e
gelenini yazıp iberipsiñiz ... (A . G . , K . é . , s. 89)

(Akmemmet , daha önceleri tohum etmek hususunda ağzınıza geleni yazıp , başımıza bela getirdiniz. Şimdi de güzlük buğday ekilecek yerler hakkında boş kafanıza gelenleri mi yazıp gönderdiniz.)

Bu örnekte *öñ diyseñ öñ* yerine *öñ- ē öñ* ya da *öñ- ē* diyerek kullansak da cümlelerin anlamı değişmez .

d. *Diyseň* kelimesi *da* ya da *hem* edatının kısalan şekliyle birlikte kullanıldığında , konuşmacının sözüne inanılmadığı belirtilir ve karşılıklı tahmin etmeyi anlatan cümlelerin önünden gelerek , *emma* edatına çok yakın bir anlam kazanır. Mesela :

– *Gürrüň seniň hakiňda dël , gürrüň meniň hakımda baryar .*

(Sohbet senin hakkında değil benim hakkımda sürüyor.)

– *Hay , d i y s e ñ e m , gürrüň meniň hakımda bolan bolsa gerek (A.G.,K. é., s.111)*

(Öyle ama konuşmanın benim hakkımda olması gerekti.)

Hoşgeldi onuň bilen cedelleşip durmadı – da :

– *Gören yamanlığıňız bolmasa , has govı , yöne meniň pikirimçe , şol adam sap yürekli dël , şübheli ve galp adam bolsa gerek- diydi :*

Övez öz inanişinça :

– *Hay , d i y s e ñ e m , Hoşgeldi özüne ét etmedik bir adam onu seniň yanıňda yamanlan bolsa gerek ? - diydi . (A.G.,K. é., s.84 – 85)*

– *Meniň ya dacak gümanım yok , sen işiň bolsa başlaber ...*

– *D i y s e ñ e m , sen gatı ya dadıň ... (A.G.,K. é., s.479 - 480)*

Bu örneklerdeki *d i y s e ñ e m* kelimesi aslında karşıtlık bildiren yardımcı cümlelerin yüklemi olsa da , onu karşıtlık manasını gitgide yitiren kelime olarak ele alabiliriz .

e. *Diyse* özellikle II. Tekil şahısta seyrekte olsa *nēçe* kelimesiyle birlikte kullanıldığında , bir şeyin çok olduğunu gösterip *köp , örn köp , islendik muktarda , islendikçe* gibi kelimelere yakın manada kullanılır. Mesela :

Biziň kolhozımızda köp hasıl beryen yerler nēçe diyseň bar .

(Bizim çiftliğimizde çok mahsul veren yerler , istediğin kadar çok.)

Yene nēçe d i y s e ñ kompleks beceriş yolları bar ahırın . (G. M., G.K.g., s. 66.)

– *Hava , indi oňa nēçe d i y s e harcam bolcak .(A. D.,S. é., s.336)*

f. *Diyseň* sözü Türkmen Klasik Edebiyatı'nda , Halk Edebiyatı'nda benzetme ve karşılaştırma anlatmada yer alıp , *yalı , dek , dey* kelimelerine yakın anlamda kullanılmıştır :

İbni – Salamıñ gözi Leyliniñ yüzüne düşdi . Görse : ay diyse- agzı bar , gün diyse - gözi bar . (N . A . , L . – M . , s . 58.)

(İbn- i Selam Leyla'nın yüzüne baktı. Ay dese , ağzı var ; gün dese gözü var .)

Bu tördüsü biri – birinden ovadan érdi ; ay diyseñ – agzı bar , gün diyseñ – gözi bar . (M . , Z . – T . , s . 62.)

Bu örneklerde amaç şart anlatmak değil , konuşulan kızın (ya da kızların) çok güzel olduklarını ön plana çıkarmaktır .

Yukarıdaki manalarından başka *diymek* fiili , emir kipinin olumsuz ve şart kipinin olumlu çekimlerinin tekil şahıslarında kullanıldığı zaman , kalıplaşmış kelime grubu şeklini alır , *umuman* kelimesine yakın bir mana kazanır. Bu durumda bu söz grubu giriş kelimesi görevinde kullanılır ve arkasından gelen cümlede , öfkelenmek , pişman olmak gibi düşünceler anlatılır. Mesela :

– D i y m ē y i n d i y s e m , il içinde azgınlar kēn ; mesligi göterip bilenoklar . (B . K . , A . ē . , II , s . 6)

(Ne yazık ki , toplumda ahlaksızlar çok , huzuru istemiyorlar.)

– D i y m ē y i n d i y s e m , ömür b o y u n ç a yartı adam bolub-a geçdim- de ! (B . K . , A . ē . , I , s . 227)

(Yazık , bütün ömürüm boyunca yarım adam olarak yaşadım.)

3 . Aytmak fiili . Bu fiil şart kipinde ve çoğunlukla ikinci şahsın olumlu ve olumsuz çekimlerinde kullanıldığında (*aytsañ , aytmasañ ...*) karşıt fikirli yardımcı cümlelerin yüklemi olmak fonksiyonundan uzaklaşarak , giriş sözü olur ve *doğrudan hem* anlamında kullanılır. Bu tür bir mana , söylenen fikri , söyleyen tasdiklediğinde ortaya çıkar. Mesela :

– Yadında barmı , çozha çozuñ öñki gicesi men seniñ yanına inha şu yigit bilen barıpdım .

(Hatırında mı , baskından önceki gece işte bu yiğitle yanına gelmiştim.)

– A y t s a ñ – a y t m a s a ñ , keşbi biraz meñzeyē . (B . K . , A . ē . , II , s . 109)

(Söylemene gerek yok , doğrudan yüzünü hatırlıyorum .)

– Élhepus , bendēniñ bokurdagı güñ ékenov !

– *A y t s a ñ - a y t m a s a ñ* , édił *Gotur sövdagerin sarayıça bar ayt !*
(B.K., A . ė.,I , s.249)

– *Umsagul éce , içeri örēn ıssı . Telēriñ aşagina çıkaysak nēderkē ?*

Mamanıñ sözi Umsaguluñ yüreginden turdı :

– *A y t s a ñ - a y t m a s a ñ* , içeri *p e t i ş r ē k* yalı , *çıksak çıkayalı* .
(B.K., A . ė.,I , s.138)

4. Görmek , seretmek fiilleri . Bu fiiller şart kipinde gelerek *bir* kelimesi ile eş öğelerin ya da eş cümlelerin arasında *bir görseñ ...bir görseñ , bir seretseñ ...bir seretseñ* şeklinde tekrarlanarak kullanılmasıyla , zaman yönünden sıralamayı gösteren edat görevi kazanır¹ :

Kolhoz başlıgı bolsa toyhana minberinde sınçılariñ arasında durmalıdı velin , ol bir yerde durup bilmēn , b i r g ö r s e n tomaşaçılariñ arasında dur , bir görseñ hem selme sırkınlariñ arasındaki üyşmeleniñ içinde aylanıp yöryērdi ... (A . G . , P . h . , s . 200)

(Kolhoz başkanı ise düğün evinde gözlemcilerin arasında durmalıydı fakat o , bir yerde duramayıp bir seyircilerin arasında bir ağaçları,n arasındaki halkın içinde dolaşıp duruyordu.)

– *Sapar , gündizine Pökgeni éderada tapmak kındır , ol b i r g ö r s e ñ ékerançılık meydanında aylanıp yörendir , b i r g ö r s e ñ mallariñ arasında aylanıp yöreñdir ...*
(A . G . K . é . , s . 434)

Görseñ kelimesi *haçan* soru zamiriyle birlikte *haçan görseñ* şeklinde kullanılıp , *mudama , élmudama , hemişe , hemme vagt* gibi kelimelere yakın bir mana kazanır. Mesela :

Şol ikisiniñ haçan görseñ atları gara tagtanıñ yüzüne ékilen yalı-la .
(A . D . , S . é . , s . 222)

(O ikisinin adları , ne zaman görsem kara tahtanın yüzüne ekilmiş gibi .)

¹ Hıdırov M. N. Türkmen dilinde soyuzlar , s. 14 – 15.
Annanurov A . a . g . e . , s . 84 .

Gurban aga pakır düňk – düňk édip , şol sokuda dēri döverdi , h a ç a n görseň yer depip duran yalı ıranıp , şol agacıň bir başına basıp durandır . (A . G. K.é., s.207)

(Gurban Ağa , havanda çın-çın barut döverdi. Ne zaman görseniz yer sallanıyormuş gibi sallanarak şu ağacın bir ucuna basıp durmaktaydı.)

5. Yatmak - turmak , oturmak - turmak fiilleri . Anlamlarına göre zıt anlam taşıyan bu fiiller , belli bir şahısta çekimlenerek *yatsa – tursa , otursa – tursa* gibi şekillerde kullanıldığı zaman *hemişe , hemme vagt , hiç vagt* kelimelerine yakın mana kazanırlar :

Ol o t u r s a - t u r s a Aynanı unudup bilmedi , hatda düşüne - de girdi ... (B.K.,A.ē.,I, 70)

(O hiçbir zaman Ayna'yı unutamadı , hatta düşüne de girdi .)

Bu zatlar y a t s a k - t u r s a k düşüsimize - de girmemek geň zatlar - diyişdiler . (A. G., K. é., s.16.)

(Bu şeyler , hiçbir zaman rüyalarına bile giremeyecek kadar büyük şeylerdi.)

– *Meniň- ē y a t s a m - t u r s a m yadımdan çıkanok . (B.K.,A.ē.,I, s.116)*

Aslında Ayna gaçar diyip , y a t s a - t u r s a gövnlünde getirmēyerdı. (B. K., A. ē.,I, s.266)

Örneklerde görüldüğü gibi tekrarlanan kelimeler eksik mana anlattıkları durumlarda , onların arkasından genellikle , hatırlatma , düşünme , aklına getirme gibi düşünceleri ifade eden sözler (özellikle fiiller) kullanılırlar .

Türkmen dilinde *seredip otursam (otursak)* gibi aslı yardımcı cümle olan ama metne göre sonuç çıkarmayı anlatan , giriş sözü görevinde kullanılan şart kipindeki kelimelere de rastlanır. Mesela :

– *Kakası , s e r e d i p o t u r s a k , biziň almalı zadımız gatı köp . (N.,S.,S. é.,s.62)*

– *Geplemēn otursam , mundan- da beterini taparın . S e r e d i p o t u r s a m , sen geyim – ēşiği köpeltmēge hiç pikir bermeyērsiň ... (A.D.,S. é., s.28)*

(Hiç konuşmasam bundan daha çoğunu bulurum. Bakıyorum ki sen giyim kuşamı düzeltmeye hiçbir fikir vermiyorsun.)

6. Gınanmak , nebis agırmak , galıbermek fiilleri . Bu fiilerin hepsi de belli bir şahısta ve *da , de* ya da *hem* edatları ile kullanıldığında karşıt fikirli yardımcı cümlelerin yüklemi olma fonksiyonundan uzaklaşarak , giriş kelimesi teşkil edebilir . Mesela :

N e b s i m i z a g ı r s a – d a , rayonun köp kolhozlarında klub yok.
(T., 1954 , No: 3 , s.6)

(Ne yazık ki bölgenin hiçbir kolhozunda klüp yok.)

Yöne veli , g ı n a n a s a k – d a , mugallımların kēbirinde şeyle sıpatın yokdugını bellmeli bolyar . (T., 1956 , 7 fevral)

Yine de ne yazık ki , öğretmenlerin çoğunda bu niteliklerin olmadığı görülüyor.)

G a l ı b e r s e - d e , döş gözeneğine operetsiya étmek meniñ öz tamam .
(G.M.,G.S.K.g., s.66 .)

(Ayrıca , bana göre göğüs kafesini de ameliyat etmek gerekir.)

Bu kemçiligiñ devam étmegin e , ozalı bilen , kompozitorlar soyuzınıñ pravleniyesi g a l ı b e r s e - d e , TSSR Sovyet yazıcılar soyuzınıñ pravleniyesi günēkerdir.
(T.,1956 , 1 fevral)

Öz aydanı edilmese , onuñ ugrı bolmazdı .Galıberse - de , ol dinparaz urp-adatlara gerezinden artık hormat goyyan adamdı . (B. S., S. é., s.120)

Türkmen dilinde *gınanmak* fiili ile *nebis agırmak* birleşik fiilinin anlamları birbirlerine yakın olduğu için , onların giriş kelimesi olarak kullanıldığı durumlarda da benzer anlam taşırlar. Bununla birlikte bu kelimelerin karşıtlık manalarını da tamamen yitirdiklerini söyleyemeyiz çünkü kendilerinden sonraki cümleyle belli dercede zıtlık anlatırlar. Ama *galıbermek* kelimesi bu örneklerde kendi leksik manasından uzaklaşmıştır ve *galıberse de* şeklinde (şahıs eklerini kabul etmez) “ikinci olarak” manasında kullanılıp gerçek bir giriş kelimesi oluşturur diyebiliriz . *Gınansa-da , nebsimiz agırsa-da , galıberse-de* kelimelerinin giriş kelimesi fonksiyonunda kullanılması Sovyet devrinin ürünü olup , Rus dilinden yapılan tercümelerin etkisiyle meydana gelmiştir.

Günümüz Türkmen dilinde (ve pek çok Türki dilde) şart kipinde gelen az sayıdaki kelimenin fiil özelliğini tamamen yitirip , farklı bir anlamda kullanılışı da vardır. Bu tür

kelimelerin bazısının muhtevasında fiilin şart kipinin var olduğu kanıtlamak zor olmasa da , çoğu hakkında ancak tahminle bir yere varabiliriz . Bu grup kelimelere , günümüz Türkmen dilinde aktif olarak kullanılan *yogsa* (*m*) , *eyse* (*m*) kelimelerinin , klasik edebiyatımızda¹ ve bazı ağızlarda² rastlıyoruz. Bunlara bazı günümüz Türkî dillerde kullanılan *kimse* , *nërse* gibi kelimeleri ekleyebiliriz. N. A. Baskakov *kimse* , *nërse* kelimelerinin yapısını anlatırken şöyle der : “ Belgisiz zamirleri soru zamirlerinden ayırt etmeye yarayan *-sa* , *-se* eki , zamirlere eklenen *e-* (*ir-* , *ér-*) ek fiiline getirilir. Mesela , Türk dilinde *kim* , *kimse* (*kim irse*) , Karakalpak dilinde *nerse* (*ne irse*) örnekleri zamirlere gelen ek fiillerin şart kipinde çekimlenmesiyle oluşurlar .”³

Elbette *kimse* , *nërse* kelimelerinin anlamlarında fiilik belgisi ve şart manası kökten anlaşılmıyor. Ama N .A. Baskakov’un bu görüşünü Türkmen dilindeki *yogsa* kelimesinin kökeni ve manaları da belli derecede doğrulamaktadır.

Yogsa kelimesi Türk dilinde *yoksa* (< *yok-sa*)⁴ , Türkmen dilinin Çovdur ağzında *yoksa*⁵ , Azerbaycan dilinde *yohsa*¹ şeklinde kulanılır. Bu olgular *yogsa* sözünün birinci hecesinin (*yog*) aslında *yok* sözünden meydana geldiğini gösterir. İkinci hecesi ise Türkmen Klasik Edebiyatı’nda ve pek çok Türkî dilde rastlanan *i(r)mek* // *é(r)mek* ek fiilinin şart kipinde çekiminin (*ise* < *erse* , *ése* < *érse* ...) kısalan şeklidir. Çünkü şart kipindeki ek fiilin *-se* ya da *sē* şekline kadar kısalarak , önlerine gelen kelimenin kalın ya da ince çekimli olmasına bağlı olarak *-sa* , *-se* , *-sē* kullanımları pek çok Türkî dilin

¹ Klasik edebiyatdan örnekler :

Kimseler bukulup , kimse at uşlar (*M.g.g.*, 43)

Begzadalar bende bolar , golunda nërse bar bolsa (*M.g.g.*, 16)

Kimsēge toy – bayram , kimsēge zulum . (*K.*, *é.*, 10)

İsteyip Mecmunıñ yüzün , her kimseden sorar imiş (*N. A.*, *L – M.*, 57)

- Sen bir rerse ber . men kepderileri azat edeyin (*N. A.*, *L – M.*, 41)

² Çovdur ağzından örnekler :

Kimse Amarı göregaydım diyse , işarına . Meniñ yitirigimni hiç kimse bilmeydir . Emma , bir nerse bişiredirsiftmi ? Dim karañka , bir nërse – de görinmidur . Ol maña hiçbir nerse bermeydir (*Maşakov H.A.* , *a.g.t.* , s. 30,32)

³ Baskakov N. A., *K voprosu o proishojdenii uslovnoy formi na –sa,-se v turskih yazıkah* . Vsb.: Akademiku V.A.Gordlevskomu k yevo semidesyatiletıyu , s. 39 – 40

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II . s. 325

Karimova A . M., *a.g.t.* , s. 55.

⁴ Kononov A.N., *Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* , s.359.

⁵ Maşakov H.A ., *a.g.t.* , s. 92

materyallerinde mevcuttur.²

Bize göre *eyse* kelimesi de *kimse*, *nërse*, *yogsa* kelimeleri gibi aslında *ol* işaret zamirinin ve *hil(e)* kelimesinin meydana getirdiği (*ol hile* > *o hile* > *öyle* > *éyle*) *éyle* kelimesinin kısalan *ey* hecesinin³ ve *i(r)mek* ek fiilinin şart kipinde çekimlenmesiyle (*éy* + *ise* > *éyse*) meydana gelmiş olması mümkündür .

Bu *yogsa*, *éyse* kelimelerinin özellikle de *yogsa* sözünün bazı manaları da onların yapısında şart kipinin mevcudiyetini tespitte kısmen rol oynar.⁴

Yogsa, *éyse* kelimeleri günümüz Türkmen dilinde *yogsam*, *éysem* şeklinde de kullanılır. Görünüş itibarıyla bu *m* sesi I. tekil şahıs ekine benzemektedir ama bunun diğer şahıslarda çekiminin bulunmaması (*yogsañ*, *yogsak*, *yogsañız*, *yogsalar*, *éyseñ*, *éysek*, *éyseñiz*, *éyseler*), bunun aslında şahıs eki olduğunu söylememize engel olmaktadır. Görüldüğü üzere bu *m* sesi *hem* kelimesinden meydana gelmiş olsa gerek, yani *hem* kelimesinin kısalan şeklidir diyebilirdik⁵. Ama bunun *yogsamam*, *yogsam hem*; *éysemem*, *éysem hem* şekillerinin de kullanılışı *yogsam*, *eysem* kelimelerindeki son ünlü harfin uzun söylenmemesi bu görüşün doğruluğuna engeldir. Bu konu ileride özel olarak incelenip, aydınlatılmalıdır.

Yogsa (m) kelimesi, esasen, aşağıdaki mana ve fonksiyonlarda kullanılır :

1) *Yogsam* kelimesi genellikle karşıtlık anlatan edat manasında kullanılır :

– *Meniñ sizden bir dilecek zadım bar , meni mıradıma yetirsen aydarın , y o g s a m a y t m a n , Göroglı aga – diydi (G.o ., s.385)*

¹ _____, *Azerbaycan dilinin grammatikası*, I. Morfolokiya. Bakı, 1960, s. 280 – 281

² Kononov A.N., *Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, s. 249 -250 ,357 , 392 – 393 , 530
Kononov A.N., *Grammatika savremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, s. 204 , 328.

_____, *Azerbaycan dilinin grammatikası*, s. 280 – 281.

Pokrovskaya L. A., *Grammatika gagavuzkogo yazıka*, M.,1964, s. 159, 220 -224 ,278 – 279 . (*Gagavuz dili grameri*)

³ Günümüz Türkmen dilinde *Men oña éyle diydim , ol hem maña beyle diydi* gibi cümlelerde *éyle*, *beyle* sözlerinin kısalarak *éy*, *bey* şeklinde kullanılışları da mevcuttur.

⁴ Bu kelimelerin kullanılışı ve manaları incelendiğinde, bu tip özelliklerine değinilecektir.

⁵ Hocayev B., *Hëzirki zaman Türkmen dilinde öz hakk ı manularından daşlaşan şert formadaki sözler ve söz düzümleri* . TSSR IA'nın Dil ve édebiyat institutunuñ işleri , s. 62 – 63 .

(Sizden bir isteğim var , bunu yerine getirirseniz söylerim , yoksa söylemem , Köroğlu Ağa – dedi .)

Men diydim bir nêçe pendî nasihat , bilsen nesihatdır , y o g s a pesihat
(*M. g ., G., s.127*)

Tagtaniň yörecek oytumunu giňrêk étmeli ahırı . Y o g s a m suva salsaň , çişer veli , onnaň nêdersin ? (*H. I., P ., s.140 .*)

Arman , bagtım işlemedi !... Çoçaniň kimdigini y o g s a m men saňa görkezdim .
(*B.K.,A.ê .,I.. s.354*)

Yogsa (m) kelimesi karşıtlık anlatan edat görevindeki *bolsa* ile kullanıldığında anlamı güçlenir :

–...Mazalı , Sovyet hökümetimiz boldı , obā doktorlar gelip durdı . Y o k s a m b o l s a onuň gözi şullı bolup , okıva , Gızıl Goşuna göterilcek gumanı yok ékeni
(*N. S., S. é., s. 84*)

(Mazalı , Sovyet hükümetimiz kuruldu , obaya doktorlar gelmeye başladı. Öyle olmasaydı onun gözü kör olacak , okula ve askere alınmayacaktı.)

Yogsa (m) kelimesi edat manasında kullanıldığında , karşıtlık anlatan edat fonksiyonunda kullanılabilen *bolmasa* kelimesi ile anlamdaşdır. Bu sebepten dolayı onları birbirlerinin yerine kullanabiliriz. Buna ilaveten , günümüz Türkmen dilinde gerçek manasında kullanılan *bolmasa* kelimesi , birleşik şart kipinde olan *yok bolsa* ile anlamdaşdır. Karşılaştırınız :

Seniň vagtın b o l m a s a , biz értir gelēyeris .

(Senin vaktin yoksa biz sonra gelelim .)

Seniň vagtın y o k b o l s a , biz értir gelēyeris .

Bu da *yogsa* kelimesinin , aslında *yok* sözünden ve şart kipindeki ek fiilden meydana geldiğini ve şart anlamı taşıdığını kısmen doğrulamaktadır.

Yogsa (m) , karşılık anlatan edat manasında kullanıldığında , *emma* , *yöne* gibi edatlarla aynı manaya gelir. Fakat bu kelimelerden hangisi kullanılmışsa , ona göre cümlelerin tertibinde değişiklik meydana gelir :

Ol talantı yazıcıdır , y ö n e (é m m a) az yazıyar .

(O , kabiliyetli yazardır , ama az yazıyor .)

Ol az yazıyar , y o g s a m talantı yazıcı . (O , az yazıyor , yoksa kabiliyetli yazardır .)

2) *Yogsa (m)* kelimesi *da* , *de* ya da *hem* edatları ile giriş sözü olarak kullanıldığında , bir şeyi birden hatıra getirmeyi , hayran kalmayı vb. anlatır. Mesela :

– *Yogsa- da başlık , sizin kolhoziñızda , takmınan , nêçe maşın bar ?* (T .,1970 , s.24)
(Acaba hatırlıyor musunuz başkan , sizin çiftliğinizde tahminen ne kadar ziraat makinesi var ?)

– *A gız , Umsagul , sen , y o g s a m a m , her bapsıñ-la* (B. K., A. ē.,I. s. 136)

– *Y o g s a m a m , Artık , Ayna saña garaşıp oturandır ...* (B. K., A.. ē .II. s.31)

Ol nême üçin bizi çağırıp , hat yazıp durıyar-a y o g s a m - d a (N.S.,S. é ., s.49)

3) *Yogsa (m)* kelimesi yukarıdaki şekillerde ya da *nême* soru zamiri ile cümlelerin genellikle başında gelip cevap kelimesi olarak kullanılır. Bu kullanımda *élbetde* kelimesine yakın bir mana kazanır.

– *Y o g s a m a m , biziñ elimizden çıkan zadıñ érbedi bolmaz .* (A.D.,S. é., s.107.)

(Elbette , bizim elimizden çıkmış işin kötüsü olmaz .)

– *Düzelmese , düzelmēn g e ç s i n , m e n i ñ - ē bolşum şu , islemeseñ , govısını taparsıñ-da...*

– *Y o g s a m h e m govısını taparın .* (A. D., S.é., s.113)

– *...Ya başlık iş berenok diyip yöke – kine édiş yormıñ ?*

(Başkan iş vermedi diye mi öfkeleniyorsun ?)

– *Y o g s a m n ê m e ?* (A. D.,S. é., s.141.)

(Evet öyle .)

– *Éysem sen guma goyun çıkarmakdan gırkup yören ékeniñ-ov ?*

– *Yogsam nēme ?* (*A. D., S. é., s.134*)

Günümüz Türkmen dilinde *éyse (m)* kelimesi esasen , şu aşağıdaki mana ve fonksiyonlarda kullanılır :

1) *Éysem* kelimesi çoğunlukla anlatılan fikirden netice çıkarıldığında kullanılıp esasen , giriş sözü olarak kullanılır :

– *É y s e m , kakası onu aldapdır-da ...* (*A . G. K .é., s.20*)

(Demekki babası onu aldatmış .)

– *É y s e m seniñ gitcegiñ çınmov !* (*A . G. K .é., s. 475*)

– *Onda siziñ üstüñize sekiz möcek çozıpdır , şonuñam üçüsi sııpıdır , bidenem biri sııpdı , é y s e m , indi dört möcek galıpdır ...* (*A . G. K .é., s.185*)

Bu örneklerde *éysem* kelimesinin manası giriş sözü olarak kullanılan *diymek* kelimesininkine benzemektedir.

2) *Éyse(m)* kelimesi yer alan cümledeki fikir ; onun önündeki cümlede yer alan fikir ile metne göre şart manalı bir ilişkide de olabilir. *Éyse(m)* Kelimesinde belli derecede *éyle bolsa , şeyle bolsa* gibi şart yardımcı cümlelerin manası görülür . Bu husus *éyse* kelimesinin aslında *éyle* kelimesinden ve şart kipindeki ek fiilden (*ise < erse*) meydana geldiği konusundaki görüşün bir dayanağı olabilir. Mesela :

– *Arçın han , men size gıgırmadım .* (*Arçın han , ben size bağırmadım .*)

– *É y s e m , kime gıgırdıñ ?* (*B. K., A. ē., I. s.265*) (*Öyleyse kime bağırdın ?*)

– *Saňa pesliginde yetmese , maňa mesliginde-de yetenok !*

– *É y s e m , bu suva kim éyelik edyer .* (*B. K., A. ē., I. s. 8*)

– *É y s e m , Gulcemał han üçin pulı nireden tapmalı ?...* (*B. K., A. ē., I. s. 185*)

– *É y s e m , bu işiñ geñeşini sen ber , yeññe can .* (*G., s. 97*)

3) *É y s e (m)* kelimesi *gaytam , tersine* gibi kelimelerin manasına yakın manada kullanılır :

– *Bütün dünyēde parahatçılığı yola goymak için sözlerin d ē l d e , é y s e m işlerin ēhmiyeti bar diyip , Siz öz hatımızda adalatlı bellēyersiñiz . (S.T. 1956 , 5 Fevral)*

(*Bütün dünyada huzuru ve barışı hakim kılmak için sözlerin de ğil de aksine işlerin ehemmiyeti olduğunu söyleyerek siz yazınızda gerçekleri ortaya koymuşsunuz.)*

– *Émma bu gücüñ özi urşuñ ve veyrançılıkları ñ h ı z m a t ı n d a dēlde , é y s e m döredicilikli gurluşıgıñ hem – de halklarıñ arasındaki dostluğıñ hizmetinde duryar. (S.T. 1956 , 3 Fevral)*

Éysem sözü yukarıdaki manalarda kullanıldığında , arkasından *bolsa* edatı da gelebilir :

– *Nēme , nēme ? “Şirin öyümüzde yok” diydinmi ? É y s e m b o l s a , ol öyüñizde bolman , bu yere okuva-da gelmen , da ğı n i r ē gitti ? (N. , S. S. ē. , s.26)*

(*Ne , ne ? “Şirin evimizde yok” mu dedin ? Öyle ise , o evinizde yok , buraya okula da gelmedi , nereye gitti ?)*

– *É y s e m b o l s a , Şirin öziniñ çıkarılmagına ve okuvını taşlanına gınanıpdır-da ? (N. S. , S. ē. , s.27)*

– *É y s e m b o l s a , şeyle m e s e l ē n i yalñışsız çözmek hem iñ talantlı serkerdeleriñ ukıbına mahsus dēlmikē ? (H. D. , I. , III , s.299 – 300)*

Kısalan , *hem* sözü ve *da , de* edatları ile birlikte *éysem – de bolsa , éysemem bolsa* gibi kullanışlarda *emma* sözü ile anlamdaş olur ve karşılık ifade eden edat görevinde kullanılır¹. Mesela :

Onı yola salan , ugradan hem bolmadı . É y s e m – d e b o l s a , ol oña kemsinmedi. (B. K. , A. ē. , III , s.40)

(*Onu uğurlayan olmadı , böyle olsa bile , o arkadaşına gücenmedi .)*

Aşır Artıgıñ gözleriniñ oynaklamayanını , onda bir inçı alamatıñ barını sızdı , é y s e m - d e b o l s a , oña ēhmiyet bermēn , véşilige saldı (B. K. , A. ē. , I , s. 7)

¹ Bu şekil kullanılışı M.N. Hıdırov “ Karşılık bildiren düşünceleri birleştiren edatlar” diye adlandırır . Bz . Hıdırov M . N . Türkmen dilindeki soyuzlar , s. 18

Çerkeziň sözi Mele bayı govşatdı , éysem-de bolsa , birden ýan bermegi ol ýokuş gördi. (B. K. , A. ē . , III, s.23)

Yukarıdakilerden farklı olarak Türkmen dilinde bazı koşmalar *Yoluksa , Bolmasa , Don bolsa , Gelse , Tapsa , Görsem (M . g . , S . g , s. 283 – 284)* gibi isimler taşırlar . Ayrıca Türkmençe’de *Gitsegelmez , Gitsegeler , Barsagelmez* gibi isimler de kullanılır.

C. SONUÇ

Fiilin şart kipi günümüz Türkmen dilinde bir çok grmatik anlam ve fonsiyon taşır. Böylece onun anlattığı gramatik manalar ve bu kipte kullanılan kelimenin sintaktik fonksiyonu metinle ilgili olarak cümle içerisinde ortaya çıkar. Şart kipinin esas manası şart anlatmaktan ibarettir. O , genellikle yardımcı cümle yüklemine şekillenmesini sağlar. Buna göre şart kipindeki fiil tek başına ele alındığında , belli bir zamanı ifade etmez ve eklendiği fiilin zamanına bağlı olarak , şimdiki , geçmiş ya da gelecek zamanla ilgili olabilir.

Şart kipini kabul etmeyen pek çok fiil kipine ya da isimlere şart manası vermek için onların arkasından *b o l m a k* fiili şart kipinde getirilerek birlikte cümlelerin yüklemi teşkil edilir.

Yardımcı cümle yüklemi şart kipinde olduğunda , her zaman şart anlatmaz. Bazen , metne , temel cümle yüklemine kipine ve birleşik cümlelerin içeriğine göre , şartla birlikte; zaman , sebep , karşıtlık , tahmin gibi manaları da anlatabilir. Şart kipindeki fiilin sadece kendisi basit cümlelerin yüklemi olduğunda , genellikle arzu anlatır. Ama bazen , metne ve cümleye göre , farklı manalar (kızgınlık , övgü , pişmanlık , memnun olma , istek vb.) taşıdığı da olur.

Şart kipinin sentakstaki rolü büyüktür. Şart kipinin yardımıyla yapılan cümleler gruplandırıldığında , sadece onların yüklemine dikkate almak yeterli değildir. Bu nedenle her bir cümlelerin içeriğini , hangi metinde kullanıldığını , vurgusunu vb. göz önünde bulundurmalıyız. Türkmen dilinde şart kipinin eklenmesiyle aşağıdaki gibi yardımcı birleşik cümleler yapılır :

- 1) Şart yardımcı birleşik cümleler .
- 2) Karşıtlık anlatan yardımcı birleşik cümleler .
- 3) Zaman yardımcı birleşik cümleler .
- 4) Yer bildiren yardımcı birleşik cümleler .
- 5) Özneleri ortak birleşik cümleler .
- 6) Nesneleri ortak birleşik cümleler .
- 7) Ölçü ve derece bildiren zarf tümleçleri ortak birleşik cümleler .
- 8) Karşılaştırma Bildiren Birleşik Cümleler

Yardımcı birleşik cümlelerin şart -zaman , şart -arzu , şart - pişmanlık , şart - sebep , şart -karşılaştırma gibi manası tam olarak araştırılıp gruplandırılmış birçok şekli mevcuttur. Yardımcı birleşik cümlelerde ; temel cümle olmadan yardımcı cümle bir anlam ifade etmediği gibi , yardımcı cümlesiz temel cümle de bir fikri tam olarak ifade etmez.

Şart kipinde kullanılan fiiller , basit cümlelerin yüklemi ya da yüklemine bir parçası olabilirler. Bu fonksiyonu yerine getirdiği durumlarda , o kipin şart manası kökten değişerek yeni bir mana anlatmaya yardım eder , ya da manasında büyük farklılıklar meydana getirir. Şart kipinin yardımıyla yapılan basit cümlelerin çoğunun , şart yardımcı birleşik cümlelerden meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Günümüz Türkmen dilinde pek çok fiil şart kipinde çekimlenerek , yüklem olma fonksiyonundan başka tek başlarına ya da başka kelimelerle birlikte kendi manalarından uzaklaşarak yeni anlam kazanırlar. Böylelikle bu fiillerin bazıları şart anlatma fonksiyonlarından uzaklaşarak , yeni anlam kazansalar da bir çoğu şart anlamını korur. Türkmen dilinde şart kipindeki az sayıda kelimenin fiillik özelliğini tamamen kaybederek sadece başka anlamlarda kullanılmasına da rastlanır.

İKİNCİ BÖLÜM

DİLEK – ŞART KİPİ

Günümüz Türkmen dilinde dilek - şart kipi belli şahısta şart kipiyle çekimlenen fiillere gelen - *dt* , - *di* ekinin ilavesiyle yapılır :

<u>Tekil şahıslar</u>	<u>Çoğul şahıslar</u>
1. <i>y a z-sa-m-d ı-m</i> <i>g e l-se-m-d i-m</i>	1. <i>y a z-sa-k-dı-k</i> <i>g e l-se-k-di-k</i>
2. <i>y a z-sa-ñ-d ı-ñ</i> <i>g e l-se-ñ-d i-ñ</i>	2. <i>y a z-sa-ñız-dı-ñız</i> <i>g e l-se-ñ i z-d i-ñ i z</i>
3. <i>y a z-sa-dı</i> <i>g e l-se-d i</i>	3. <i>y a z-sa-(l a r)-d ı-lar</i> <i>g e l-se-(l e r)di-l er</i>

Görüldüğü gibi , dilek - şart kipinde şahıs eki iki kere tekrarlanır. Konuşma dilinde onlardan biri atılarak - *sadım* , - *sedim* ya da - *samdı* , - *semdi* şeklinde kullanılışı da mevcuttur. Şahıs eklerinden birinin düşmesi gramatik manaya tesir etmez.

Dilek -şart kipinin olumsuz çekimi fiil tabanına -*ma* , -*me* ekinin getirilmesi ile yapılır : *Yazmasamdım* , *gelmesemdim* , *yazmasadı* , *gelmesedi vb.*

Bu kip günümüzde pek çok Türki dilde (Garagalpak , Özbek vb.) -*sa idi* , -*se idi* , bazılarında ise (Azerbaycan vb.) -*saydı* , *seydi* , kısmen de – *saydı* , - *seydi* şeklinde kullanılır¹.

¹ Baskakov N. A., *Sistema sprajenia ili izmeniya slov po litsam v yazıkah turskoy gruppi*.V.kn.:İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike turskih yazıkov, s. 300 .

Kononov A. N., *Grammatika savremennogo uzbekskogo yazıka* ,s. 233-234.

, *Azerbaycan dilinin grammatikası* , s. 206-207.

Ragimov M. Ş., *İstoriya formulovaniya nakloneniy glagola v azerbaydjanskoy yazıke*. Avtoref. Dokt. Dis. Baku, 1966 , s. 77-78 (*Azerbaycan dilinde fiillerin oluşum tarihi .Doktora tezi.*)

Türkmen klasik eserlerinde *-sadı* , *-sedi* ile birlikte *-saydı* , *-seydi* ; *-sa idi* , *-se idi* (*édi*) kullanışlarına da rastlanır. Bu olgu , dilek - şart kipinin yapısındaki *-dı* , *-di* ekinin , Türkolog'ların çoğunun kabul ettiği gibi , aslında geçmiş zaman kipinde kullanılan *i(r)mek* , *e(r)mek* ek fiilinin kısalan şekli olduğunu göstermektedir.

Bu fiil kipinin kökeni hakkında Türkolog'lar , esasen yukardaki fikirde olsalar bile , onun gramatik manasının izahında ve kullanılan terim hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Kullanılan terim hususunda onları aşağıdaki gruplarda toplayabiliriz :

1) Bu kipi önceki dönemlerde geçmiş zaman olarak adlandırılmıştır ¹. Bu terim *-sadı* , *-sedi* şeklinin manasını anlatmakta yetersiz kaldığı için son dönemlerde kullanılmamaktadır.

2) Türkolog'ların çoğu bu kipi , şart kipinin geçmiş zamanı olarak kabul ederler ve böyle adlandırır ². Buna ekin görünüşü ve yapısı neden olsa gerek.

¹ Budagov L., *Praktičeskoye ruskovodstvo turetsko – tatarskogo , aderbidjaiskogo nareçiya* , SPb. 1857 , s. 71 (*Türk , Tatar, Azeri dillerinde zarfları kullanma kılavuzu*)

Troyanskiy A., *Kratkaya tatarskaya grammatika* , s. 44.

² Kazembek M. A., *a.g.e.*, s. 201, 232.

Makarov T., *a.g.e.*, s. 56.

Terentev M. A., *Grammatika turetskaya , persidskaya , kirgizskaya i uzbekskaya* , SPb.,1875 , s. 49-50. (*Türkçe , Farsça , Kırgızca , Özbekçe gramerleri.*)

Arhangelskiy A. L. , *a.g.e.*, s. 10.

Agabekov S., *Učebnik Turkmenskogo nareçiya s prilozheniyem sbornika poslovits i porovorok turkmen zakaspiyskoy oblasti*. Ashabad , 1904 , s. 72. (*Türkmen ağız , Hazar bölgesi Türkmenlerinin atasözü ve deyimleri ekiyle*)

Belayev İ. A., *a.g.e.*, s. 74.

Samoyloviç A., *a.g.e.*, s. 79.

Gordlevskiy V.A., *a.g.e.*, s. 45.

Borovkov A.K., *a.g.e.*, s. 163.

Dmitriyev N. K., *Stroy turetskogo yazıka*, s. 39.

Dmitriyev N. K., *Grammatika başkırskogo yazıka* , s. 168.

Kononov A.N., *Grammatika turetskogo yazıka* , s. 144 .

Kononov A.N., *Grammatika uzbekskogo yazıka* , s. 189.

Kuznetsov P. İ., *a.g.t.*, s. 27.

Gadjiyeva N.Z., *a.g.t.*, s. 40.

Azizova A. G., *a.g.t.*, s. 245.

Grunina É. A., *a.g.t.*, s. 254 - 255 .

Allanazarov O., *a.g.t.*, s. 142.

Gulomov A. G., *a.g.e.*, s. 50 .

Musayev K. M., *Grammatika karaimskogo yazıka. Fonetika i morfologiya*. M. ,1964 , s. 291 (*Karaim dili grameri . Fonetik ve morfoloji.*)

3) Bazı Türkolog'lar da bu kipin sadece geçmiş zamanı anlatmakla sınırlı kalmayıp metne göre gelecek zamanı da anlatabildiğini göstermişlerdir. Örnek olarak İ. A. Kissen ve M. M. Orakulov tarafından yazılan Özbek dili gramerinde şart kipinin *édi* ek fiili ile birlikte kullanılışı hakkında şöyle denir : “ Böyle durumlarda gelecek ya da geçmiş zaman anlatabilir (*kelsaédi*) ve dilek veya şart anlamında kullanılabilir.”¹

K. M. Musayev , bu kipi , fiilin geçmiş zamanı olarak adlandırarak onu şu şekilde niteler : “Geçmiş zamanın şartı , zaman ifade etmez , kendi başına gerçek ya da gerçek olmayan şartla birlikte dilek anlatır .”²

Bu son görüşlerin doğruluğunu Türkmen dili materyalleri doğrulamaktadır. Buna göre *-sadı , -sedi* şeklini çoğu dilcilerin “ *dilek kipi*”³ , “ *geçmiş zamanın dilek kipi*”⁴ , “ *dilek – şart kipi*”⁵ , “ *dilek çeşidi*”⁶ özellikle de “ *dilek- şart kipi*”⁷ diye adlandırmaları birinci ve ikinci maddede belirtilen terimlere göre daha doğru denilebilir. Böyle olsa da bu kipi sadece dilek kipi ya da dilek - şart kipi diye adlandırmak yeterli değildir .

4) Türkmen dilinde bu kipin şart manasından başka , arzu , pişmanlık gibi manalar taşıdığı bazı araştırmalarda belirtilmiştir. İ.A. Belayev şöyle der : “ Bu kip (dilek kipi) geçmiş zamandaki şartı ifade eder : *yazsamdım* (yazsaydım)”⁸

M. Geldiyev ile G.Alparov'un gramer kitaplarında bu kip hakkında şöyle denilir : “Şartlı fiilin sonuna *-dı* gibi bir ek fiil , ilave edilince , pişmanlık ve dilek manası verebilir .”⁹

¹ Kissen İ.A. ve Orakulov M. M., *a.g.e.*, s. 193 .

² Musayev K. M., *a.g.e.*, s. 293.

³ Katanov N. F., *a.g.e.*, s.725.

⁴ Nasilov V. M., *Grammatika uygurskogo yazık* , s. 87 .

⁵ Aynı eser , s . 88.

⁶ Aynı eser , s . 108.

⁷ Reşetov V.V., *a.g.e.*, s. 98 – 99.

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II , s . 300.

⁸ Belayev İ. A., *a.g.e.*, s. 76.

⁹ Geldiyev M. ve Alparov G., *a.g.e.*, s. 128.

H.Baylyev ile G.Sopiyev'in yazdıkları okul gramerinde de belli bir şahısta çekimlenen bu kipin , dileği anlattığı belirtilmiştir ¹. H. Baylyev bunu *dilek kipi* diye adlandırır ².

H.Kurrëyev ve A.A.Gurbanov tarafından yazılan okul kitabının tüm baskılarında bu kip *dilek - pişmanlık kipi* diye adlandırılır ³.

Ö. Allanazarov doktora çalışmasında *-sady* , *-sedy* ekinin dilek kipinin geçmiş zamanını ifade ettiğini belirtmiştir. Ama bunun yanında bu kipin gelecekte olabilecek istek , dilek , hayal anlatma kabiliyetinin olduğunu , kendisinde dilek ile birlikte şart manası da taşıdığını belirtir ⁴.

Türkmen Devlet Üniversitesi M.Gorkiy Türkmen Dili Kürsüsü tarafından neşredilen okul kitabında bu kip "*Yüklem kategorilerinin yardımıyla türeyen geçmiş zaman kipleri*" başlıklı bölümde verilmiş ve manası bakımından arzu etmeyi anlattığı ifade edilmiştir⁵.

Belirtilenlerden görüldüğü üzere , *-sady* , *-sedy* kipini adlandırmada sadece Türkoloji'de değil , Türkmen dil biliminde dahi , terim meselesinde birlik yoktur . Böyle olunca da , bize göre Rusça yazılan pek çok çalışmada kullanılan *dilek - şart* (V.M. Nasilov , V.V. Reşetov , N.A. Baskakov vb.) , Türkmen dilinde yazılan pek çok gramerde kullanılan *dilek kipi* (H. Baylyev) , fiilin *dilek - pişmanlık kipi* (N .Kurrayev , A.A. Gurbanov) terimleri , diğer terimlere baktığımızda daha doğrudur. Ama bunlar da (özellikle Türkmen dil bilimindekiler) bu kipin özelliklerini tam olarak karşılayamazlar. Onun için temel gramatik manasından yola çıkarak , bu kipi , *dilek - şart kipi* diye adlandırmak en uygun olanıdır.

Dilek - şart kipinin temel anlamı , şart ve dileği beraberce anlatmaktır. Bu kipte kullanılan filler , genellikle şart yardımcı cümlelerin , kısmende basit cümlelerin yüklemi olarak

¹ Sopiyev G. ve Baylyev H.M., *Grammatika .Morfolojiya (sarf)* , Aşgabat , 1934 , s. 64.

² Baylyev H., *a.g.e.*, s. 94 – 95.

³ Kurrëyev N. ve Gurbanov A. A., *Türkmen dilinin grammatikası. Fonetika ,morfolojiya* , Aşgabat ,1949 , 1952 , s. 140

⁴ Allanazarov Ö., *a.g.t.*, 145.

⁵ _____, *Hëzirki zaman Türkmen dili. Aşgabat ,1949, s. 229.*

kullanılırlar.

Yardımcılı birleşik cümlelerde bu kip , şart cümlecığinin yüklemi olduğunda , özellikle dilek ve şartı birlikte anlatır. Mesela :

– *Éger ol seniñ çağırmağıñ bilen g e l e y s e d i , énesinin göresi gelyénini özünden bilip gaydıbersedi , bu néhili govuluk bolardı . (N.,S.,S.é., s.134)*

(Eğer o sen çağırınca gelseydi , annesinin onu özlediğini kendiliğinden bilip gelseydi , ne kadar iyi olurdu.)

Kakañ şu günlerimizi g ö r s e d i , dünyēden armanlı gitmezdi . (G.M.,G.,K.g., s.83)

Éger ol özünüñ şu diyenlerini é d e y s e d i , dogrı , ol buları çını bilen hem aytdı , şonda meniñ işim oñardı . (N. S., S.é., s.134)

Éger-de şu möcekleriñ dört sanısı yatağıña girip süriñe a r a l a ş s a d ı , értir süriñ yarısını hem sag-aman tapmazdıñ . (A.G.,K.é, s.182)

(Eğer şu kurtların dördü ağılına girip sürüne dalsaydı , ertesi gün koyunlarının yarısını bile sağ bulamazdın.)

Ganatım b o l s a d ı , meniñ uçmaga ,

Seyil éderdim altın aya, yıldıza . (B. S.,S.é. s.89)

Dilek - şart kipi basit cümlelerin yüklemine teşkil ettiğinde , şart manası azalır , dilek manası güçlenir :

– *Vah ,kēşki meniñ gargışım onuñ öyüni başına y u m u r s a d ı ! (B.K.,A. ē.,I, s.240)*

(Keşke benim bedduam onun evini başına yıksaydı !)

– *Sen benim çekyēn hasratımı b i l s e ñ d i n ! (B.K.,A. ē., I, s.144)*

Doşhavza tizrék y e t s e k d i k ! (B.K.,A. ē., II, s.193)

Şumat Oratı dagı g ö r ē y s e d i ! (H. I., P., s.153)

Basım bir yañalık é d e y s ē d i ! (A.D. S. é, s.336)

Yüklemi şart kipinde olan basit cümleler arka arkaya sıralanabilirler :

Vah , şol ağaclar bir tizrek y e t i ş s e d i , seni hem bir şolañ sayasında y e l

ecilet-sem dim! (G.M.,G.S.,K.g., s.83)

(Keşke şu ağaçlar çabucak büyüseydi , seni onların gölgesinde dinlendirseydim.)

Urşam gutarsadı, bizem dınsakdık! (B. K.,A. ē., I, s.240)

Bunlar gibi arka arkaya sıralanan cümlelerde söyleyicinin istekleri , sıralanıp gösterilse de , birinci cümlede şart , son cümlede sonuç ifadesinin varlığı ile şart yardımcı birleşik cümlelere benzerler. Örneklerde dövrüldüğü gibi , nasıl bir sonuç beklendiği açıkça ifade edilmez , hissettirilir. Böylece , bu şekil arka arkaya sıralanan cümleleri , basit cümleler kabul edebiliriz.

Dilek - şart kipi sadece kendisi ile anlatılamayan bazı manaları anlatmak için , fiilin şart kipindeki gibi temel sözleri çeşitli fiil kiplerinde olan *yazan (yazyan, yazcak) bolsadı yazmakçı bolsadı, yazmalı bolsadı, yazıp bolsadı* gibi birleşik şekiller kullanılır. Mesela :

...éger bağıñ içi govı becerilen bolsadı, muña iki ésse hasıl bererdi ...
(A. G., K. é, s.19-20)

(... eğer bağın toprağı işlenseydi , iki defa ürün verirdi ...)

Égerde söygē yol berilmeyēn bolsadı, eger – de kızlar içerden çıkarılman saklanılyan bolsadı, kızlarıñ ata – éneleri kızlarını satcak bolup, onuñ galınıña göz gızdırıp oturyan bolsalardı, onda onuñ yalı garrılarıñ bu iki ara goşulmagı gerek bolardı. (N. S. S.é., s.134)

Éger men yetişmedik bolsamdı, onda ol molla Gülçmı çeynecekdi
(A. G., P. h.,52)

Kēşgē sen frontdan ya elñi, ya ayagıñı aldırıp gelen bol sañdıñ, onda men saña işle-de diycek dēl ahırı. (A. D.,S.é., s. 135)

Anlatılan mana ifadeleriyle birlikte *bolmak* yardımcı fiili iki kere (ilki özellikle sıfat - fil , ikincisi dilek - şart kipinde) tekrarlanarak da kullanır : *yazan bolan bolsadı, yazcak bolan bolsadı, yazmakçı bolan bolsadı, yazmalı boylan bolsadı vb.* Mesela :

Men başlık bolan bolsadım, señ yalı yaltaları obada-da goymazdım.
(A. D., S.é., s.135)

(Ben başkan olmuş olsaydım , senin gibi tembelleri obaya bile sokmazdım.)

Éger Dursmıñ ozaldan iş tecribesi köp bolan bolsadı , ol derrev işe başlabercekdi . (H. I., P., s. 108)

Ol şu yerde işlecek bolan bolsadı , édara başlığınıñ adına arza yazardı .

Günümüz Türkmen dilinde *bolsadı* kelimesinin isimleşerek kullanıldığını da görebiliriz.

– *Bolsadı ékseñ , kēşgēdi görēr .(T. N., s. 25)*

(Olsaydı ekersen , keşke biçersin.)

“Gurı sözden palav bolmaz , yag biyen tüvüsi bolmasa” diyen yalı , bu bolmasadılar bilen garınlar doyanokdı ... (A. G., P. h., s.67)

– *Hosgeldiniñ bu aydan zatlary hiç bolsadı dēl . (A. G., K. é., s. 124)*

– *Ékin dijeniñ-ē éce , édil bolsadı eken yalı ! (B. K., A. ē., I, s.58)*

..émma indi olar ilki gürrüñlerini bolsadı ékişmekden başlayardılar (A. G., P. h., s.67)

Dilek ,Türkmen konuşma dilinde *-a, -e, -ı, -i* zarf-fiillerinin arkasından gelen *bilmek* yardımcı fiiline , *-seydir* ekinin getirilmesiyle de anlatılır. Mesela :

– *Muhammet can-a ! Muhammet can-a ! Nirē gitdikē , g ı z , süvüñ-dagiñ gırasına gidēymedik bolubilseydir ? (A. D., S., s.285)*

(Muhammet can ! Muhammet can ! Bu kız nereye gitti , sakın ırmağın kenarına gitmiş olmasın.)

– *Başa dürli bela gelermiş dilden*

Gozgam-a bilseydir çekinip ilden ... (A. K.S., s. 225)

Bize göre bu *-seydir* ekinin *-se* hecesinin şart eki olduğunu kabul etmemiz zor değildir. Onun ikinci bölümü de aslında *govı , yagşy* (iyi , güzel) anlamındaki *éy* kelimesinden ve tahmin etmeyi anlatan *-dır* ekinden meydana gelmiş olması mümkündür.

Bu ekin anlamı , şart kipi ile çekimlenmiş bir kelimenin *yagşıdır* ile beraber anlattıkları manaya yakındır : *goşgama bilse yagşıdır - goşgama bilseydir*.

Dilek anlatan bu eke nadiren *-seheydir* şeklinde de rastlanılır :

Hudayım ,éle düşmē bilseheydir ,diyip dileg édyērdi . (B.K.,A. ē, I, s.302)

(Allah'ım keşke yakalanmamış olsa diye dua ediyordu.)

SONUÇ

Dilek-şart kipi , şahıs ekiyle çekimlenmiş fiile , yine aynı şahıs kabul eden *-dı , -di* (< *irdi ,érđi*) ekinin ilavesiyle meydana gelir ve genellikle şart ve dilek manalarını birlikte anlatır. Bu kipte çekimlenen fiiller , esasen , şart yardımcı cümlelerin , kısmen de basit cümlelerin yüklemi olurlar. Bu kip şart yardımcı cümlelerin yüklemine teşkil ettiğinde genellikle dilek-şart anlatsa da , basit cümlelerin yüklemi olduğunda şart manası azalır , dilek manası güçlenir. Dilek-şart kipinde gelen *bolmak* fiili , isim gibi de kullanılır. O , genellikle *bolsadı ékmek* , *bolsadı éken* gibi kalıplaşmış kelime gruplarında kullanılır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSTEK KİPİ

Günümüz Türkmen dilinde aşağıdaki fiil şekilleri istek anlatır.

1) - *ayadı* , - *ēyedi* (< - *ay* + - *adı* /-*ēy* + - *yedi*) fiil yapısı şahıslarla çekimlenerek istek anlatır :

Tekil şahıslar

1. *yaz-ayadı-m* , *gel-ēyedi-m*
2. *yaz-ayadı-ñ* , *gel-ēyedi-ñ*
3. *yaz-ayadı* , *gel-ēyedi*,

Çoğul şahıslar

1. *yaz-ayadı-k* , *gel-ēyedik*
2. *yaz-ayadı-ñız* , *gel-ēyedi-ñiz*
3. *yaz-ayadı (lar)* , *gel-ēyedi(ler)*

Bu fiil kipinin olumsuz şekli defil tabanının sonuna -*ma* , -*me* ekinin eklenmesiyle yapılır : *yazmayadıñ* , *gelmeýediñ* , *yazmayadı* , *gelmeýedi vb.*

Bu fiil kipinin kullanıldığı cümlelerde , *belki* kelimesi *da* , *de* edatı ile isteğe göre kullanılır. Bunlar , -*ayadı* , -*ēyedi* şeklinin istek manasını güçlendirirler. Mesela :

Nurcahan başından geçen ahvalarını gıssacık yatlap geçip , öz içinden “ Hudayım , édeniñe şükür . Belki , şu yıl bir bol-élinlik b o l a y a d ı - d a ! diyip dileg etdi .” (B.K.,A.ē., I,71)

(Nurcahan başından geçenleri kısaca hatırlayarak , içinden : “ Allah’ım verdiklerine şükür. Bu yıl ürünlerimiz çok olaydı , diye dilekte bulundu.)

İndem belki i d e m ē y e d i - d ē ! (H. D., I., I-II , s.474)

Omar aganıñ yüzüni aşak salıp durşı , “ h e r n ē hudayım , dava-cencel turman , biziñ diyenimiz geçip , saylav imi-salalık bilen g u t a r a y a d ı - d a !” diyip dileg édyēne çaltm édyērdi . (B. K., G. A ., s.147)

Belki , şeyle bolayadı-da !.. (É,1966 30 noyabr)

Meselem senrendēni al , ile yağşılık ét , belki , huday , yer tutayadı !

Bu ekin (-ayadı , -ēyedi) yapısında , sözlük manasını kaybetmiş -ay , -ey ve istek anlatan -adı , -yedi ekleri vardır . Günümüz Türkmençe'sinde -adı , -yedi ekleri nadiren kullanılmaktadır ve anlattığı manaya göre -ayadı , ēyedi şeklinden farklı değildir. Mesela :

Yamanlık yüzüni g ö r m ē d i ñ i z , oglum maksat-muratlarıñıza yetiñ...
(G.o., 531)

(Kötülük yüzü görmeyesiniz , oğlum muradınıza erin.)

B i l m ē d i ñ e m , bilenĩñke g i t m ē d i ñ e m !

Gazık b o l a d ı ñ , gazıklar bolmuş (bolan)!

Haram ölediñ , haram ölmüş (ölen) !

2) -a, -e istek eki , ikinci ve üçüncü şahıslarda çekimlenerek istek anlatır. Bu kip de günümüz Türkmen dilinde seyrek kullanılır. III. Şahısta sadece -a eki *bolmak* fiiline eklenir. Mesela :

– *Medetberdi han , éygilik b o l a . Telpegi yene çalşırsıñ-la ?!* (T. , 1966 , s.31 dekab.)

(Medetberdi han , hayrola. Yine yanlış kalpağı aldın !)

Hey, hudayım , öyüñde ö l m e s i n , duluñda s ü y m e s i n ! (B.K., A.ē., I , s.240)

– *Yılıñ şeyle gelenini henize çenli görüp - eşiden dēldiris . Herne hudayım éygilik b o l a d a .* (B.K., A.ē., II , s.6.)

– *Yagşı yigit ugur hayır b o l a .* (H. D., I., III , s.124.)

– *Ay Çerkez-u , Çerkez-ē !...Hēy seniñ bolup yörşüñ bar bola !... Derrev mekdebiñe ugra .* (A. D., S., s.245.)

Belirtilip geçilen -adı , -yedi yapısı ikinci şahısta -a , -e ile anlamdaştır ve şeklen de benzeştir : *görmēdiñiz , görmesiñiz ; bilmediñ , bilmesiñ ; boladıñ , bolasıñ ; ölediñ , ölesiñ ; ölmēsiñ , ölnēdiñ ; süymēsiñ , süymēdiñ* . Örneklerden görüldüğü üzere sadece *d* sesi ile *s* sesi farklılık göstermektedir. Eğer bu -ası , -yesi ; -adı , -yedi' nin değişmesiyle ortaya çıksaydı , I. ve III. şahıslarda da kullanılmalıydı. Fakat günümüz Türkmen dilinde *alasım , alasık , alası , alasılar* gibi istek bildiren yapılar mevcut değildir. Bu ise -asıñ , -esiñ gibi şekillerde kullanılan istek kipinin -sın , -sin hecesi aslında *sen* şahıs

zamirinden geliştiğini gösterir. İstek kipinin *-adıň* , *-ediň* şeklinde yer alan *-diň* , *-diň* bölümü , aslında bilinen geçmiş zaman ikinci şahısta çekimlenen *érmek* (*émek*)// *irmek* (*imek*) ek fiilinin kısalan şekli olduğunu göstermektedir¹. Bunların anlamdaş olmalarının asıl sebebi de ikisinin içerisinde de *-a* , *-e* istek kipinin kullanılmasıdır.

Fiilin istek kipi yukarıda belirtildiği gibi , günümüz Türkmen dilinde özellikle *-ayadı* , *-éyedi* , kısmen de *-adı* , *-edi* ve *-a* , *-e* eklerinin yardımıyla yapılır. İstek kipi , tam olarak bu şekillerde ya da bir takım fonetik farklılıklarla Türkmen dili ağızlarında da kullanılmaktadır. Mesela :

*Yamanlık yüzüni görmēdiň. Kişē zar bolmadıň. Yamana yolukmadıñız. Kesvinizdeň bereket tapasıñız. (H. G.)*²

(Kötülük yüzü görmeyesin. İnsanlardan incinmeyesin. Kötüyle karşılaşmayasınız. Kesenizde bereket bulasınız.)

*Yapınanıň yorgaň bolo! Toy gutlu bolo. (Aşg)*³

*Sür, belki, yıkılmasıñ he aç öledin haram gatan! hiç vaht yamanlık yüzün görmēdiň, canım, ovlın kēn bolsun, mıratıñ a yetediň. Yitiñē, he, yere sokuladıñız, üyrmen geçediñiz. Olar yağışdan öñ gelēyedi. Bilip bolmaz, şörde durayadı. Belki, olértir bilēyedi. Ol saña yakımsız zat diymēyedi. Oraz bi yerden geçmēdi. Öye barınça üzülmēyedi – üzülmēdi.*⁴

*Bar gızım vahtlı bolasıñ./ Necis duşman, yer bilen yegsan bolasıñ./ Égzaminleriñnen beşlik bilen ötesiñ.*⁵

Babañ yalı gart bolasıñ,

Köroglı tek mert bolasıñ,

Duşmanıña ört bolasıñ,

*Bu yağşılık galmaz yerde.*⁶

¹ Atacanov M., *Türkmen diliniñ salır dialekti*. Kand. Dis. Aşgabat, 1959, s. 211-212

² Çörlüev O., *Türkmen diliniñ marı gepleşigi*. Kand. Dis. Çerçev, 1963, s. 180

³ Bayramdurdyev B., *Türkmen diliniñ teke dialektiniñ ahal gepleşigi*, Kand. Di s. Aşgabat, 1965, s. 173

⁴ Atacanov M., *a.g.t.*, s. 212.

⁵ Meñliyeva G., *Türkmen dilinin sakar dialekti*. Kand. Dis. Aşgabat, 1964, s. 199.

⁶ Kurenov S., *Demirgazık Kavkaz (Stavropol) türkmenleriniñ gepleşiginde işlikleriñ ayrıntılıkları* – TSSR İA'nın Dil bilimi institutınıñ işleri, 4. goyberiliş. Aşgabat, 1962, s. 262.

İstek kipi Türkmen dilinin pek çok ağzında -gay, -gey buna bağlı olarak da -gaydı, -geydi, -gay édi, -gey édi şeklinde kullanılır. Şahıs eklerine ise tam ya da kısaltmış şekliyle rastlarız. Mesela :

Gideron bolson , ovlum , alniň açık bol gay !

(Gidiyorsan oğlum, yolun açık olsun.)

Şu günde érterde ovlumdan habar gelgey - da !

(Bu günlerde oğlumdan haber gele.)

Galamız bişikçilige yetgey - da !

*Men al gayım.(Ben alayım.) Men gelgeydim. (Ben geleyim.)
Sen al gaydın. Sen gelgeydin. Ol al gaydı. Ol gelgeydi. Men kutargayım.
Men bilgeyim. Sen kutargayıň. Sen bilgeyiň. Ol kutargay.
Sen bargaysıň. Sen bargay sen. Sen bergeysiň. Sen bergey sen. Siz görgeysiňiz.
Siz görgey siz. Balam gitseň, aman gelgeyseň. ¹*

Başlık édarada bolgoy. Şivün samalyot gelgey. Ölmegeysiň. Ölmegeyim. ²

Gelin alaňňam mir gör göymen. Cag – aman bargaysaňız. Taraşını özerin algaysız. Pahtalarıň ibgalına suv mol bolgıydan. ³

Bize bir pabeda maşın çık gay édi. Damında bol gay édi. Gicelen gelgey édi. ⁴

Türkmen dilinin klasik eserlerinde ve halk edebiyatı ürünlerinde istek kipi -gay, -gey; - gaydı, - geydi; - gay édi, -gey édi gibi şekillerde kullanılır :

*Éy, Tahırım , gitseň Tatar yurduna , bar Tahırım , sag bar , aman gelgey sen !
(M.,Z. –T., s. 89)*

(Tahirim , Tatar yurduna gidersen , oraya sağ-salim gidip gelesin.)

Obadan man saňa köňlüm

¹ Maşakov H. A., a.g.t., s. 70-73.

² Amansarıyev C., *Türkmen dilinin yömüt şivesiniň demirgazık gepleşikleri*, Kand. Dis . Aşgabat ,1954 , s. 163

³ Arazkuliyev C., *Garagalpakıstan ASSR'nin dörtgöl rayomundaki Türkmen gepleşikleri*, Aşgabat ,1961 , s. 156

⁴ Kurenov S. a.g.e. , s. 261.

B e r m e g e y érdim kēşki ! (M ., Z. -T., s.19)

Yılgılıp bir saña b o l g a y hemme haçan sadaga ! (S ., S. é., s.113)

– *Éy hudağa , men éneden bolmagaydım kēşkē !... (G.o ., s.165 .)*

İstek kipi diğer Türkî dillerde bazı fonetik farklılıklar ile özellikle iki şekilde (-a , -e ve -gay , -gey) görülür. Örnek olarak Azerbaycan dilinde -a , -e (Klasik eserlerde -a , -e ve -aydı , -eydi)¹ , Gagavuz dilinde -a , -e ; -aydı , -éydi (sessizle biten fiil tabanından sonra)² , Türkiye Türkçesi'nde -(y)a , -(y)e ; -aydım , - eydim ; - a idim , - e idim³ gibi şekillerde kullanılır. Ayrıca bir kısım Türkî dilde de (Uygur , Kazak , Özbek , Karakalpak vb.) - gay , - gey ; - kay , - key (fonetik farklılıklar ile) şekillerine rastlanır⁴.

Türkologların çoğunun kabul ettiği gibi bu kip, pek çok Türkî dilde ve klasik eserlerde sondaki -y sesi düşürülüp -ga , -ge ; -ka , -ke şekillerinde kullanılır⁵. Bütün bunlar -a , -e ekinin -gay , -gey ekinin kısalması sonucu ortaya çıktığını göstermektedir⁶.

¹ Ragimov M.Ş., *a.g.t.*, s. 49-66.

² Pokrovskaya L. A., *a.g.e.*, s. 207-214 .

³ Kononov A. N., *Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazık* , s. 246 – 247 .

⁴ _____, *Grammatika altayskogo yazık* , s. 74 .

Katanov N. F., *a.g.e.*, s. 610 , 854.

Direnkova N. P., *Grammatika oyrotskogo yazık* , s. 161 – 162 .

Direnkova N. P., *Grammatika şorskogo yazık* , s. 174.

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II, s. 445 – 446 .

Sauranbayev N. T., *O kategori litsa povelitel'nogo nakloneniya* . – “ İzvestiya AN Kazahskoy SSR , seriya filologii i iskustvovedaniya” , vip.1-2, 1954 , no : 135 , s. 32. (Emir kipindeki şahıslar . Filoloji ve sanat serisi .)

Malov E., *Yazık jeltih uygurov. Slovar i grammatika. Alma-ata* , 1957, s. 188. (Sarı Uygur dili . Sözlük ve gramer .)

Ramstedt G. İ., *Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye. Morfologiya* . M., 1957 , s. 87 – 88. (Altay dilbilimine giriş .)

Batmanov İ. A., *Yazık yeniseyskih pamatnikov drevnetyurtskoy pismennosti* . Frunze , 1959, s. 87-88.

Kononov A.N., *Grammatika savremennogo uzbekskogo literaturnogo yazık* , s. 234 – 236.

Şukurov Ş. Ş., *İstoriya razvitiya glagolnih form uzbekskogo yazıkas (nastoyatşeye i budurşeye vremena)* Taşkent , 1966 , s. 23. [Özbek dilinde zamanların gelişim tarihi (şimdiki ve gelecek zaman)]

⁵ Malov E., *Yazık jeltih uygurov. Slovar i grammatika* , s. 188 .

Ranstedt G. İ., *a.g.e.*, s. 87-88.

Şukurov Ş. Ş., *a.g.e.*, s. 105 – 106.

⁶ Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II, s. 447.

Kononov A.N., *Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazık* , s. 246.

Kononov A.N., *Grammatika savremennogo uzbekskogo literaturnogo yazık* , s. 235 .

SONUÇ

Günümüz Türkmen edebi dilinde - *a* , - *e* ; - *adı* , - *yedi* ; - *ayadı* , - *eyedi* ekleri istek anlatırlar. Bunlardan daha çok - *ayadı* , - *eyedi* şekli kullanılır ve bütün şahıslarla çekimlenebilir . - *a* , - *e* eki II. ve III.; - *adı* , - *yedi* ise özellikle II. Şahısta kullanılır . - *adı* , - *yedi* ; - *ayadı* , - *eyedi* gibi karmaşık kiplerin içerisinde - *a* , - *e* istek eki mevcuttur. O da birçok Türkî dilde kullanılan ve Türkmen Klasik eserlerinde kullanılan - *gay* , - *gey* istek ekinden gelişmiştir.

Bu bölümde ele alınan kip , diğer fiil kiplerine göre Türkmen edebi dilinde etkin olarak kullanılmaz .

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EMİR KİPİ

Emir kipi hakkında Türkoloji'de birbirini destekleyen ya da birbirine zıt birçok görüş vardır. Temel farklılıklar , emir kipinin şahısları ile ilgilidir. Bu fikirleri aşağıdaki gibi gruplandırabiliriz :

- 1) Türkî dillere ait pek çok araştırmada emir kipinin sadece II. ve III. şahıslarda (tekil ve çoğul) kullanıldığı savunulur ¹ .
- 2) Bir kısım eserlerde ise fiilin emir kipinin I. tekil şahıs çekiminin olmadığı , I. çoğul şahıs çekiminin varolduğu belirtilir ² .
- 3) Türkî dillere ait birçok araştırmada ise yukardakilerin aksi bir fikir savunularak emir kipinin tüm şahıslarda çekimlenebileceği belirtilmiştir ³ .

¹ Melioranskiy P. M., *Kratkaya grammatika kazak -kirgizkogo yazıka* , I , s. 51.

Belayev İ. A., *a.g.e.*, s. 73 - 74 .

Samoyloviç A., *a.g.e.*, s. 74.

Gordlevskiy V., *a.g.e.*, s. 48.

Karahanov A. Ş., *Grammatika turkmenskogo yazıka . I. Morfologiya* . M.- Taşkent , 1931 , s. 25.

Nasilov V. M., *Grammatika uygurskogo yazıka* ., s. 81.

Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizkogo yazıka* , s. 45.

Kononov A. N., *Grammatika turetskogo yazıka* , s. 126 .

Kononov A.N., *Grammatika ızbekskogo yazıka* , s. 161.

Baylıyev H., *a.g.e.*, s. 73 – 74 .

Yuldaşev A. A., *Sistema slovo obrazovaniya i sprajeniya glagola v başkirskom yazıke* . M., 1958 , s. 156-164 .
(*Başkirt dilindeki kelime oluşumları* .)

_____, *Hızirki zaman Türkmen dili* , s.205-208.

Hodjayev T., *Povelitelnoye nakloneniye v sovremennom ızbekskom yazıke*. Avtoref. Kand. Dis. Samarkand , 1963 , (*Çağdaş Özbek dilinde emir kipi* .)

_____, *Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. Leksikologiya , Fonetika , Morfologiya*. M. , 1969 s. 237.

² Dimitriyev N.K., *Grammatikla başkirskogo yazıka* , s. 162-163.

Kononov A.N., *Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* , s. 219-221 .

³ _____, *Grammatika altayskogo yazıka*. Kazan , 1869 , s. 61-62 , 216-226.

Arhangelskiy Al., *a.g.e.*, s. 47-48.

_____, *Grammatika kirgizkogo yazıka* , Orenburg , 1897 , s. 67.

Katanov N.F., *a.g.e.*, s. 857-858 .

Geldiyev M. ve Alparov G., *a.g.e.*, s. 118-125 .

Begcanov A. , Baylıyev H. ve Sopiyyev G., *Éne dili* . Aşgabat , 1931 , s. 51-55.

Borovkov A. K. *a.g.e.*, s. 152.

Bir kısım Türkologlar ise , emir kipinin bütün şahıslarda çekimleneceğini belirterek, son fikre katılıyor gibi görünseler de , bunu emir- istek kipi diye adlandırmaları nedeniyle onlardan ayrılırlar¹.

Bu gibi çeşitli fikirlerin olması da her bir Türkî dilde, emir kipinin şahıslarının ve onların anlattığı gramatik manaların aydınlatılmasının gerekliliğini gösterir.

N. T. Sauranbayev emir kipinin şahıs kategorilerilerini anlattığı makalesinde Türkî dillerde emir kipinin I. tekil şahsının olmadığını belirten ve onun eklerini istek kipinin ekleri kabul eden dilcileri şöyle tenkit eder : “ Türkî dillerde (Kazak dilinde de) , I. şahıs emir kipinin olmadığı görüşünü savunanlar , konuya emir kipinin spesifik özelliklerini dikkate almadan bakmaktadırlar. Onlar , bir kişinin kendi kendine emir veremeyeceğini savunarak , emir kipinin I. şahsını kabul etmezler .

Bu görüşü savunanlar II. ve III. şahıs emir kiplerinin de her zaman tam anlamıyla emir anlatmadığını unutmaktadırlar.

Her zaman emir kipi tam olarak emri anlatmaz . Emir anlamının yanında bir kişiye

Baylıyev H. ve Sopyev G., *Grammatika . Morfologiya* , s. 64-66.

Kissen İ. A. ve Orakulov M. M., *a.g.e.*, s. 148.

Yastrenskiy S. V., *Grammatika yakutskogo yazıkı* . M., 1938 , s. 189.

Maşakov H. A., *a.g.t.*, s. 64.

Durdımuradov N., *Türkmen dilinin alili şivesi* , Kand .dis. ,Aşgabat , 1950 , s. 90.

Gafarov B. K., *Sistema sprajeniya v Gagavuzkom yazıke*. Kand . Dis . M., 1951, s. 82 - 83, 156 -166.

Sauranbayev N.T., *a.g.m.*, s. 34.

Kürreyev N., Gurbanov A. A. *Türkmen diliniñ grammatkası*. Aşgabat , 1957 , s. 114 – 118.

_____, *Materiyalı po grammatike sovremennogo çuvaşskogo yazıkı* , I. Morfologiya . Çeboksari , 1957 , s. 202- 205. *Çağdaş Çuvaş dili materyalleri .)*

Hıdırov M. N., *Türkmen dilinin tarihundan materiallar*. Aşgabat ,1958 , s. 133 – 136 .

Hangildin V. N., *Tatar tele grammatikası* . Kazan , 1959 , s. 222 – 225. (*Tatar dili grameri .)*

_____, *Azərbaycan diliniñ grammatikası* , s. 175– 182.

İshakov N. F., Palmbah A. A., *Grammatika tuvinskogo yazıkı. Fonetika i morfologiya* . M. ,1961 , s.391-396. (*Tuva dili grameri .)*

Musayev K. M., *a.g.e.*, s. 266-271.

Ragimov M. Ş., *a.g.t.*, s.24-50 .

¹ Drenkova N.P., *Grammatika oyrotskogo yazıkı* , s. 159. (*Oyrot dili grameri .)*

Baskakov N. A. ve Totşakova T. M., *Oyrotsko – ruskiy slovar* . M., 1947 , s. 286. (*Oyrotça – Rusça sözlük .)*

Reşetov V. V., *a.g.e.*, s. 87.

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II , s. 445 – 450.

Nadjip É. N., *Sovremenniy uygurskiy yazık* , s. 92 – 94.

Nasilov V. M., *Drevneuygurskiy yazık* . M. , 1963 , s. 68 – 71. (*Eski Uyğur dili .)*

rica , teklif, çözüm , teşvik gibi manaları da anlatabilir. Bu nedenle bu kipi sadece emir olarak düşünmemeliyiz.”¹

Günümüz Türkmen dilinde de her bir fiil kipinin gramatik manası , sadece bununla ilgili kullanılan terimin manası ile sınırlanamaz. Şart kipi her zaman şart bildirmelidir , emir kipi de her zaman emir bildirmelidir şeklindeki düşünceler konuya tek taraflı bakmak ve bu fiil kategorilerinin özelliklerini anlamamaktır. Örnek olarak , önceden belirttiğimiz gibi şart kipinin temel anlamı şart olsa da , dilde değişik anlamlara geldiğini gördük . Böylece emir kipinin II. ve III. şahısları devamlı sadece emir anlamı vermekle sınırlanamaz. Bir çok dilci tarafından istek kipi kabul edilen emir I. şahıs (- *ayın* , - *eyin* ; - *alı* , - *yeli* ; - *alıñ* , - *yeliñ*) belli derecede arzu , istek anlamı taşıyorsa da , onlar fiilin dilek -şart (- *sadı* , - *sedi*)- veya istek (- *a* , - *ye* ; - *ayadı* , - *ëyedi*) kipleri gibi gerçek anlamda arzu ve isteği anlatamazlar². Emir kipini diğer Türkî dillerde olduğu gibi Türkmen dilinde de sadece II. ve III. şahıslarla sınırlandıramayız. Onun I. şahsı da mevcuttur³. Böylece emir kipinin I. teklik ve çokluk şahıslarda kendilerine has özellikleri bir yana bırakıp , onun bütün şahısları bulunduğunu söyleyen Sauranbayev’in tespitini kabul etmeliyiz⁴.

Diğer fiil kiplerinde olduğu gibi emrin özel bir kip eki yoktur. Emir olarak anlatılan her bir fikir II. şahısta fiil tabanı ile ifade edilir. Böylece bu kipte şahıs ekleri hem emri hem de şahısları anlatır.

A. EMİR KİPİNİN ŞAHIS ÇEKİMLERİ

Günümüz Türkmen dilinde emir kipinin şahıs çekimleri aşağıdaki gibi yapılır :

Aglamova M. T., *a.g.t.*, s. 8 – 9.

¹ Sauranbayev N. T., *a.g.m.*, s. 36

² Emir kipinin gramatik anlamları ilerde ele alınacaktır .

³ Hodjayev B., *Nekatoriye voprosi nakloneniya turkmenskogo yazıka . V sb. Sovetyatşıye po voprosom katoriy vremeni i nakloneniya glagola v turskih yazıkah* . Tezisi dokladov . Baku , 1961 , s. 37 (*Türkmen dilinin bazı meseleleri . Türk dillerindeki zaman çeşitleri ve fiil kipleri meseleleri* .)

Hodjayev B., *Nekatoriye voprosi nakloneniya turkmenskogo yazıka . V sb. Voprosi kategoriy vremeni i nakloneniya glagola v turskih yazıkah* . Baku , 1969 , s. 164,167. (*Türkmen dilinin bazı meseleleri . Türk dillerindeki zaman çeşitleri ve fiil kipleri meseleleri* .)

_____, *Grammatika turkmenskogo yazıka , I. Fonetika i morfologiya* . Aşhabad , 1970 , s. 299 – 304

⁴ Sauranbayev N. T., *a.g.m.*, s. 37.

Tekil şahıslar

- 1 . - *ayın , - eyin*
- 2 . a) *Fiil tabanı şeklinde.*
b) - *gın , -gin , - gun , - gün*
- 3 . -*sin , -sin , -sun , -sün*

Çoğul şahıslar

- 1 . - *alıñ , -eliñ*
- 2 . -*ıñ , iñ , -uñ , -üñ*
- 3 . -*ınlar , -sinler , -sunlar , -sünler*

*Örnekler :**Yazmak*

- 1 . *tekil şahıs : Yazayın*
- 2 . *tekil şahıs : a)Yaz , b) Yazgın , c) Yazsana*
- 3 . *tekil şahıs : Yazın*
- 1 . *çoğul şahıs : Yazalıñ*
- 2 . *çoğul şahıs : a)Yazıñ , b) Yazsañız-la , yazsañız-lañ*
- 3 . *çoğul şahıs : Yazsınlar*

Okamak

- 1 . *tekil şahıs : Okayın*
- 2 . *tekil şahıs : a)Oka , b)Okagın , c) Okasana*
- 3 . *tekil şahıs : Okasın*
- 1 . *çoğul şahıs : Okalıñ*
- 2 . *çoğul şahıs : a) Okañ , b) Okasañızla , okasañızlañ*
- 3 . *çoğul şahıs : Okasınlar*

Gelmek

- 1 . *tekil şahıs : Geleyin*
- 2 . *tekil şahıs : a) Gel , b) Gelgin , c) Gelsene*
- 3 . *tekil şahıs : Gelsin*
- 1 . *çoğul şahıs : Geleliñ*
- 2 . *çoğul şahıs : a) Geliñ , b) Gelseñizle , gelseñizleñ*
- 3 . *çoğul şahıs : Gelsinler*

Görmek

1 . *tekil şahıs* : Göreyin

2 . *tekil şahıs* : a) Gör , b) Görgün , c) Görsene

3 . *tekil şahıs* : Görsün

1 . *çoğul şahıs* : Görelîň

2 . *çoğul şahıs* : a) Görüň , b) Görseňizle , görseňizleň

3 . *çoğul şahıs* : Görsünler

Ormak

1 . *tekil şahıs* : Orayın

2 . *tekil şahıs* : a)Or , b)Orgun , c) Orsana

3 . *tekil şahıs* : Orsun

1 . *çoğul şahıs* : Oralıň

2 . *çoğul şahıs* : a) Oruň , b) Orsaňizla , orsaňizlaň

3 . *çoğul şahıs* : Orsunlar

İşlemek

1 . *tekil şahıs* : İşlêyin

2 . *tekil şahıs* : a) İşle , b) İşlegin , c) İşlesene

3 . *tekil şahıs* : İşlesin

1 . *çoğul şahıs* : İşlêliň

2 . *çoğul şahıs* : a) İşlêň , b) İşleseňizle , işleseňizleň

3 . *çoğul şahıs* : İşlesinler

Diğer şahıslardan farklı olarak emir kipi I. şahısta ikilik bildiren - *alı* , - *eli* eki de kullanılır : *Alalı* , *geleli* , *görelî* , *oralı* .

Türkmen diline ait pek çok okul kitabında ve ilmi araştırmada yukarıda belirtilen eklerden başka -*ay* , -*ey*¹ ; - *ıbar* , - *iber* , - *ubar* , - *über*¹ ; - *aver* (*i*) , - *ever* (*i*)² gibi ekler emir kipini kuran ekler olarak gösterilir. Fakat bu eklerin oluşumu , kullanılışları , ifade

¹ Gurbanov A. A. , Kurrêyev N. Türkmen dilini ñ grammatikası I. Fonetika , morfologîja , 5-6 'ıncı klaslar üçin. Aşgabat , 1957 , s. 115.

ettikleri anlamlar dikkate alındığında , bu ekleri emir kipini olarak kabul etmemiz mümkün değildir. Aslında bunların - a , -e (- ı , - i) zarf-fiiline goymak , bermek ve görmek fiillerinin eklenmesiyle meydana geldiğini bazı dilciler belirtmişlerdir : - ay , - ēy < - a + goy ; - e + goy³ ; -iber , iber < - ı + ber , - i + ber⁴ ; - aver (i) , - ever (i) < - a + gör , - e + gör⁵ . Günümüz Türkmen dilinde - ay , -ey ve -ibar , -iber , -ubar , -über ekleriyle çekimlenen bütün fiiller , fiilin bütün kip teşkil eden eklerini (zaman , sıfat-fiil , zarf-fiil , ek fiil , isim-fiil , fiil kipleri) alabilirler , - abaru , - eberü eki ise emir kipinin şahıslarını da kabul edebilir⁶ : alaydı , alayyardı , alayıpı , alayandır , alayyar , alayar , alaycak , alayan , alaymadık , alayyan , alayıp , alaymak , alay , alaysa , alaymalı , alaysadı , alaysañızlañ , alaymakçı ; alıberdi , alıberyērdi , alıberipdi , alıbererdi , alıberendir , alıberyer , alıberer , alıbercek , alıberyen , alıbermedik , alıberen , alıberip , alıbermek , alıber , alıberse , alıbermeli , alıbersedi , alıberseñizleñ , alıbermekçi ; alavereyin , alaveri , alavergin , alaversin , alavereli , alavereliñ , alaveriñ , alaversinler vb.⁷ .

Emir kipinin olumsuz çekimi bütün şahıslarda da fiil tabanına getirilen -ma , -me ekiyle yapılır : okamayın , görmeyin , okama , görme , okamasana , görmesene , okamağın , görmegin , okamasın , görmesin , okamalıñ , görmeliñ vb. Olumsuzluk eki kural olarak

_____, *Hēzirki zaman Türkmen dili* , Aşgabat , 1960 , s. 388 – 389.

Atacanov M. a.g.t., s. 209-210.

Şamuradov K., *Türkmen dilinin yömsüt dialektiniñ gımbatar gepleşigi* . Kand. Dis. Aşgabat , 1960 , s. 151-152.

Bagıyev H., *Türkmen diliniñ olam dialekti*. Kand. Dis. Aşgabat , 1965 , s. 179.

Bu -ay , -ey eki (ve onun ağızlardaki varyantları) bazı çalışmalarda fiilin emir – istek kipi olarak kabul edilse de (Amansarıyev C., a.g.t. s. 163 ; Kulmanov G., *Geoklenskiy dialekt turkmenskogo yazıka* . Kand. dis . Aşhabad , 1960 , s. 171- 172) bazılarında istek kipi olarak gösterilir (Nartıyev N., *Türkmen diliniñ sarık dialekti* . Çerçev , 1959 , s. 141-145; Arazkuliyeve S., a.g.e., s. 153-155 ; Meñliyeve G., a.g.t., s. 197 ; Atamēdov N., *Türkmen diliniñ ēnev dialektiniñ manuş gepleşigi*. Kand. Dis . Aşgabat , 1965 , s. 193; Bayramdurdıyev B. a.g.t., s. 171-172

¹ _____, *Hēzirki zaman Türkmen dili* , s. 389.

² Aynı eser , s. 389.

³ Muhammedova Z. B., *Ob odnoy forme modernosti turkmenskogo glagola* .- İzvestiya AN TSSR , 1956, No :1 , s. 16-17, 21. (*Türkmen dilindeki fiil kalıpları*.)

⁴ _____, *Hēzirki zaman Türkmen dili* , s. 389

⁵ Aynı eser , s. 389.

Ragimov M. Ş., a.g.t., s. 48

⁶ - averi , -everi ekinin arkasına emir kipinin - saña , - señe ; - sañızlañ , - señizleñ eklerinin gelmesine çok az rastlanır : gıdeversene – ey , alavere señizleñ – ey !

⁷ Bu eklerin kullanılışları ve manaları hakkında bakınız :

Muhammedova Z. B., a.g.m., s. 17-20.

Berdiyev D., *Hēzirki zaman Türkmen dilinde işlik görmüşleri* Çerçev . 1959, s. 53 – 57.

Hodjıyev B., *Nekatoriye voprosı nakloneniya turkmenskogo yazıka*. B. sb. *Voprosı kategoriy vremeni i nakloneniya glagola v turskih yazıkah*. Baku , 1969 , s. 166.

_____, *Grammatika turkmenskogo yazıka* , I. Fonetika i morfologiya . Aşhabad , 1970 , s. 302- 303.

- ay , - ey ; - ıbar , - iber , - ubar , - über eklerinin sonuna ve - averi , - everi eklerinin başına getirilir : *alayma , gelēyme , al ı berme , geliberme ; almaveri , gelmēveri* vb. Ama konuşma dilinde emrin olumsuzluk eki bazı anlam ifadelerini (istemek , izin vermek...) karşıladığında - ay , - ey; - ıbar , - iber , - ubar , - über eklerinden önce getirildiği de olur : *almayayın , gelnēyeyin , almay , gelmēy , almaysana , gelmēysene , a l m a y s ı n , gelmēysin , almayalı , gel mēyeli , almayalıñ , gel mēyeliñ , almaysaňızlañ , gel mēyseňizleñ , almaysınlar , gel mēysinler ; alavermēyin , gelevermēyin , alaverme , geleverme* vb. Bazen - aver(i) , -ever(i) ekleri olumsuz çekimde -ay , -ey eklerine katılarak kullanılabilir : *alaymaveri , gelēymeversin , alaymavereyin* vb. Yukarıdaki gibi özellikler - ay , - ey; - ıbar , - iber , - ubar , - über ; - aver(i) , - ever(i) eklerini , emir kipini meydana getiren ekler olarak kabul etmeye imkan vermez.

Fiilin emir kipinin II. şahsında soru yoktur . I. ve III. şahıslarda -mı , - mi soru eki şahıs ekinin sonuna getirilir : *alayınmı ? , alsınmı ? , gideyinmi ? , gitsinmi ?* vb.

Türkmen diline ait pek çok araştırmada sesli ile biten fiillere I. tekil şahısta -yın , -yin ikilik anlattığında -lı , -li çokluk anlattığında -lın , -lin eklerinin ; II. çokluk şahısta da -ñ ekinin kullanıldığı görülür¹. Bize göre , sesli ya da sessizle biten tüm fiillere , sesli ile başlayan -ayın , -eyin ; -alı , -eli ; -alıñ , -eliñ ; -ıñ , iñ , uñ , -üñ ekleri getirilir. Fiilin emir kipnin bu çekimleri -a , -e (é) sesleriyle biten fiillere eklendiğinde kelimenin sonundaki sesli , kelimenin başındaki sesli ile birleşir ve uzun ā ve ē şekline dönüşür : *oka + alın = okālın , işle + eyin = işlēyin , oka + alı = okālı , işle + eli = işlēli , oka + alıñ = okālıñ , işle + eliñ = işlēliñ , oka + iñ = okāñ , işle + iñ = işlēñ* vb .

Sonu sessizle biten fiil tabanlarına eklendiğinde de I. şahsın ikilik ve çokluk şahıslarında birinci seslinin uzun söylendiği de olur : *görelı – görēli ; oralı , orālı , baralı – barālı , oturalıñ – oturālıñ ; geleliñ – gelēliñ* . Bu durum manaya tesir etmez.

¹ Kurrēyev N. , Gurbanov A. A. Türkmen dilinin grammatikas ı . Fonetika , morfologiya , 5- 6'ıncı klaslar üçin Aşgabat , 1949 , s. 217 – 225 ; 1970 , s. 161-165.
Hēzirki zaman Türkmen dili , s. 390.

B. EMİR KİPİNİN ANLAMLARI ve DİĞER KİPLERE EKLENİŞİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Emir kipinin birinci şahsı doğrudan sözü söyleyenin kendisine ya da söyleyiciyi de içine alan topluluğa ait hareketi gösterir.

Bunun I. tekil şahsı bir hareketi , söyleyenin gerçekten yerine getirmeye istekli olduğunu , buna söz verdiğini , niyet ettiğini , bu istekte olduğunu vb. anlatır. Mesela :

– *Men u g r a y ı n - diyip , Berdi yerinden turdı . (H. D. I., III, s.295)*

Éy , goç yigit , meniñ özüm g i d e y i n , yöne hēzir meni goyber , öye girip zatlarımı a l a y ı n – diydi . (G. o., s.139)

(Ey koç yiğit , şimdi beni bırak gideyim , eve girip eşyalarımı alayım , dedi .)

Ay yüregim bol -a , g ö z ü ñ e d ö n e y i n ! (B.K.,A.ē., I, s.7)

– *Tama giriñ gelinlerim , çay g a y n a d a y ı n , çay i ç i n (A.D.,S. é., s.52)*

– *Ay , heley sen sorama , men a y t m a y ı n ... (A.D.,S. é., s.302)*

Emir kipinin birinci çoğul şahsı söyleyicinin bir hareketi , bir işi kendisi ile birlikte yerine getirmeyi konuştuğu insanlardan istemesini , talep etmesini , öğüt vermesini anlatır. Mesela :

Hanı yürüñ , şonuñ yanına bir b a r a l ı ñ . (T. h. é., s.37)

(Haydi yürüyün şunun yanına bir varalım.)

Zöhrēni Tahıra nikalap b e r e l i ñ . (M. Z. T., s.130)

Söveş édyenleriñ saglıgna geliñ ,

G ö t e r e l i ñ , pıyalanı éle alıñ . (A. K.,S., s.88)

Gürrüniñ kēn étdik , özün görelıñ ,

Ékzamen alınyan caya b a r a l ı ñ . (A. K. S., s. 116)

Geliñ , iñ yagşısu bu sovdanı g o y a y a l ı ñ . (B.K.,A.ē., I, s.191)

Birinci şahsın ikilik bildiren - alı , - eli şeklinin birinci çoğul şahıstan farkı şudur : I.

çokluk ikiden daha fazla şahıs için kullanılırken , *-alı* , *- eli* sadece konuşanla karşısındakinin hareket veya eylemini gösterir. Mesela :

– *Nurgeldi , oba g a y d a l ı , şu tayda meniñ yabım bar ,getireyin. (A.D.,S. é., s.96)*

(Nurgeldi , ikimiz obaya gidelim , şu tarafta benim atım var , getireyim.)

Yör , tama gireli , çay içeli (A.D.,S. é., s.55)

(Yürü eve gidelim , çay içelim .)

– *Gel halıpa Memmet , bir çilim ç e k i ş e l i , baştan geçeni bir y a t l a ş a l ı .*

(A.D.,S. é., s.84)

Çöpleme ç ö p l ē l i , balam ,

Ol hem bize gerek bolar. (Ç.A.,G. s., s. 82)

– *Gulcema ece , hanı , g ö r ş e l i .(B.K.,A.ē ., I, s.191)*

Türkmen dilinin klasik eserlerinde *- alı* , *- eli* ekinin I. çoğul şahıs manasında kullanılışına da rastlanır¹. Mesela :

Serdarımız hayı yola çalkasa , (Serdarımız hangi yola gitse ,)

Gorkı étmēn dogrı s ü r e l i , begler (Korkmadan o yola gidelim beyler.)

Meydanda sap tutup, k a k ı n t e b i l i , (Meydanda saf tutup , davul çalalım ,)

Duşman bilen s ö v e ş g u r a l ı begler. (S.,S. é.,37) (Düşmanla savaşılmış beyler.)

Emir kipinin birinci I. tekil şahsına Halk edebiyatı eserlerinde² , Türkmen Klasik Edebiyatında ve çoğu ağızda *- ay* , *- ey* şeklinde rastlanır :

Göroğlınıñ Agayunus yarını ,

G ö r e y diyseñ , Çandıbile yör indi. (G.o., s.530)

(Köroğlunu Agayunus yarın göreyim dersen , Çamlıbele git şimdi.)

Ėrhasan diyp , görseñ cismim yaradır ,

İkbalım keç , n ē d e y , bagtım garadır (G.o., s.537)

¹ - *alı* , *- eli* şekli birinci çoğul şahıs manasında , Azerbaycan klasik eserlerinde (Özellikle de XV- XVI. asırlarda) - *alım* , *- elim* ile aynı anlamda kullanılmıştır . Bk. Ragimov M. Ş. *a.g.t* , s. 38-43.

² Hıdırov M.N. Türkmen diliniñ tarihundan materiallar . Aşgabat , 1962 , s. 119 – 120 .

Bu kip günümüzde bazı Türkî dillerde (mesela Uygur dilinde) - ay , - ey şekliyle şahıs eki almadan kullanılır¹ .

Çoğu dilcinin fikrine göre , bu - ay , - ey eki , eski Türk dilinde kullanılan ve mana olarak dilek anlatan - gay , - gey' in kısalan şeklidir.- ayın , - eyin' in yapısındaki - in , - in ise şahıs gösteren eklerdir² . Bunun çokluk şahsı -alın , -elin de aslında -gay , -gey ekinden çokluk anlatan - l sesinden ve şahıs ekinden (- in , - in , - im , - im) kısalarak meydana geldiği ileri sürülmüştür³ . Bu fikirlerin doğru olduğunu kabul edebiliriz.

Fiilin emir kipinin birinci şahsı halk edebiyatında - am , - em ; bazı ağızlarda ise (Ėnev , Hasar) - am , -em , -ım , -im , -yım , -yim gibi şekillerde de kullanılır. Mesela :

Goyber - ha g i d e m yoluma , Arap gardaş , aman – aman (G. o . , s. 319)
(Aman Arap gardaş bırak yoluma gideyim .)

Mēn s o r u y ı m ! Gel gız gazit b ē r i m ! İkki pamadur a l ı m !⁴ A l ı m⁵.

Günümüz Azerbaycan edebi dilinde de - am , -em ve -ım , -im , -um , -üm ekleri kullanılır . Bunun birincisi (-am , -em) dilek kipinin , ikincisi ise (-ım , -im) emir kipinin birinci şahsını karşılar⁶ . Ama yukarıdaki misallerden görüldüğü gibi , bunlar Türkmen ağızlarında anlam yönüyle kendi aralarında tam olarak farklılaşmamışlardır .

Fiilin emir kipinin II. şahsı bir çok şekilde anlatılır :

a. Emir vurgusu ile anlatılan fiil tabanı ya da fiil tabanına -ı ñ , - i ñ , - u ñ , - ü ñ eki getirilerek kullanıldığında , söyleyenin dinleyiciye , bir adama ya da topluluğa bir işi , bir

¹ _____ , *Hazirki zaman uygur tili , II. Morfologiya vë sintaksis*. Almuta , 1966 , s. 216 .

Aglamova M. T. , *a.g.t.*, s. 8

² Baskakov N.A. , *Karakalpakskiy yazık* , II, s. 447.

Kononov A.N. , *Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* , s. 246.

Kononov A. N. , *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka* , s. 235.

Kotviç V. , *İssledovaniye po altayski yazıkam*. M . , 1962 , s. 361.

Ragimov Ş. M. , *a.g.t.*, s. 36.

³ Ragimov M.Ş. , *a.g.t.*, s. 40-42.

⁴ Atamëdov M. , *a.g.t.*, s. 194.

⁵ Saparova G. , *a.g.t.*, s. 16

⁶ Ragimov M. Ş. , *a.g.t.*, s. 46 – 50.

hareketi yerine getirmeyi emrettiği , buyurduğu , istediği anlatılır. Mesela :

Gızıl goşun hatarına g i t - d e , o k a , ö v r e n , adam bolup g e l . (A . D . , S . é . , s . 27)

(Askere git de , oku , öğren , adam olup gel .)

– Can oglum , biziñ şu sapar d i l i m i z i g ı s g a é t m e . (A . D . , S . é . , s . 22)

– G a l d ı r ı ñ é l i ñ i z i y o g s a m i n e g i t d i ñ i z ! (A . D . , S . é . , s . 325)

Govaçanıñ ösgini gerek bolsa , biziñ zvenomıza b a r ı ñ . (N . S . , S . é . , s . 353)

Yagşı dilegde b o l u ñ . (T . p . , s . 26)

Bir insana hürmet etmek , saygı göstermek anlatıldığında bunun çoğul şekli de kullanılır :

– Hormatlı Durdı , siz ine şu sese g u l a k a s ı ñ ! (B . K . , É . t . , II . s . 298)

(Muhterem Durdı , siz yine de bu sese kulak veriniz .)

– Cenabı yasavulbaş , mana k ö m e k é d i ñ , g a l t a m a n a l a r ı t a p ı p b e r i ñ , meniñ zatlarımı gaytarıp , a l ı p b e r i ñ ! (B . S . , G . s . , s . 170)

(Sayın komiserim , bana yardım ediniz , eşkiyaları buluveriniz , benim eşyalarımı bulup , geriveriniz .)

– Satmasañız , onda yöne b e r ē y i ñ (N . S . , S . é . , s . 23)

– Vasiliy Dmitriç , yökeniñize dolduran tūsēñiz besdir , mahorkanı t a ş l a ñ - d a , iymite y a p ı ş ı ñ (B . K . , É . t . , II . s . 117)

İkinci çoğul şahsın sonuna - lar , -ler ekinin getirildiği durumlar Türkmen Klasik Edebiyatı ve Halk edebiyatı eserlerinde az da olsa yer alır¹ :

Ç a g ı r ı ñ l a r Şahımerdan Alımı , (Çağırınız Şah - ı merdan Ali'yi)

Dogada yat édiñ yedi velini . (S . , S . é . , 40) (Duada yad ediniz yedi veliyi .)

¹ Bu Özbek , Uygur , Kazak dillerinde kullanılır . Bk. :

Aglamova M. T. , a.g.t. , s. 16-17.

Türkmen dilinin Salır , Kırac , Sakar gibi pek çok ağzında bu şekildeki kullanılışa rastlanır . Bk. :

Atacanov M. , a.g.t. , s. 208.

Mefiliyeva G. , a.g.t. , s. 196.

Çölde gezen ak cerenler , d u r u ñ l a r , habarlaşalıñ . (N. A., L. -M., s.135)

(Çölde gezen ak ceylanlar , durunuz konuşalım.)

Stilistik maksatlar dikkate alındığında bunun tekil şahsı zaman (özellikle geçmiş zaman) manasına da gelebilir. Mesela :

İçen y ı k ı l , içen y ı k ı l , içen y ı k ı l , bir salımdan hemmesi yıkılıp galdı.
(G. o., s.224)

(İçen yıkıldı , içen yıkıldı , içen yıkıldı , bir anda hepsi yıkılıp kaldı.)

U r , y ı k , s a n ç , a g d a r , b a s , gañır b a s . Göroglı bir mahaldan ızına bişr gañrılıp seretdi velin , görse , yigitleri ızını maslık maslığa kaklışdırıpdır (G. o., s. 276)

b. Fiil tabanına -gın , -gin , -gun , -gün ilavesiyle ikinci tekil şahıs meydana getirildiğinde özellikle görevlendirmek , emretmek , bilgi vermek gibi anlamlara gelen emir anlatılır. Mesela :

Yamanlığım yokdur , b i l g i n , éy kēbēm ,

(Ey canım , kötülüğüm yoktur , bil.)

Saňa hırıdardır bu giden obam (A. K. S., s.82)

– *Konstantin Sergeyeviç , sen hiç vagtda u n u t m a g ı n , uyezdiñ ıkbalı saňa bağıdır. (B. K., G. A., s.143)*

Konstantin Sergeyeviç , hiçbir zaman unutma , bölgenin geleceği sana bağlı.)

– *Inha Nēzik éce , şu hatı göni mırada élt . Émma yolda hiçbir adama g ö r k e z m e g i n . (A. D., S. é., 131)*

Bir diyeniñi tutup dursañ , yeñersiñ “Razıdırın” d i y g i n , “Özüm halaşıp geldim” d i y g i n . (N.S., S. é., s.39)

Sen oları g a g ı r m a g ı n . (B. K. A. ē., I, s.306)

Bunun -gil , -gil , -gul , -gül şekline eski Türkmen edebiyatında , Halk edebiyatı ürünlerinde rastlanır. Mesela :

– *Éy canım , Tahırcan , merdana b o l g u l (M., Z.- T., s.28)*

(Ey canım Tahir can , mert ve yiğit ol.)

– Arzumnu éşitgil , sen perizadım ,

Bize nēzli yardan salam gelipdir. (G. o., s.469)

(Bize nazlı yardan selam gelmiştir.)

Rakaba sırım diymegil ,

(Düşmana sırrını söyleme.)

Aşıglara dag goymagıl (M., Z.- T., s.129)

Ėnecan , diymegil beyle sözüñni ,

Bu vadaga vepa kılmasam bolmaz (M., Z.- T., s.143)

Şahus ekinin -gın , -gin , -gun , -gün ekinin arkasına getirilerek , *algınıñ* , *gelginiñ* , *görgüniñ* , *bolguniñ* şeklinde kullanılışı da vardır. Bunun özellikle Teke ağzında yer aldığı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir¹ .

Türkî dillere ait eserlerde bu kipin -gıl , -gil , -gul , -gül gibi varyantlarının geçmişten günümüze kadar aktif olarak kullanıldığı Türkologlarca ortaya konur². Dilcilerin çoğuluğunun fikrine göre bu ek , aslında *kıl* – , *gıl* – fiilinden türemiştir. B. Kotviç bu fikre karşı çıkarak , onun aslının Moğol dilinde *etmek* manasına gelen *ki* – (*qi* –) fiili ile ilişkili olduğunu iddia eder³. N. A. Baskakov , Kotviç'in bu çalışmasına değindiği notlarında -gıl , -gil , -gul , -gül menşei hakkında her iki görüşün de doğru olabileceğini söyledikten sonra , ekin tarihi süreçte sıfat-fiilden geldiğinin söylenebileceğini belirtir⁴ .

¹Kurenov S., *Demirgazık Kavkaz (Stavropol) türkmenlerinin gepleşiginde işlikleriñ ayratılışı* , I. fonetika , morfolojiya ve leksika. Kand. Dis. Aşgabat , 1959 s. 242. (*Kuzey Kafkasya Türkmen ağızlarında fiillerin özellikleri.*)

Bayramdurdıyev B., *a.g.t.*, s. 170-171.

² Ramstedt G. İ., *a.g.e.*, s. 82.

Batmanov İ. A., *Yazık yeriseyskih pamatnikov drevneturkskoy pismennosti* , s. 87.

Muttalibov S. M., *Morfolojiya ve leksika tarihinden kışkaça oçerk (XI. Asr yōzma yōdgorliklari asosida)* , Toşkent , 1959 , s. 78-79. (*Morfoloji ve leksika tarihinin özeti .- XI. Yūzyl yazma eserleri esas alınarak.-*)

Hıdırov M. N. , *Türkmen dilinin tarihundan materiallar* , s. 134-135.

Şirēliyev M., *Azerbaycan dialektolokiyasının ēsasları* . Bakı , 1962 , s. 198.

Mirzēzade H., *Azerbaycan dilinin tarihi morfolojiyası* . Bakı , 1962 , s.225-229.

Nasilov V. M., *Drevneyugurskiy yazık* , s. 68.

Aglamova M. T., *a.g.t.*, s. 14-15.

Ragimov M. Ş., *a.g.t.*, s. 45.

³ Kotviç V. *a.g.e.*, s. 259.

⁴ Kotviç V. *a.g.e.*, s. 362.

Görüldüğü gibi *-gıl* , *-gil* , *-gul* , *-gül* ekinin durumu hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Bunların hangisinin doğru olduğunu bilmek güçtür. Böyle olsa da , bunun *kıl-* , *gıl-* fiilinden meydana geldiğini ileri süren Türkologların fikrini M. Ş. Ragimov'un aşağıdaki düşünmcesi de kısmen doğrular. O şöyle der : “ Çok eski dönemlerde Türk dilinde isim ve fiil arasında alam farkı yokken , emri isimden ayırt etmek için birinciye hareket yani fiil eklenmiştir. Özellikle çok anlamlı *gıl-* fiili getirilmiştir. Bu durumda *gıl-* ikinci şahıs emir kipinin formal işaretine dönüşmüş olabilir.”¹

Türkmen dilinde fiilin emir kipinin ikinci tekil şahıs ekleri olan *-ıñ* , *-iñ* , *-uñ* , *-üñ* gibi eklerin varlığı (*-gın + ıñ* , *-gin + iñ* , *-gun + uñ* , *-gün + üñ*) da ilgi çekici ve aktüel bir konudur. Azerbaycan dilinin klasik eserlerinde , geçmişten XX. Yüzyılın başlarına kadar kullanılan *-kilen* ; XVIII. Asırdan sonra değişmeye başlayan ve günümüzde de Azerbaycan dili ağızlarında kullanılan onun fonetik varyantı *-kinen* ² mana bakımından Türkmen dilindeki yukarıda gösterdiğimiz eke benzer. H. Mirzezade Bu çekimin yapısında *-ēn* ya da *-an* 'ın aslında *sen* şahıs zamirinden meydana geldiğini söyler.

Günümüz Türkmen dilinde *-ıñ* , *-iñ* , *-uñ* , *-üñ* önceden belirtildiği gibi , II. çokluk şahıs için kullanılır. Ama günümüz Uygur dilinde bu ek II. tekil şahıs ifade eder , ikinci çoğul şahıs ise bu ekin arkasına *-lar* ekinin ilavesiyle (*-iñlar*) yapılır. Bu durumu Uygur dilinin klasik eserlerinde de görebiliriz ³. Günümüz Uygur dili gramerinde *-in* şeklinin II. tekil şahıs nezaketi ifade ettiği belirtilmiştir ⁴. Günümüzde de bir çok Türkî dilde (kısmen Türkmen dilinde de) bu *-ın* , *-in* şekli bir şahsa nezaket göstermek ve hürmet etmek amacıyla hitapta kullanılır. Bu gibi olgular Türkmence'deki *-ıñ* , *-iñ* , *-uñ* , *-üñ* ekinin özellikle önceki dönemlerde emir kipinin II. tekil şahsını , sonraları da II. çoğul şahsını anlattığını gösterir. Günümüzde kullanılan *-gınıñ* , *-giniñ* , *-gunuñ* , *-günüñ* gibi kullanılışların da o devirden kaldığını söyleyebiliriz .

¹ Ragimov M. Ş., *a.g.t.*, s. 45.

² Aynı yer , s. 45 – 46.

“Azerbaycan dilinin gramatikasi , I. Morfolokiya , 1960 , s. 176” adlı eserde bu yapının *-kunan* , *kirēn* , *-kunan* , *-künēn* , *-kilen* , *-kılan* gibi varyantlarının günümüz Azerbaycan dilinde görüldüğünü belirtilir.

³ Nadcip É. N., *a.g.e.*, s. 96-93

Nasilov V. M., *Drevneuygurskiy yazık* , s. 68-69.

⁴ Nadcip É. N., *a.g.e.*, s. 92.

Çoğu ilmi araştırmada -*gın* , -*gin* ; -*gıl* , -*gil* gibi ekler edat hükmünde gösterilmiştir fakat yukarıda sıralanan olgular , bu ekin diğer edatlar gibi kelime gruplarına eklenmediğini sadece fiillere getirilerek emir kipinin II. tekil şahsını oluşturduğunu göz önünde tutarsak , onu edat olarak kabul edemeyiz .

b. İkinci şahıs fiil tabanına -*sana* , -*sene* ya da -*sañız-la* , - *señiz-le* ve -*sañızlañ* , -*señizleñ* ekleri ilave edilerek oluşturulduğunda emir ile birlikte yalvarmak , istemek , rica etmek , sızlanmak ya da önceden olan bir olaya şaşmak anlatılır. Mesela :

- *Gören - eşiden zadıñızdan gürrüñ ét señiz len ! diydi . (G. o., s. 64)*
(Görüp işitiğiniz şeylerden bahsediniz ! dedi .)
- *Ay éce , basım rak gelsene (B. K., A. ē.,I, s. 227)*
(Ay anacığım çabuk gelsene .)
- *Pēhey , meselem , édilip oturan gürrüñe seretsene ! (B. K., A. ē.,I, s. 62)*
- *Oglum bagtım yatdı diysene , işiñ gaytı diysene , yurt gitdi diysene ! - diyip , hayyarlığa başladı . (G. o., s. 571)*
- *He - ye ,Éziz canıñ nökeridirin diyse řizl ē ñ ! (H. D., I., III. s. 124)*

Bu çekimler ile kullanılan *nēme (ét) diysene* , *nēme (édeliñu) diyseñizleñ* gibi kelime grupları , kendi manalarından uzaklaşarak , giriş sözü fonksiyonunda dinleyicinin dikkatini çekmek için kullanılır. Mesela :

- *Adamlar , n ē m e é d e l i n d i y s e n i z l e ñ , geliñ , şu biderek gürrüñleri goyalıñ-da işe başlalıñ !*
(Arkadaşlar , ne yapalım dersenez , boş lafları bırakıp işe başlayalım .)
- *Hava gız n ē m e d i y s e n e , iş , aladaboyla . (B. K., A. ē.,I, s. 135)*
- *Bagşı , sen éntek dutarı taşla . N e m e é t d i y s e n e , biline gılıç dakm , onsoñam ata münde , meniñ ızuma düş ! (N. S., S. é., s. 236)*
- *Sen , yoldaş ,rēme diysene , men ol bğ bogaz hayyarlığa özünü aldırıyan adamlar hilinden dēl .(B. K., G. A., s. 276)*

Türkmen dilinin Salır, Sakar Ğsıranı ağızlarında bunun tekil şahsı *-sana* , *-sene* ile birlikte *-saña* , *-señe*¹ ; *-s a ñ a* , *-s ē ñ ē*² şeklinde görülürken , Alili , Çovdur ağızlarında sadece *-saña* , *-señe*³ şekliyle karşımıza çıkar.Bu şekil yardımıyla anlatılan manalar , Kırgızca, Özbekçe , Oyrotça gibi bazı dillerde *-sañçı* , *-señçi* ; Kazakça , Karakalpakça gibi dillerde *-sañşı* , *-señşi* ekleri ile verilir. Türkologlar bu yapının II. tekil şahıs şart kipine *-çı* , *-çi* ; *-şı* , *-şi* 'nin ilavesiyle ortaya çıktığı görüşündedirler⁴. Bunun çoğul şeklinin Özbek dilinde *-sañgiz-çı*⁵ olduğu , Kazak dilinde ise tüm şahıslarda da gelen , *aytsam-şı* , *aytsak-şı* , *aytsa-şı bersek-şı* , *aytsañız-şı* , *berse-şı*⁶ şeklinde kullanılması yukarıdaki açıklamaların doğruluğunu gösterir. Bu olgular ve pek çok Türki dilde (bu arada Türkmence'de) kullanılan *-sana* , *-sene* , *sēnē* şeklinin aslında fiilin şart kipinin ikinci tekil şahsının sonuna *-a* , *-e* , *ē* edatının getirilmesi ile meydana çıktığını savunanların fikrinin⁷ doğruluğunu gösterir.V. N. Hangildin , Tatar dilindeki *-sana* , *-sēnē* şeklinin , aslında şart kipine ikinci tekil şahıs eki olan *-ñ* ve *-la* , *-le* edatının getirilmesiyle meydana gelen *-s a ñ-l a* , *-s ē ñ-l ē* şeklinden ortaya çıkmış olabileceğini belirtir. Bunu ispat için yazar , Tatar konuşma dilinde kullanılan ve istek anlatan *kaytsan la* , *kaytsañız la* , *kilēgez*

¹ Atacanov M., *ag.t.*, s. 208.

² Meñliyeva G., *ag.t.*, s. 195.

³ Durdımırado N., *ag.t.*, s. 92.

Maşakov H. A., *ag.t.*, s. 112.

⁴ _____, *Grammatika altayskogo yazıka* , s. 216.

Arhangelskiy A.I., *ag.e.*, s. 66.

Melioranskiy P.M., *Kratkaya grammatika kazak- kirgizkogo yazıka* , II, s. 33.

_____, *Grammatika kirgizkogo yazıka* , s. 76.

Direnkova N.P., *Grammatika oyrotskogo yazıka* , s. 289.

Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizkogo yazıka* , vıp. 3, s. 45

Kissen İ. A., Orakulov M. M. *ag.e.*, s. 195.

Baskakov N. A., i Toşakova T. M. *ag.e.*, s. 286.

Azizova A. G., *ag.t.*, s. 81.

Sauranbayev N. T., *ag.m.*, s. 43.

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II. s. 451-478.

Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka* , s. 233.

Hodjayev T. *ag.t.*, s. 15-16.

Aglamova M. T., *ag.t.*, s. 22.

⁵ Azizova A. G., *ag.t.*, s. 81.

Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka* , s. 233.

Hodjayev T., *ag.t.*, s. 15-16.

⁶ _____, *Sovremenniy kazakskiy yazık, Fonetika i morfologiya* . Alma-Ata ,1962 , s. 352 (*Çağdaş Kazak dili.*)

⁷ Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* , s. 220

Ragimov M. Ş., *ag.t.*, s. 69

de fiilin şart kipinin II. çoğul şahsından ve *-la* , *-le* ekinden meydana geldiğini görmek zor değildir. Öyle ise bunun *-sañızlāñ* , *-señizlēñ* şeklinin de *-sañız-la* , *-señiz-le* ekine şahıs ekinin (*-iñ* , *-iñ*) ilavesiyle ortaya çıktığını kabul edebiliriz : *-sañız-la + iñ* , *-señiz-le + iñ* > *-sañızlān* , *-señizlēñ* . Edatın sonuna şahıs ekinin eklenmesi zor bir meseledir. Ama bu tip durumlar Türkmen dilinde yok değildir. Örnek olarak , belli bir durumda (bir şeyi birine vermek için uzatıldığında) *almak* fiilinin manasında kullanılan ama tam olarak fiil özelliği olmayan *me* , *mesene* (tekil şahıs) ve *mēñ* (çoğul şahıs) şekillerinde gelerek , emir kipinin ikinci şahsının anlamını verir ¹.

Anlam açısından emir kipinin bu şahsının çekimlerinde günümüzde şart hissedilmemektedir. Ama belli olduğu gib basit cümlelerin yüklemi olan , fiilin şart kipi , istek anlatır. *Bize bir barıp gaytsañ – gatsañız !* Şart kipinin bu tip manası ile *-sana* , *-sene* ; *-sañızlan* , *-señizlen* görünüşündeki emir kipi arasında mana açısından büyük yakınlık vardır. Karşılaştırınız : *Bize bir barıp gaytsana – gatsañızlañ !* Demek ki , şart kipinden emir kipi meydana getirmekte ona eklenen ekin manası da önemli rol oynamaktadır. Aşağıdaki örnekleri kendi aralarında şekil ve anlam açısından inceleyiniz : *gitseniz* (şart kipi) , *gitseñiz-le* (emir kipi) , *gitseñ* (şart kipi) , *gitsene* (emir kipi). Türkmen dilinden verilen bu örnekler de *-sana* , *-sene* ; *-sañızlan* , *-señizlen* gibi eklerin yapısında fiilin şart kipinin ve edatın var olduğu hakkında görüşlerin yerinde olduğunu gösteriyor. Türkmence'deki *-sana* , *-sene* (ağızlarda *-saña* , *-señe*) ekinin meydana gelişi hakkında temelden farklı bir görüşün M. Atacanov tarafından ileri sürüldüğünü de belirterek geçmemiz gerekir . O şöyle der : “ Fiil tabanına şahıs zamiri olan *-san* , *-sen* eklenip ondan sonra da *-a* , *-e* edatı getirilmiştir . Yani dilin eski dönemlerinde *sen gelsen* , *sen alsen* gibi kullanışların sonuna edat getirilmiştir (*sen gelseñ-e* , *sen alsan-a*) ² . Yazar *-saña* , *-señe* yapısındaki *ñ* sesinin *-sana* , *-sene* yapısındaki *n* sesine göre daha sonraları ortaya çıktığını belirtir ³.

Fiilin emir kipinin ikinci şahsının bu çekimleri (özellikle tekil şahıs) bazı

¹ Bu sözü *me* , *mel* ; *mēñ* , *meliñ* şekillerinin Salır ağzında da kullanıldığını M. Atacanov belirtir. Yazar bu sözü fiil olarak ele alır . Bk. Atacanov M. a.g.t., s. 210.

² Atacanov M. a.g.t., s. 209.

³ Aynı eser , s. 209.

araştırmalarda edat kabul edilir ¹. Bizim fikrimize göre edatların her türlü söz gruplarına eklenememesi *-a* , *-e* 'nin edat kabul edilmesine imkan vermemektedir .

Emir kipinin III. şahsında söze katılmayan üçüncü birinin (bir ya da birçok şahsın , şeyin) bir hareketi , işi yerine getirmesini veya getirmemesini buyurmak , emretmek , istemek, dilemek gibi manaları anlatır. Mesela :

– *Olar ogullarınıñ , kızlarınıñ éygiligini görmesinler , ılahım , hodayım , olarıñ garakları gapılsın ! (B.S., G. s., s. 142)*

(Onlar oğullarının , kızlarının iyi günlerini görmesinler , Allah'ım onların gözleri kör olsun !)

Yok bolsun uruş ! (B. K., A. ē., II, s. 42)

(Savaş yok olsun.)

– *Gatı yağşı , on bolsun , işiñ rovaç bolsun , meylis halkası giñ bolsun , mundan-da ulı toy édeveri , Göroğlu (G .o., s. 180)*

– *Goy , baylar garaşıversinler ... (H. D., I., III, s. 307)*

Hey , şahıñ gursun . Guyrugıñ , başıñ iysin ! (B.K.,G.A., s. 9)

Örneklerde görüldüğü gibi , emir kipinin III. şahsı sadece insanlara has olmayıp , hayvanlara , nesnelere ya da soyut düşünceyi anlatan sözlere de ait olabilir .

Emir kipinin III. şahsı edilgen fiillere eklendiğinde hareketin veya işin yerine getirilmesinin üçüncü şahsa buyrulmadığı çoğunlukla II. kısmen de I. şahsa resmi ya da dolaylı bir şekilde emredildiğini bildirir. Mesela :

İşe vagtında gelinsin işten vagtında gidilsin .

(İşe vaktinde gelinsin , işten vaktinde gidilsin .)

Pagta yığımına tayyarlık işleri şu hepdēniñ ahırına çenli gutarılсын .

(Pamuk toplama hazırlıkları bu hafta sonuna kadar tamamlansın.)

¹ Aynı eser , s. 208-209.

Hangildin V. N. *a.g.e.*, s. 225, 298-299

*Bēş yüz beden bir telbede çatılsın ,
Her haysına bir seyisban seniñdir (G. o., s. 233)
Yaş curvanlarıñ toyunda saz çalınınsın , aydım aydılsın , tans édılsın .*

Stilistik maksatlar dikkate alındığında ya da başka bazı durumlarda emir kipinin aşağıdaki manalarına da rastlanır :

1) Gelecek zaman manasında kullanılır :

*Ana , onsoñ garıbıñ gününe it aglasın (H. D., I., I-II, s. 487)
(İşte , bundan sonra garibin gününe ancak itler ağlayacak.)*

2) Karşılık manasında kullanılır :

*Ayda gelsin , aman gelsin (T. n., s. 69)
(Aman gelsinde , ayda gelsin.)
Az bolsun , uz bolsun (T. n., s. 69)
(Az olsun , iyi olsun.)
Parhı yok , şatlansın , çeksın endişe ,
Ya da gumra bolup berilsin işe ,
Érkini élınden alan hıyalı
Göyē dag başınıñ dumamı yalı ,
Her hili yağdayda başından gitmez (A. K. S., s. 226)
Çöp bol , köp bol (atasözü)*

Karşıtlık bir fiilin emir kipinde olumlu ve olumsuz kalıplarda tekrarlanarak gelmesiyle de anlatılır. Bu tip durumlarda onların her birinin önünden , çoğunlukla *ha* yardımcısı getirilir. Mesela :

*Sen ha ınan , ha ınanma , men iñlis şpionı d ēl (B. K., A. ē.,III , s. 210)
(Sen ister inan , ister inanma , ben İngiliz casusus değilim.)
Uruş nızamını bilsin , ha bilmesin Éziz bularıñ canını alar veli , öz isleginiş yerine yetirer. (B. K., A. ē.,III , s. 38) .*

(Savaş kurallarını bilsin veya bilmesin Aziz bunların canını alıp isteğini yerine getirir.)

Men geleyin – gelmēyin tapavudı yok , siz yıgnagıñızı geçiriberiñ .

(Ben geleyim ya da gelmeyeyim , önemli değil siz toplantınızı yapın .)

3) Fiilin emir kipinde (genellikle III. şahısta) çekimlenen *bolmak* kelimesi , bulunma hal ekini alan kelimenin arkasından kullanılmak suretiyle çoğunlukla bağlayıcılık görevi yapıp *da* , *de* veya *hem* edatının anlamını verir. Mesela :

Nabat éce , hemişe ogluna çay başında bolsun , nahar başında bolsun , övüt – nesihat bermēni ya da özüniñ diyeni bolmanı için iñerdeñni édil adat edinip alıpdır. (A. D., S.é. s. 79).

(Nabat hanım , her zaman oğluna çay içerken olsun , yemek yerken olsun , öğüt vermeyi ya da kendi dediklerini yaptırması için sızlanmayı adet edinmiştir.)

– Men yogsam haysı gızdan pes , pagta yıgmakda bolsun , otag otamakda bolsun , hatıñız-da derrev harplarını övrenip baryarkam , écem mekdebe gatmagımı kesdi. (A. D., S.é. s. 48).

4) Emir kipinin III. tekil şahsında çekimlenmiş *durmak* fiili isim-fiil olarak gelen bir fiil ve zaman-yer anlatan *beyle* kelimesiyle birlikte kullanıldığında (*-mak /-mek beylede dursun*) iki hareket kendi arasında karşılaştırılır¹. Bunda *beylede dursun* kelime grubu olumsuzluk anlatır ve *a* , *e* edatı ile *dēl* kelimesinin birlikte oluşturdukları anlamı (*-mag-a / -mege dēl*) karşılar. Mesela :

Yagış yagmak beylede dursun , hatda şu gün hova-da bulutlaşmaz.

(Yağmur yağmak şöyle dursun , bu gün havada bulut bile olmaz.)

Men bu yerden göçüp gitmek beylede dursun , şol hakda pikirem édemok .

(Buralardan göçüp gitmek şöyle dursun , bu fikri aklıma bile getirmedim.)

¹ Hodjajev T. a.g.t., s. 17.

İne , indi onu gözleme b e y l e d e d u r s u n , başga biriniñ yanında ol hakda agzımı yarmagada ıgtıyarım galmadı.. (É. s. ,1966 ,3 dekabr)

Gülmeg-ē b e y l e d e d u r s u n , hatda yığrırnogam .

5) *Goy , gel , bakalı* kelimeleri anlamlarını kaybederek , emir kipinde gelen başka bir fiilin manasını güçlendirici görev yüklenebilirler :

G e l , oturıp , çayını içeyin (A. D., S. é. s. 346) .

(Gel oturup çayımızı içelim.)

G o y , éce , men gideyin , bagtımı sinap göreyin (A. D., S.é. s. 27) .

(Anne bırak gideyim , şansımı bir deneyeyim.)

Gelin edin , toy ét bakalı , onsoñ yörite gelēyeris (A. D., S.é. s. 53) .

– Düşindirip , gatı düşindireris , érte ag şam Goşınıñ yığnağı bir bolsun b a k a l ı (A. D., S.é. s. 53) .

Geçme namart köprisinden , g o y , aparsın sil seni. (T. N., s. 76)

Söveş édenlerin sağlına g e l i ñ ,

Götereliñ pıyalanı éle alıñ. (A.K., S., s. 88)

6) *Diymek* fiili emir kipinin I. tekil şahsında bazen de I. çoğul şahsında kullanılarak , tahmin etmeyi anlatan giriş söz olarak kullanılabilir :

– Yagşı , d i y e l i , yolam tapdım , cühimde bir dişlem çöregim- e yok ... (B.K.,G. A., s. 30)

(Güzel farzedelim ki yola çıktım , çebimde bir lokma ekmek bile yok .)

– D i y e l i , ēhli érk seniñ éliñde ékeni , şonda nētcek ? (B.K.,G. A., s. 30)

7) Biri veya ikisi fiilden , iki ya da ikiden çok kelimenin sintaktik yönden birleşmesiyle deyimleşmiş sözler ortaya çıkarır : *sag bol (sag+bol) , sag bolsun (sag + bolsun) , tañrı yalkasın (tañrı + yalkasın) ,goy bolsun (goy + bolsun) ,galdır-bac (galdır + bas) , aldımgaç (aldım + gaç) , nalacedeyin (ne + alaç + édeyin) , dikilgazık (dikil + gazık) , göçhē-göç / göçe-göç (göç + he + göç) , meni uranı huday ursun (zayıf , kendine bakmayan anlamında) vb. Örnekler :*

– Ballı han siziñ yalı nalacedeyinlerden dēldir. (B. K., A. ē., II, s. 51)
(Ballı Han sizin gibi beceriksizlerden değildir.)

Halnazar şahıra sag bol sun, aydandan soñ, Türkmenlerin batırlığından
gürrüñ édip, bir salım çışdı (B. K., A. ē., I, s. 92).

Ol bu işde partiya guramasından sag bol aldı. (A. D., S. é. s. 40)

(O bu işte parti meclisiden teşekkür aldı.)

Ol-da meni uranı huday ursun-da. (A. D., S. é. s. 233).

– Éysem siz öz öyüñizdēki pişik bilen sıçanıñ galdır-bas oynayanından hem
habarsız-ov? (B. K., G. A., s. 230).

Gaça-gaça, kovha-kov onuñ gören zadı dēl, bu yağdayda ol biraz
hovsala düşdi. (G. o., s. 60).

8) Emir kipindeki fiiller *nēme*, *nē*, *kim* gibi soru zamirleriyle birlikte
kullanıldığında, söyleyiş vurgusuna ve metne göre soru anlatmayıp; aksine cevap
anlatabilirler. Buna retorik soru da denir. Mesela:

Arınıñ zehrin çekmedik balıñ gahrını *nē* bilsin. (T. n., s. 70)

(Arının zehrini tatmayan, balın kıymetini ne bilsin.)

Kimedir *kim* bilsin gelip gaharı,

Devsedip ayagın, biçēre harı,

Horlayar yol boyı beryēr azarı,

Ahmetden alınyar Alınıñ arı. (A. K., S., s. 160)

– Vıy gız, Nēzigiñ aydyanını! *Nēme* üçin gınansın. (B. K., A. ē., I, s. 194).

–Ay gızım, mende indi dogumlılık *nēme* işlesin. (A. D., S. é., s. 108).

9) Emir kipindeki fiiller *diymek* kelimesinin önünde, başkasının sözü
görünüşünde kullanıldığında cümleinin öznesinin maksadı, isteği, niyeti, hayali anlatılır:

Men şol bayram üçin ömürlük bolsun diyip, bir govı halı dokamak işine
girişcek boyların. (A. D., S. é., s. 172)

Men şol bayram üçin ömürlük bolsun diyip , bir govı halı dokamak işine girişcek boyların. (A. D., S. é., s. 172)

(Ben bayram için ömürlük olsun diyerek , iyi bir halı dokumaya girişeceğim.)

Aknabat écēniň tamını göreýin diyip sovlaydım (A. D., S. é., s. 350).

– *Siziň bilen bir hoşlaşyp ötēgideli diyip dolanaydık– diydi (H.D.,I, III, s. 275)*

Men ulı hayvanları tutayın diýsen gücüm yetmeyer (T. h.é., s. 29)

Şu gün bir gezelençe ııkayın diýdim (B. K., A. ē.,I, s. 135).

Zarf fiil şeklindeki *diymek* fiilinin yerine edatının kullanılışına da rastlanır :

– *İndi , Berdi , biz Uzugiňki yalı bulaşık , şum teley bolmasın üçin göreşyēs. (H.D., I, III, s. 274)*

(İşte Berdi , biz Uzug’unki gibi karışık ve kötü talihli olmaması için uğraşıyoruz.)

Diymek fiili uygun kiplerde gelerek emir kipindeki fiil ile birlikte cümlede öge tamamlayıcısı fonksiyonunda kullanılabilir :

İnd-ē , nēme , gızl ar ... b a r a y ı n d i y e n a d a m s ı n a b a r y a r l a r .
(A. D., S. é., s. 107-108)

(Şimdi , kızlar ... varayım dedikleri adamla evleniyorlar.)

Onun garagurımı yamag üstüne yamag bolup , içinde-de meniňki bolsun diyer yalı goş yokdı . (B. K., A. ē.,I, s. 279)

C. SONUÇ

Günümüz Türkmen dilinde emir kipi , aldığı şahıs eklerinin morfolojik ve fonetik yönden ayrılmalara rağmen üç şahısta (tekil ve çoğul) varolan bir gramatik kategori oluşturur.

Emir kipinin I. şahsında konuşanın kendine ya da kendini de içerisine alan topluluğa yöneltilen eylem gösterilip , I. tekil şahısta fiil tabanında anlatılan hareketi konuşanın kendisinin yapmaya meyl ettiği , söz verdiği , niyet ettiği anlatılır. I. çoğul şahısta ise söyleyeni de kapsayan o hareketi yerine getirmeyi , sohbet arkadaşlarından istemeyi , talep etmeyi ve onlara bilgi vermeyi anlatır.

Emir kipinin II. şahsı emir vurgusu ile söylenerek , fiil tabanı görünüşünde ya da fiil tabanının *-uñ , -iñ , -uñ , -üñ* ekleri getirilerek kullanıldığında , söyleyenin dinleyene (bir adama ya da topluluğa) bir işi yerine getirmeyi emrettiği , buyurduğu anlatılır. Fiil tabanına *-sana , -sene ; -sañız-la , -señiz-le* ve *-sañızlan , -señizlen* ekleri getirilerek II. şahıs ifade edildiğinde emir ile birlikte yalvarmak , istemek gibi manalar da ifade edilir. II. tekil şahsı *-gın , -gin , -gun , -gün* eki getirilerek yapıldığında , görevlendirmek , emretmek , bilgi vermek gibi anlamları olan emir anlatılır.

Emir kipinin III. şahsında , konuşmaya katılmayan üçüncü bir kişinin ya da kişilerin bir hareketi yerine getirip getirmemesini buyurmak , emretmek , istemek gibi değişik anlamlar ortaya konur.

Stilistik maksatlar dikkate alındığında ya da farklı durumlarda emir kipi kendi manasından uzaklaşarak değişik manalar kazanabilir . Emir kipinde kullanılan kelimelertin yeni anlamlar kazandığı da görülür.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GEREKLİK KİPİ

Günümüz Türkmen edebi dilinde gereklik kipi fiil tabanına *-malı* , *-meli* ekinin getirilmesi ile yapılır. Bu kip Türkmen konuşma dilinde *-malı* , *-meli* , *-molu* , *-mölü* şekillerinde kullanılır. Gereklik kipi şahıs eklerini kabul etmez¹. Bu nedenle gereklik kipi şahıs zamirleri , isimleşen kelimeler ya da şahıs isimlerinden sonra kullanılır :

Tekil şahıslar

1. Men yaz-malı ,men gör-meli
2. Sen yaz-malı , sen gör-meli
3. Ol yaz-malı , ol gör-meli

Çoğul şahıslar

1. Biz yaz-malı , biz gör-meli
2. Siz yaz-malı , siz gör-meli
3. Olar yaz-malı , olar gör-meli

Gereklik kipinin olumsuz çekimi iki türlü yapılır.

a) Bu kipteki fiilin arkasından *dēl* kelimesinin getirilmesi ile yapılanlar :

Cogapkērligiñ adatdan daşarı ulıdığını birce sekunt hem unutmalı dēl.
(B. K., G. A., s. 262).

(Sorumluluğun çok büyük olduğunu bir saniye bile unutmamalı.)

... öñini sonunu ölçērmen , dēñēni yere taşlamalı dēl. (H. D., I., I-II. s. 609)

– Yüzük hökman şundadır. Şunu ahmal tutmalı dēl. (B. K., A. ē., I. s. 46)

(Yüzük kesinlikle şundadır. Onu ihtimal dışı görmemeli.)

Menem yagşı niyet edyen , yöne yagşı niyet bilen işi osal étmeli del.
(H. D., I., I-II. s. 609).

¹ Türk ve Azerbaycan dillerinde gereklik kipi şahıs eklerini kabul eder . (Bk. *Azerbaycan dilinin grammatikası*, I. Morfologiya . Bakı , 1960 , s. 204 ; Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, s. 244-245) Türkmen dilinin Ėnev diyalektinin Ma n ı ş ağzında gereklik kipinin şahıs eklerini kabul ettiğı belirtilerek çekimi şu şekilde verilmiştir :

I. tekil şahıs : getmēlimen , durmalimēn II. tekil şahıs : getmēlisen , durmalisēn III. tekil şahıs : getmēli , durmali

I. çoğul şahıs : getmēlimis , durmalimis ,II. çoğul şahıs : getmēlisiz , durmalisiz III. çoğul şahıs : getmēli , durmali

(Bk. Atamēdov N., *a.g.t.*, s. 197)

Élbette , hocamam yatdan çıkarmalı dēl. (B. K., A. ē., I. s. 189).

b) - *malı* , -*meli* ekinin -*lı* , -*li* bölümünün yerine olumsuzluk anlatan -*sız* , -*siz* ekinin getirilmesi ile yapılanlar :

Gılıcı gınına salmalı vagtam bar , s a l m a s ı z vagtam. (G. K., E. g., s.190)

(Kılıcı kınına sokacak zaman var , sokmayacak zaman var.)

– *Éşitdim , é t m e s i z işi éden ékenler . Seniñ önünde biz az-kem günēli (S.T.,1967,23 may.).*

Y a g m a s ı z vagtında yagış yagmasın ,

Yagmalı vagtinde kēn yagsın yagış (Ya. k. , 1967 , 1 Yanvar .) .

(Yağmayacak zamanda yağmur yağmasın , yağacak zamanda yağsın.)

Gereklik kipinin olumsuzunu teşkil eden -*masız* , -*mesiz* ekinin aslında fiilden isim yapan ya da isim fiil olan -*ma* , -*me* eklerine türetme eki olan -*lı* , -*li*'nin getirilmesi ile yapıldığı görüşünü¹ doğru kabul edebiliriz .

Türk , Gagavuz , Azerbaycan dillerinde gereklik kipinin olumsuz şekli fiil tabanının sonuna -*ma* , -*me*' nin eklenmesiyle (*yazmamalıyız*² , *yazmamalısan* , *demēmēlisen*³ , *almamalı*⁴) ile yapılır . Ayrıca , Azerbaycan dilinde bu olumsuzluk *deyil* sözünün kullanılması (*yazmalı deyilem* , *bilmeli deyilsen*⁵) ile de yapılır .

Türkmen dilinde soru zamiri gereklik kipinin sonuna eklenir . Olumsuzluk *dēl* ile anlatıldığında -*mı* , -*mi* eki de ona ilave edilerek kullanılır . Mesela :

Biz şu gün g i t m e l i d ē l m i ? (Biz bugün gitmemeli miyiz ?)

¹ Baylıyev H. *a.g.e.*, s. 77 .

Kononov A. N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka , s. 244 .

² Aynı eser., s. 245.

³ Ragimov M. Ş. *a.g.t.*, s. 85.

⁴ Pokrovskaya L. A. *a.g.e.*, s. 215.

⁵ Ragimov M. Ş. *a.g.t.*, s. 85.

...értir sen yene gitmeli? (A. D., S. é., s. 176).

– Men gaharlanmarın diyenimde, sen agzıña gelen sözi aydı bermeli? (T. p., s. 211)

Rast gelip gidenini hiç kime aytmalı dēlmi, aytmarın. (É. s., 1966, 5 dekabr)

Fiilin gereklik kipi Türkmen dilinde esasen, fiil tabanında anlatılan eylemin, hareketin, yerine getirilip getirilmemesinin gerekliliği, zorunluluğu ya da ona muhtaç olduğunu anlatır. Bu kip şu gramatik özelliklere sahiptir:

1) Gereklik kipinde çekimlenen fiiller basit cümlelerin yüklemi olarak kullanılırlar. Mesela:

– İndi ayal-kızlar erkekler bilen deň hukukda, olar birinci nobatda okamalı, komsomola girmeli, köpçülik işlerine gatnaşmalı. (A. D., S. é., s. 48).

(Şimdi kadınlar erkeklerle aynı kanuni haklara sahipler, onlar öncelikle okumalı, partiye girmeli, toplumsal çalışmalara katılmalılar.)

– Annaguly, sen şu gün kazarmada dnevalnyı durmalı. (A. D., S. é., s. 33).

Hanı biz şu ekin-tikinleriň tizrēk yıgnalmagınıň aladasını étmeli. (A. D., S. é., s. 286)

Men bu gün şu noburıň ugrundaki arçınlarıň hemmesine hat yetirmeli. (B. K., A. ē., I, s. 64)

Şeher garnizonı Sagart yolunda sak durmalı. (B. K., G. A., s. 250)

Gereklik kipi farklı durumlarda, öznesi umumileşen cümlelerde, yerine getirilmesi gereken hareketi, durumu belli bir şahsa bağlamadan, umumi olarak anlatır. Mesela:

Halkıñ, hakını iymecek, hemmeni bir gözde görcek mirap tutmalı (B. K., A. ē., I, s. 20)

(Halkın hakkını yemeyecek, herkesi eşit tutacak bir su görevlisi bulmalıyız.)

–Értir irden arçınıñka yıgnanmalı. (B. K., A. ē., I, s. 54)

– *Obadan ayal , oğlan uşakların barını çıxarmalı , malları tıla sürüp diyip , çopanlara habar bermeli . (A. D., S. é., s. 352)*

Muna şor hamır yapmalı . (A. D., S. é., s. 261).

– *Onuñ boynundan pionyer yağlığını almalı ... (A. D., S. é., s. 256).*

Bu tip kurulan cümleler gazete , dergi makalelerinin başlığı olarak da kullanılır :

Kadrları seçip almaklığa ayratın üns bermeli (S. T., 1957, 15 Oktyabr).

Yığınuñ depginini üzül-kesil güyçlendirmeli (S. T., 1957, 15 Oktyabr).

(Ürün toplama hızını muhakkak hızlandırmalıyız.)

2) Gereklik kipi öge tamlayıcısı fonksiyonunda kullanılır¹ :

– *Şoña bir at üstünden aytmalı habarım bar ... (G. K., E.g., s. 147)*

(Ona acele söylenmesi gerekli bir haberim var.)

Oña rehimsiz hücum édēymeli yerem bardır. (H. D., I., III, s. 259)

(Ona merhametsiz hücum edilmesi gereken yerler de vardır.)

Yalış övsüp ala dağıñ dergesi ,

Aylanıp çıkmalı yollar onda bar. (M., S. é., s. 16)

– *Obanı bulaşdıryan , temmi bermeli adamlar başka-da yok dēl. (B.K., G. A., s. 429)*

Yene becermeli kētməniniz bar bolsa , getiriber , men becerip bererin (A.D., S. é., s. 110)

3) Fiilin gereklik kipi isimleştğinde , isimlerin çekim eklerini doğrudan kabul edebilir ya da bu çekim eklerini *-dık , -dik* ekinden sonra alabilirler . Mesela :

¹ Pek çok Türkî dilde bu kip , gereklik kipi ya da sıfat-fiil olarak ele alınır :

_____, *Azərbaycan dilinin grammatikası , I. morfolojiya* . Bakı , 1960, s. 204 , 205 , 211.

Gadjiyeva N. Z., *Kategoriya doljestvovetelnogo nakloneniya b azərbaydjanskom yazıke* .

Mirzoyev G. İ., *Priçastiya v sovremennom azərbaydjanskom literaturnom yazıke (morfolojiçeskiye osobennosti)* Avto ref. Kand. Dis . Bakı , 1965 , s. 12. [*Çağdaş Azeri edebiyatında sıfat-fiiller (Morfolojik özellikleri) Araştırma tezi .*]

Ragimov M. Ş., *a.g. t.*, s. 78-87.

–Yene gıgırıp o k a m a l ı ñ barmı ? (A.D., S. é., s. 17)

Hēzir o k a t m a l ı ñ dördinci klas,

Kın bolmaz édilse her işe ıhlas. (A. K., S., s. 25)

A l m a l s ı n , g o y m a l s ı n saylacak bolup,

Gidişip oturşım értirden bēri (A. K., S., s. 254)

–Torlı , rēme e t m e l i d i g i n i hezir men Berdiden sorayan , goy , sorayan adamıñ özi cogap bersin (H.D., I., III, s. 133)

(Torlı , onun ne yapacağını ben Berdi'den soruyorum , bırak soulan cevap versin.)

Yagmırıñ aladası orta düşeli bēri , Akcagul Kasımıñ kaçmalılığına gözüni yetiripdi (B. S., D., I, s. 174)

4) Fiilin gereklik kipindeki kelime ikinci kısmı *bolmak* fiilinden oluşan birleşik fiillerin birinci kısmını teşkil eder :

– Altın can , men señ bilen uzak gürrüñleşip hem bilmedim , yene-de ikimiz görüşmeli b o l a r ı s (A.D., S. é., s. 49)

(Altın can , seninle uzunca konuşamadım , ikimiz tekrar görüşebiliriz.)

Yigit Moskva'da g a l m a l ı b o l d ı ,

Yoldaşı şu hili karara geldi. (A. K., S., s. 247)

Nirek a t l a n m a l a m b o l s a , tizrek atlanmalı .(G.K., E. g., s. 63).

Şolarıñ öñünde Siz iki agız mutuk a y t m a l ı b o l a r s ı ñ ı z . (H. D., I., III, s. 184).

–Aşır , sen v a r s a k l ı u r u ş m a l ı b o l a n d a , diliñ kerende alan yalı ; k e s ē ç e k m e l i b o l a n d a , yapaşak inen yalı ; g ı c ı t b e r m e l i b o l a n d a , iki paylı yalı. (B. K., A. ē., I, s. 9).

5) Gereklik kipinin sonuna *-dır , -dir ; -dı , -di ; -muş , -miş* ekleri de getirilebilir . Bu durumda bu eklerin sonuna ilgili şahsı anlatan iyeliklerde getirilebilir . II. şahısta *-dır , -dir* eki genellikle kullanılmaz. Mesela :

– *Seniň bu akalıň govı akıl . Yöne men magaziniň direktorına söz berdim ,értir hökman barmalıdırın (A.D., S. é., s. 136).*

(Senin bu fikrin çok güzel . Ama ben mağazanın müdürüne söz verdim mutlaka gitmeliyim.)

Éger-de gızıl asker bolcak bolsan , onda édil daş yalı bolmalıdır , yöreňde otluklı yalı yörep gepleňde , şenik döwlen yalı étmelisiň , bedeniňi bolsa ören arasa saklap , öziňi gatı ıkcām saklamalısiň (A.D., S. é., s. 33).

Hava yöne umut édip yatmalı dēldir (H. D., I, III, s. 23)

Émma gara çatma cemendesiz bolmalı deldi , Sabır éce ağır yatırdı (G. K., E. g., s. 138)

6) Gereklik kipi *eken(i)* , *ahırı(n)* gibi pek çok kelimelerle birlikte de kullanılır:

Her kim bir zatdan çörek iymeli ahırır! (B. K., G. A., s. 9)

(Herkes bir şeyden ekmek parası kazanmalı artık .)

Bu vagtlar deryanıň boyı beyle sus bolmalı dēl ahırın. (G. K., E. g., s. 24)

(Bu zamanlarda ırmağın kenarı böyle bataklık olmamalı.)

Ahun oňarmandır. Gelmeli ékeni. (G. K., E. g., s. 324).

– *Gavuna iyēmeli éken veli , suv içēydim-de. (H. D., I, III, s. 188).*

7) Gereklik eki alan *diymek* kelimesi bazı durumlarda giriş sözü olarak kullanılınca kendi anlamından kısmen uzaklaşır :

– *Diymeli , siz meselēni barışlık bilen gutarmak islēyersiňiz. (B. K., G. A.,s. 199)*

(Demek siz , meseleyi barış yoluyla halletmek istiyorsunuz .)

– *Diymeli ,iki dogan ikē bölünyē (B. K., G. A., s. 106).*

– *Diymeli , Türkmen cigitleri aklar frontını terk etdi (B. K., G. A., s. 165).*

– *Diymeli , senin döredicilik ilhamıň bar ? (B. K., G. A., s. 356).*

(Herhalde senin şairlik kabiliyetin var.)

Gereklik manası , isim fiil eki olan *-mak , -mek*'i almış fiilin *gerek* (bazen *zerur , lazım*) sözü le beraberce kullanılması ile de ifade edilebilir. Eylemi yerine getirecek şahsı gösteren ekler de , çokluk eki de *-mak , -mek*'e getirilebilir. Mesela :

– *Bugday onıñkını nēme ? Gala biziñ özümüzüñki onı hōkman paylaşmagım ız gerek!* (*B. K., A. ē., I, s. 298*)

Şeyle-de bolsa , sen , hanım , mert atanıñ oğlıñ , mert bolmagın gerek! (*B. K., A. ē., I, s. 298*)

(Böyle de olsa sen , Han'ım , mert babanın oğlusun , mert olman gerekir.)

Biziñ beyleki kızlarımızıñ hem Ėneden gōrelde almakları gerek. (*T. p., s. 235*)

...halkıñ öñi bilen sovatlı bolmagı zerur. (*B. K., G. A., s.173*)

Şu zatlardı cemagata düşündürmek gerek. (*H. D., I, I-II, s. 690*)

– *Şu bolsa , oğlum ,bir-iki yarım gepi menden aytmak lazım , senden eşitmek lazım.* (*G. o., s. 111*)

Gereklik anlatamın bu tip sintaktik yapı Türk , Özbek , Uygur gibi pek çok Türki dilde kulanılır : *çıkmak lazım , tutmak gerek*¹ , *tuşunmok kerak , kulok osmok lozim , hal étmek zarur*² , *yezişim kerēk*³ , M. Ş. Ragimov'un belirttiğine göre , gereklığın *-mag , -mēk kērēk* gibi analitik görünüşte anlatılışı Azerbaycan dilinin klasik eserlerinde yeralmaktadır ve XVIII. Asırda kullanımdan düşmüştür. Ama *kērēk -a , -e* gibi gereklği birleşik olmayan şekil veya onun sintetik (*-malı , -meli*) birleşik yapısı beraberce günümüz Azerbaycan dilinde aktif olarak kullanılmaktadır⁴. L. A. Pokrovskaya'nın belirttiğine göre , günümüz Gagavuz dilinde gereklik kipinin (*-malı , -meli*) kullanılışı sınırlı olup gereklik manası özellikle *lāazım* sözünün istek kipinin I.-II. ; emir kipinin III. şahıslarıyla yan yana gelmesi suretiyle anlatılır : *lāazım alayım , laazım alasın , laazım alsın* (tekil şahıslar) ; *lāazım alalım , lāazım alasınız , lāazım alsınlar* (çoğul şahıslar)⁵.

¹ Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* , s. 508-509.

² Kononov A. N., *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka* , s. 401.

³ Nadjip Ė. N., *a.g.e.*, s. 102.

⁴ Ragimov M. Ş., *a.g.t.*, s. 87.

⁵ Pokrovskaya L. A., *a.g.e.*, s. 215-216.

SONUÇ

Söylenenlerden anlaşılacağı üzere fiilin gereklik kipi Türkmen dilinde şahıs eklerini kabul etmeyen ve gramer yönüyle zarf fiillere benzeyen özgün bir fiil kipidir. Bu kip Türkmen dilinde kullanılan zarf fiillerden özellikle zaman anlatmaması , olumsuz şeklinin isimlerdeki gibi *-sız* , *-siz* (*almalı – almasız* , *gelemeli – gelmesiz*) ekiyle yapılmasıyla farklılaşır.

Bazı Türkî dillerde (Türk , Azerbaycan) gereklik kipi şahıs ekleri yardımıyla kurulsa da , bazı Türkî dillerde (Türkmen , Gagavuz) şahıs ekleri yer almaz .

Bu kip Türkî dillerin bir kısmında (Türk, Azerbaycan , Türkmen) aktif olarak kullanılsa da , bir kısmında (Gagavuz) aktif kullanılmaz.Bazı dillerde ise (Özbek ,Uygur, Başkırt , Karaım , Kazak vb.) bu fiil kipi kullanılmamakta ve gereklik manası başka kelimelerin yardımıyla anlatılmaktadır.

Türkî dillerde gereklik kipinin genel özellikleri , kökeni , gerekliğin farklı yollarla anlatılışının sebepleri , tarihi süreç içinde incelenecek dilimizin en önemli meselelerinden biri olarak önümüzde durmaktadır .

ALTINCI BÖLÜM

NİYET (HİYAL) KİPİ

Günümüz Türkmen edebi dilinde bu kip , fiil tabanına *-makçı* , *-mekçi* eki getirilmek suretiyle yapılır.Konuşma dilinde ise dudak benzeşmesi kuralları çerçevesinde bu yapı *-mokçı* , *-mökçi* şeklinde kullanılır. Türkmen dilinde Hıyal kipi (Türkmen dilinde karar , heves , arzu özellikle de niyet bildiren bu kipi , Türkçe'deki *-mak istemek* , *-maya niyetlenmek* , *-maya karar vermek* , *-mak üzere olmak* yapılarıyla karşılamanın doğru olduğu kanaatindeyiz .) şahıs eki almaz. Şahıslar ; isimler , isimleşen sözler yahut şahıs zamirleriyle karşılanırlar :

Tekil şahıslar

1. *Men yaz-makçı , men gör-mekçi*
2. *Sen yaz-makçı , sen gör-mekçi*
3. *Ol yaz-makçı , ol gör-mekçi*

Çoğul şahıslar

1. *Biz yaz-makçı , biz gör-mekçi*
2. *Siz yaz-makçı , siz gör-mekçi*
3. *Olar yaz-makçı , olar gör-mekçi*

Kipin olumsuzu *dēl* sözünün ilavesiye yapılır . Bu kip olumsuz olarak Türkmen dilinde seyrek kullanılır :

Hēzir-e göçüp-gonmakçı dēl. (G. K., E. g., s. 321)

(Bu sıralar yer değiştirmek niyetinde değil .)

Étmekçi dēldirin gabahat işi (A. K., S., s. 242)

Soru eki ; olumlu çekimde *-makçı –mekçi* 'nin sonuna , olumsuz çekimde ise *dēl* sözüne eklenir :

–Hocagılı , seniň aşakı hatarlarda belli bir baryan yeriň barmy ya da ol öyegirip , ol öyden çıkyp , söv-söv sırtıp yörmekçimi ? (A. D., S.é., s. 71)

(Hocagılı , senin aşağı sokaklarda gittiğin belli bir yerin var mı ? Yoksa o evden öbürüne , işsiz , başıboş gezme hevesinde misin ?)

– Meniñ bilmekçi bolyanım : dilmaç ya mürze bolup „ uyezd upravleniyesinde galma kçımı ya da Kaka pristavlığına çinovnik bolup gitmekçi mi? (B.K., G. A., s. 37)

Sen ertir obā gitmekçi mi?

Siz bu işde işlemekçi dēlmi?

Türkî dillere ait gramerlerden ve diğer ilşmi araştırmalardan anlaşılacağı üzere bu kip , Oğuz grubunagiren Azerbaycan , Türk , Gagavuz dillerinde kullanılmasa da , Kıpçak , Karluk , Kırgız-Kıpçak gruplarına giren günümüz Türkî dillerinde kullanılmaktadır. Bu kip eki , Karakalpak dilinde -makşı , -mekşi , -bakşı , -bekşi , pakşı , -pekşi ; Tatar dilinde -makçı , -mekçi ; Başkırt dilinde -maksı , -meksi ; Özbek dilinde -mokçı ; Uygur dilinde -makçı ; Kırgız dilinde makşı , -mekşi ; Barabin Tatarlarında ise -maksı , meksi' dir .

Hıyal (niyet) kipinin yapısı hakkında ise Türkologlar arasında temel bir görüş mevcuttur. Onlar bu yapının , isim fiil teşkil eden -mak , -mek ekiyle , isimden isim yapan -çı , -çi ekinden meydana geldiğini kabul ediyorlar¹ . Bu görüş doğru olsa gerek. Yine burada bu mevzu ile ilgili bir noktayı ele almalıyız :

Bazı araştırmalarda bu ek ayrı bir kip eki olarak kabul edilmeyip , ek fiil veya

¹ Troyanskiy A., *Kratkaya tatarskaya grammatika* . SPb ., 1814 , s. 125.

Kazembek M. A., *a.g.e.*, s. 293

Melioranskiy P. M., *Kratkaya grammatika kazak-kirgizkogo yazıka* , I, s. 64.

Arhangelskiy Al., *a.g.e.*, s. 92

_____, *Grammatika kazak-kirgizkogo yazıka* , Orenburg , 1897 , s. 18.

Belayev İ. A., *a.g.e.*, s. 109.

Karahanov A., *a.g.e.*, s. 31.

Dmitriyev N. K., *Grammatika kumukskogo yazıka* , s. 138.

Batmanov İ. A., *Grammatika kirgizkogo yazıka* , vıp 3 , s. 52.

Kononov A. N., *Grammatika uezbskogo yazıka* , s. 196 .

Bayliyev H., *a.g.e.*, s. 79.

Baskakov N. A., *Karakalpakskiy yazık* , II, s. 422 .

Yuldaşev A. A., *a.g.e.*, s. 169.

_____, *Hëzirki zaman türkmen dili* , s. 397

_____, *Sovremenniy kazakskiy yazık . Fonetika i morfologiya* . Alma-Ata , 1962 , s. 340.

Meliyev K., *İmena deystvia v sovremennom uygurskom yazıke* , M., 1964 , s. 21. (*Günümüz Uygur dilinde fiiller .*)

Nasirov D. S., *Karakalpak dilinde kelbetlik feyil* , Nökiş , 1964 , s. 140,148. (*Karakalpak dilinde Kelbetlik fiilli .*)

mastarlar bahsinde ele alınıp inceleniyor. Bu tür bir görüşü kabul etmek mümkün değildir. Sebebi de *-makçı* , *-mekçi*'nin mastar manası vermeyip yeni bir anlam taşımakta olması ve bütün şahıslarda kullanılmasıdır. Türkî dillerin çoğunda şahıs eklerini de kabul etmektedir. Ayrıca Türkî dillere ait klasik eserlerde günümüzdeki manasıyla yer almıştır. Mesela , Özbek dilinin XIV-XV. asırlara ait eserlerinde¹ ve Türkmen klasik eserlerinde bu kipe rastlıyoruz.

Olar maslahatlaşıp , Gövheri gaytarıp , Vahıdı i b e r m e k ç i boldular .
(M.,É. b. t., s.275)

(Onlar anlaşıp Gövher'i geri çevirip Vahıd'ı göndermek istediler .)

Adıl şa cellada émr étdi . Babahanı ö l d ü r m e k ç i boldular . (M.,É. b. t., s.368)

... Mahım can ... Tahırı özüne mayıl étmekçi boldı .Émma bolmadı
(M.,É. b. t., s.257)

Fiilin Hıyal (niyet) kipi Türkmen dilinde esasen arzu , meyil , niyet ya da istek anlatır ve aşağıda gösterilen gramatik özelliklere sahiptir .

1) Basit cümlemin yüklemine oluşturur :

–Nurulla , oglum ,men bu barada Şatır begiñ hut özi bile g ü r l e ş m e k ç i
(G.K., E. g., s.121)

(Nurullah , oğlum ben bu konu ile ilgili olarak Şatır beyin bizzat kendisi ile konuşmak istiyorum .)

Men biraz ussahanada gürrenmekçi .(G.K., E. g., s.163)

Inançlı yerlerden alınan maglumatlara göre , siziñ garındaşlarıñız Ovganıstanda gövek s o r a m a k ç ı , yarag d i l e m e k ç i ! (B. K., A. ē., I, s.170)

Men özüñ yalı yaş ussalardan Meñli gurban bilen y a r ı ş m a k ç ı
(B. K., N., s. 52)

¹ Hociyev A. –mokçı affiksi bilan yasalyan fel formasi hakida .-Uzbek tili ve edebiyatı – 1966, No: 4 , s. 25.
(-mokçı ekiyle teşkil edilen fiil kipleri)

2) Bu kipteki fiiller , özellikle nesnenin tamamlayıcısı olarak kullanılsa da bu şekil gayet seyrek görülür¹ :

Muhammet sen hanı kimleri çağırcağ bolsañ ayt , men öz çağırmağçı adamlarımı çağırmaga gidyērin . (N. S., S. é., s. 103)

(Muhammet sen kimleri çağırcağ isen söyle , ben çağırmağı düşündüğüm arkadaşlarımı çağırmaya gidiyorum .)

3) *Bol-* yardımcı fiili ile yapılan birleşik fiiller de *Hıyal* kalıbında oldukça yaygındır :

Her niçik-de bolsa günortanıñ öñ yanında saylav işine başlamağçı boldular . (H. D., I., III, s. 306)

(Her ne olursa olsun öğleden sonra seçime başlamaya karar verdiler.)

Yöne doğrudanam hem siz , bay aga , yurduñızı üytgetmekçi bolsañız , öñürti çopanlarıñız bilen hasaplaşmak gerek . (T. p., s. 147)

...Gaygısız onuñ aytmağçı bolıyan zadını onçağlı añlamadı . (B. K., G. A., s. 132)

Ayna yalıgınyagını almakçi bolanda , Mala gelip yetdi . (B. K., A. ē., I, s. 18)

4) Bu kip sonuna *-dı , -di ; -dır , -dir ; -mış , -miş* gibi ekler getirilerek de kullanılır :

Gaygısız , Nohura hēzir keypihon gitmekçidi . (B. K., G. A., s. 58)

-Meniñ eşidişime görē , hēzir uyezd émel édici komitetini guramakçı mışlar (B. K., G. A., s. 139)

Men bilyen bu meni öñki gızları yalı sala salman , birine berip goyberibermekçidir . (A. D., S. é., S. 344)

Bu ekler sıra cümlelerin her bir yüklemine ekleneceği gibi , yalnız en sondaki cümlenin yüklemine de getirilebilir :

¹ Karakalpak dilinde de cümle unsurlarının tamamlayıcısı olarak seyrek kullanılmıştır .
(Bk. Nasırov D. S. a.g.e., s. 149.)

Ol bu yıl dayhamñ kērendesini çigit yalcak zaya étmēn ,k e m a l l ı y ı g n a m a k ç ı éşrepi y a l ı t u t m a k ç ı , dayhana galanı hem gavun -garpızdan cemlenen pulı paylamak ç ı d ı . (B . K . , A . ē . , I , s . 96)

(Bu yıl , çiftçinin ürününün en küçük parçasına kadar zayi etmeden , usulüne göre toplanmasını , gereği gibi depolanmasını , arpa ve buğdayın tamamının ve kavun karpuzdan alınan paranın üreticiler arasında paylaştırılmasını istedi .)

5) Bu kip ekinin sonuna *-dık , -dik* eki getirildiğinde , isimlerin iyelik ve hal ekjlerini de alırlar :

Olar hem şu yerde işle me k ç i d i k l e r i n i b i z e a y t d ı l a r .

(Onlar da burada çalışmak istediklerini bize söylediler.)

Siziñ gürrü ñleş me k ç i d i g i ñ i z d e n o m u ñ h a b a r ı y o k b o l s a g e r e k .

SONUÇ

Fiilin niyet (Hıyal) kipi Türkî dillerin bir çoğunda öteden beri kullanıla gelen bir kiptir . Bu kalıp Türkî dillerin çoğunda (Karakalpak , Kazak , Başkırt , Özbek , Uygur , Kırgız vb.) basit cümlede yüklem görevi yaptığında şahıs eklerini kabul etmesine karşılık , Türkmen dilinde şahıs eklerini almaz .

Niyet (Hıyal) kipi şahıs eki almayışı , cümle unsurlarının tamlayıcısı olması , *bolmak* yardımcı fiili ile yapılan birleşik fiillerde isim unsuru olarak kullanılışı yönünden sıfat fiilere benzese de , gramatik zaman anlatmasıyla onlardan ayrılır .

BİBLİYOGRAFYA

- ABDURAHMANOV G. A., Osnovı sintaksisa slojnogo predlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Taşkent , 1960. (*Çağdaş Özbek Dilindeki Birleşik Yapı Temelleri.*)
- AGABEKOV S., Uçebnik Turkmenskogo nareçiya s prilojeniyem sbornika poslovits i porovorok turkmen zakaspiyskoy oblasti. Ashabad ,1904 . (*Türkmen ağızı,Hazar bölgesi Türkmenlerinin atasözü ve deyimleri ekiyle*)
- ALLANAZAROV O., Proşedşee vremya v savremennom turkmenskom literaturnom yazıke. Kand diL.,1953. (*Çağdaş Türkmen edebi dilinde geçmiş zaman*)
- AMANSARIYEV C., Türkmen dilinin yömüt şivesiniñ demirgazık gepleşikleri. Kand. Dis . Aşgabat ,1954 (*Türkmen Dilinin Yömüt Şivesinin Kuzey ağızları.*)
- ANNANUROV A., Osnovniye voprosı sravnitel'nogo sintaksisa ruskogo i turkmenskogo yazıkov v plane perevodçeskoy rabotı . Kand.di Aşgabat ,1953 . (*Türkmen ve Rus dillerinin tercümesinde cümle yapılarında karşılaşılan temel meseleler.*)
- ANNANUROV A., Voprosı sintaksisa v plane perevoda s ruskogo na turkmenskiy yazık. Aşgabat 1956.(*Rusça'dan Türkmence'ye yapılan tercümelerde karşılaşılan temel sorunlar.*)
- ARAZKULIYEV C., Garagalpakistan ASSR'nin dörtgöl rayonundaki Türkmen gepleşikleri. Aşgabat , 1961. (*Karakalpakistan Cumhuriyeti ,Dörtgöl Bölgesindeki Türkmen ağızları.*)
- ARHANGELSKIY AL., Grammatika narodno-tatarskogo yazıka.Orenburg ,1894 , (*Tatar halk dili grameri*)
- ATACANOV M., Türkmen diliniñ salır dialekti .Kand.dis. Aşgabat ,1959.
- ATAMEDOV N., Türkmen diliniñ ėnev dialektiniñ manış gepleşigi . Kand. Dis . Aşgabat, 1965
- AYLAROV Ş., Uçebnik Turetskogo Yazıka .M., 1954 . (*Türk dili ders kitabı*)
- Azerbaycan dilinin grammatikası ,I. Morfolokiya . Bakı , 1960 .
- AZIMOV P. ve BAYLIYEV H., Sintaksis (Nahuv) Orta mekdepler ve pedagogik uçılşler üçin. Aşgabat ,1939. (*Orta öğretim ve öğretmen okulları için sentaks*)
- AZİZOVA A.G., Uslovniy period v savremennom uzbekskom literaturnom yazıke.Kand.di L. 1952. (*Çağdaş Özbek dilinde şartlı zamanlar*)

- BAGIYEV H., Türkmen diliniň olam dialekti . Kand. Dis. Aşgabat , 1965
- BASKAKOV N. A., Karakalpakskiy yazık , II , fonetika i morfologiya . M., 1952. (*Karakalpak dili II , fonetik ve morfoloji*)
- BASKAKOV N.A., K voprosu o proishojdenii uslovnoy formı na –sa,-se v turskih yazıkah . Vsb.:Akademiku V.A.,Gordlevskomu k yevo semidesyatiletıyu.M., 1953. (*Türk dillerindeki şart eki –sa,-se'nin oluşması hakkındaki görüşler,V.A.Gordlevski'nin yetmişinci yıl dönümü anısına*)
- BASKAKOV N.A., Nogayskiy yazık i evo dialekti.M.-L.;1940 . (*Nogay dili ve diyalektleri*)
- BASKAKOV N. A. ve TOTŞAKOVA T. M., Oyrotsko – ruskiy slovar . M., 1947 . (*Oyrotça – Rusça sözlük .*)
- BASKAKOV N.A., Sistema so,prajeniya ili izmeniya slov po litsam v yazıkah turskoy grupı V kn.İsledovaniya po sravnitelnoy grammatike turskih yazıkov , II. Morfologiya. M., 1956. (*Türk dil gruplarında kelimelerin şahıslara göre çekim ve değişim sistemi ,Türk dillerinin karşılaştırmalı gramer araştırması ,II. Morfoloji. M. 1956.)*
- BATMANOV İ. A., Grammatika kirgizkogo yazıka ,vıp.3.Frunze ,1940 (*Kırgız dili grameri*)
- BATMANOV İ. A., Yazık yeniseyskih pamatnikov drevnetyurtskoy pismennosti . Frunze , 1959 . (*Yenisey yazıtlarında eski Türk yazıları*)
- BAYLIYEV H., ezirki türkmen dilinin grammatikasının gısa kursı , I.Morfologiya. Aşgabat 1948. (*Günümüz Türkmen dilinin özeti*)
- BAYLIYEV H. ve SOPIYEV G., Grammatika . Morfologiya. Aşgabat , 1937
- BAYRAMDURDIYEV B., Türkmen diliniň teke dialektiniň ahal gepleşigi , Kand. Dis. Aşgabat , 1965. (*Türkmen dilinin Teke diyalektinin Ahal ağızı .*)
- BAZIYEV A.T., Hëzirki zaman türkmen dilinin sintaksisi boyunça gısgaça konspekt. Aşgabat 1954. (*Günümüz Türkmen dili sentaksının özeti*)
- BAZIYEV A.T., Sistema –s prajeniya v kumıkskom i nogayskom yazıkah.Kand. Dis. M. 1949. (*Nogay ve Kumuk dillerinde fiil çekim sistemi*). .
- BEGCANOV A. , BAYLIYEV H. ve SOPIYEV G., Éne dili . Aşgabat , 1931. (*Ana dili*)
- BELAYEV İ.A. Grammatika turkmenskogo yazıka.Ashabad , 1915.(*Türkmen dili grameri*)
- BENZİNG J.,Über die verb formen im Türkmenishen. Berlin ,1939.(*Türkmençe'deki fiil çeşitleri .*)
- BERDİYEV D., Hezirki zaman Türkmen dilinde işlik görnüşleri . Çercev . 1959. (*Günümüz Türkmen dilinde fiil şekilleri*)

- BOROVKOV A.K., Uçebnik uygurskogo yazıka.L.,1935. (*Uygur dili ders kitabı*)
- BUDAGOV L., Praktičeskoye ruskovodstvo turetsko – tatarskogo , aderbıdjanskogo nareçiya SPb. 1857. (*Türk-Tatar , Azeri dillerinde zarfları kullanma kılavuzu .*)
- ÇARIYEV M., Slova grammatičeski ne svyazannıye s çlenami predlojeniya,v sovremennom turkmenskom yazıke . Avtoref. Kand.Dis. Aşhabad , 1965. (*Günümüz Türkmen dilinde cümleler arasındaki gramatik irtibatsızlık .*)
- ÇARIYEV M., Türkmen dilinde giriş sözlemler.-“TSSR İA-nıñ habarlı , cemgiyetçilik ılımlarıñ seriyası”,1963.
- ÇARIYEV M., Türkmen dilinde giriş sözler ve giriş sözlemler.-“TSSR İA-nıñ habarlı , cemgiyetçilik ılımlarıñ seriyası”, 1964 . (*Türkmen dilinde giriş sözler ve sözlemler “Türkmenistan İlimler Akademisi ,sosyal bilimler serisi” .*)
- ÇÖRLİYEV O., Türkmen diliniñ marı gepleşigi . Kand .di Çerçev , 1963 (*Türkmen dilinin Marı ağızı .*)
- DIRENKOVA N. P., Grammatika hakasskogo yazıka. Abakan ,1948. (*Hakas dili grameri*);
- DIRENKOVA N. P., Grammatika oyrotskogo yazıka. M. L. , 1940. (*Oyrot dili grameri*)
- DIRENKOVA N. P., Grammatika şorskogo yazıka. M. L. , 1941. (*Şors dili grameri*)
- DMİTRİYEV N. K., Grammatikla başkirkского yazıka.M.-L., 1948 . (*Başkırt dili grameri*) ;
- DMİTRİYEV N. K. , Grammatika kumıkskogo yazıka.M-L., 1940 . (*Kumuk dili grameri*)
- DMİTRİYEV N. K . Stroy turetskogo yazıka L., 1939. (*Türk dilinin yapısı*)
- DURDIMURADOV N., Türkmen dilinin alili şivesi. Kand . Dis. , Aşgabat , 1950.
- GADJİYEVA N.Z., Tipı pridatoçnıh predlojeniy v savremennom azerbayjanskom literaturom yazıke . Kand.Dis. M., 1951. (*Çağdaş Azeri edebiyatında yan cümle çeşitleri*)
- GADJİYEVA N.Z., Kategoriya doljestvovetelnogo nakloneniya v azerbaydjanskom yazıke V. sb.; Voprosu sostavleniya opisatelnih grammatik . M, 1961. (*Azerbaycan dilinde gereklik kipi.Yazılı gramer oluşturma meselesi .*)
- GAFAROV B.G., Sistema sprajeniya v Gagavuzkom yazıke. Kand.di M., 1951. (*Gagavuz dilinde fiil çekim sistemi.*)
- GELDİYEV M. ve ALPAROV G ., Türkmen diliniñ grammatikası. Aşgabat , 1929.
- GİGANOV İ., Grammatika tatarskogo yazıka ,SPb.,1801 (*Tatar dili grameri*)
- GORDLEVSKIY V. A., Grammatika turetskogo yazıka. M ,1928.(*Türk dili grameri*)
- _____ ,Grammatika altayskogo yazıka.Kazan ,1869 (*Altay dili grameri*)
- _____ , Grammatika kirgizkogo yazıka. Orenburg , 1897 (*Kırgız dili grameri*)

- _____, Grammatika turkmenskogo yazıka , I. Fonetika i morfologiya . Aşhabad , 1970 (*Türkmen dili grameri .*)
- GRUNİNA E.A., Slojnopodçinenoye predlojeniye v savremennom uzbekskom yazıke.Kand.di M.,1952. (*Çağdaş Özbek dilinde bağı birleşik cümle.*)
- GULOMOV A.G., Fe'l Hozirgi zaman uzbek tili kursdan materiallar.Toşkent,1954. (*Günümüz Özbek diline ait materyaller*)
- HAMZAYEV M. Türkmen dilinde kēbir eyercenli goşma sözlemleriñ gurluşınıñ ayrıntılıkları-TSSR IA'nıñ Dil ve Edebiyat institutınıñ işleri,I. Goyberiliş. Aşgabat ,1956 . (*Türkmen dilindeki pek çok yardımcı birleşik cümlelerin yapım özellikleri,TSSC İlimler Akademisi Eserleri,I.Baskı*)
- HANGİLDİN V. N., Tatar tele grammatikası . Kazan , 1959 (*Tatar dili grameri .*)
- HIDIROV M.N., Türkmen dilindeki soyuzlar. Aşgabat ,1947. (*Türkmen dilindeki edatlar. Aşgabat ,1947*)
- HIDIROV M.N., Türkmen dilinin tarihından materiallar . Aşgabat , 1958. (*Eski Türkmen dili metinleri*)
- HIDIROV M.N., Türkmen dilinin tarihından materiallar . Aşgabat , 1962
- HOCAYEV B., Hezirki zaman Türkmen dilinde öz hakıki manılarından daşlaşan şert formadaki sözler ve söz düzümleri. TSSR IA'nın Dil ve édebiyat institutınıñ işleri , 1.Goyberiliş . Aşgabat ,1956 . *Günümüz Türkmen dilinde kendi anlamlarından uzaklaşan şart kipindeki kelimeler ve kelime grupları .TSSC İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü eserleri .*)
- HOCIYEV A., -mokçı affiksi bilan yasalyan fel formasi hakida .-Uzbek tili ve edebiyatı – 1966, No: 4 (*-mokçı ekiyle teşkil edilen fiil kipleri*)
- HODJAYEV B., Nekatoriye voprosı nakloneniya turkmenskogo yazıka . V sb. Sovetyatşıye po voprosom katoriy vremeni i nakloneniya glagola v turskih yazıkah . Tezısı dokladov. Baku, 1961. (*Türkmen dilinin bazı meseleleri. Türkçe'deki fiil ve zaman meseleleri.*)
- HODJAYEV B., Nekatoriye voprosı nakloneniya turkmenskogo yazıka . V sb. Sovetyatşıye po voprosom katoriy vremeni i nakloneniya glagola v turskih yazıkah. Baku , 1969
- HODJAYEV T., Povelitelnoye nakloneniye v sovremennom uzbekskom yazıke. Avtoref. Kand.Dis.Samarkand ,1963. (*Çağdaş Özbek Dilinde Emir kipi.*)
- _____, Hezirki zaman Türkmen dili. Aşgabat ,1960.

_____, Hēzirki zaman Türkmen dili. Sintaksis Aşgabat ,1962. (*Günümüz Türkmen dili . Sentaks . Aşgabat .*)

_____, Hezirki zaman Türkmen dilinin sintaksisi boyunca gısgaça konspekt. Aşgabat , 1954. (*Türkmen dili sentaksının kısa özeti*)

İSHAKOV N. F. , PAMBAH A. A. Grammatika tuvinskogo yazıka . Fonetika i morfologiya . M. ,1961. (*Tuva dili grameri. Fonetik ve Morfoloji.*)

KARAHANOV A. Ş., Grammatika turkmenskogo yazıka. I. Morfologiya . M.- Taşkent , 1931. (*Türkmen dili grameri.*)

KARİMOVA A.M., Pridatoçniye predlojeniya v tatarskom yazıke. Kand.Dis. Kazan ,1953 . (*Tatar dilindeki birleşik cümleler*)

KATANOV N.F., Opıt İssledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniyem glavneyşih otneşeniy evo k drugim yazıkam turskogo koriya . Kazan ,1903.

KAZEM-BEK M.A., Obşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka.Kazan,1846. (*Türk-Tatar dilleri ortak grameri*)

KİSSEN İ.A. , ORAKULOV M.M., Grammatika uzbekskogo yazıka, I.fonetika i morfologiya. Taşkent ,1940 . (*Özbek dili grameri , I ,fonetik ve morfoloji.*)

KONONOV A.N., Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka M.-L. , 1956 . (*Çağdaş Türk edebi dili grameri*)

KONONOV A.N., Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka M.-L. , 1960. (*Çağdaş Özbek Dili Grameri.*)

KONONOV A.N., Grammatika turetskogo yazıka . M.-L. , 1941. (*Türk dili grameri*)

KONONOV A.N., Grammatika uzbekskogo yazıka .Taşkent ,1948 (*Özbek Dili Grameri.*)

KOTVIÇ V. İssledovaniye po altayski yazıkam . M. , 1962.ç (*Altay dilleri araştırması.*)

KULMANOV G., Geoklenskiy dialekt turkmenskogo yazıka . Kand.dis . Aşhabad , 1960

KURENOV S., Demirgazık Kavkaz (Stavrapol) türkmenleriniñ gepleşiginde işlikleriñ ayrıatınlığı , I. fonetika , morfologiya ve leksika . Kand. Dis Aşgabat , 1959 (*Kuzey Kafkasya Türkmen ağızlarındaki fiillerin özellikleri , I, fonetik , morfoloji, leksika.*)

KURRĖYEV N., Gurbanov A. A. Türkmen dilinin grammatikası . Fonetika , morfologiya , 5 – 6'ıncı klaslar üçin . Aşgabat , 1949,1952

KUZNETSOV P. İ., Uslovniy period turetskogo yazıka Kand.diM.,1950. (*Türk dilinde şartlı zaman*)

KUZNETSOV P.İ., Kvoprosu o perifrasticheskih formah turetskogo yazıka .-“Kratkiye soobşeniya İnstituta vostokovedeniya AN SSSR”XVIII.Yazıkoznaniye ,1956. (*Türk dilindeki birleşik yapılar , SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü kısa bilgiler , XVIII. Dilbilimi.)*

LİSOVSKAYA N.A., Nerealniye uslovniye konstruksii sintetiçeskogo i analitiko sintetiçeskogo tipa v savremennom azerbaydjanskom literaturnom yazıke v sravnenii s turskimi yazıkamı ugo zapadnoy grupı –trudı İnstituta yazıkoznaniya AN Turkmenskoy SSR Vıp.4.Aşhabad ,1962. (*Güney-batı Türk dil gruplarıyla karşılaştırmalı olarak çağdaş Azeri dilinde cümle yapısı ve cümlelerdeki gerçek şart anlatmayan şartlı cümle yapıları-Türkmen SSC Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü eserleri.)*

LUBİMOV K.M., Obrazovaniye ,znaçeniya i upotrebleniya vremen v turetskom yazıke. Kand. Dis. M.,1948 (*Türk dilinde zamanların oluşumu,manaları ve kullanılışları*)

MAGRUF OV A., Pridatoçniy e predlojeniya vremeni v savremennom uzbekskom yazıke . Kand.Dis. Taşkent ,1949 (*Çağdaş Özbek dilinde yan cümlelerin zamanı. Araştırma tezi*)

MAKAROV T. Tatarskaya grammatika kavkazkogo nareçiya . Tibilisi ,1848. (*Tatar gramerinde Kafkas Ağzı.)*

MALOV E., Yeniseyskaya pismennost turkov (tekstı privodı) M. L . , 1952 . [*Türklerin Yenisey yazıtları (metin ve tercümeler)*].

MALOV E., Pamatniki drevneyurtskoy pismennosti. M.-L . , 1951. (*Eski Türk yazıtları*)

MALOV E., Yazık jeltıh uygurov . Slovar i grammatika . Alma-ata , 1957 (*Sarı Uygur dili. Sözlük ve gramer.)*

MAŞAKOV H.A., Çovdurskiy dialekt turkmenskogo yazıka.Kand. Dis. Aşhabad , 1949. (*Türkmen dilinin Çovdur ağzı , Araştırma tezi*)

_____ , Materialı po grammatike sovremennogo çuvaşskogo yazıka , I. Morfologiya . Çeboksarı , 1957. (*Çuvaş Dili Grameri materyalleri.)*

MELİYEV K., İmena deystvia v sovremennom uygurskom yazıke . M., 1964 (*Günümüz Uygur dilinde fiiller .)*

MELİORANSKIY P.M., Kratkaya grammatika kazak –kirgizkogo yazıka ,I.fonetika i etimologiya.SPb.,1894. (*Kısa Kazak-Kırgız dili grameri, fonetik ve etimoloji*)

MELİORANSKIY P.M., Kratkaya grammatika kazak- kirgizkogo yazıka. II, Sintaksis . Spb. ,1897. (*Kısa Kazak-Kırgız dili grameri, sentaks .)*

MENLİYEVA G., Türkmen dilinin sakar dialekti . Kand. Dis Aşgabat , 1964.

- MİHAYLOV M.C., İssledovaniya po grammatike turetskogo yazıka . Perifrasticheskiye formı turetskogo glagola. M ., 1965 (*Türk dili gramerinin araştırması . Türk dili fiillerindeki birleşik kipler.*)
- MİHAYLOV M.C., Perifrasticheskiye formı i katagoriya vida i turetskom glagola.M.,1965. (*Türk dili fiillerindeki birleşik kipler ve çeşitler*)
- MİLİH M.K., Glagolı nogayskogo yazıka –Trudı Çerkesskogo naučno-issledovatel'skogo instituta. vıd.2. yazık. Çerkessk , 1954. (*Nogay dilinde fiiller , Çerkez araştırma enstitüsü eserleri*)
- MİRZĖZADE H., Azerbaycan dilinin tarihi morfologiyası . Bakı , 1962.
- MİRZOYEV G. İ., Priçastiya v sovremennom azerbaydjanskom literaturnom yazıke (morfologicheskiye osobennosti). Avtoref Kand. Dis . Baku , 1965. [*Çağdaş Azeri edebiyatında sıfat-fiiller (Morfolojik özellikleri). Araştırma tezi .*]
- MUHAMMEDOVA Z.B., Ob odnoy forme modalnosti turkmenskogo glagola-“İzvestiya AN TSSR”,1956, No:1 (*Türkmen dilindeki fiil kalıpları.*)
- MUSAYEV K. M., Grammatika karaimskogo yazıka. Fonetika i morfologiya. M .,1964. (*Karaim dili grameri . Fonetik ve morfoloji.*)
- MUTTALİBOV M., Morfologiya ve leksika tarihinden kıskaçı oçerk (XI. Asr yözma yödgorlıkları asosida) , Toşkent , 1959. [*Morfoloji ve leksika tarihi hakkında kısa çalışma (XI. Yüzyıl eserleri üzerinde .)*]
- NADJİP É. N., Sovremenniy uygurskiy yazık . M. ,1960. (*Günümüz Uygur dili .*)
- NARTIYEV N., Türkmen diliniñ sarık dialekti . Çerçev , 1959.
- NASIROV D., Karakalpak dilinde kelbetlik feyil . Nökis, 1964. (*Karakalpak dilinde Kelbetlik filli .*)
- NASILOV V. M., Drevneuygurskiy yazık . M. , 1963 (*Eski Uygur dili .*)
- NASILOV V. M., Grammatika uygurskogo yazıka .M.M.,1940, (*Uygur dili grameri*);
- NASILOV D. M., K voprosu o perifrasticheskikh formah glagola v drevneyurtskikh yazıkah.-voprosu yazıkoznaniya 1960 , no:3 .(*Eski Türk dilinde birleşik fiiller-Dil bilim sorunları.*)
- ORUZBAYEVA B.O., Formı proşedşevo vremeni v kirgizskom yazıke.Kand. Dis.Frunze,1951. (*Kırgız dilinde geçmiş zaman kipi*)
- POKROVSKAYA L.A ., Grammatika Gagavuzkogo yazıka . M.,1964 . (*Gagavuz dili grameri .*)

- POTSELUYEVSKIY A.P., Osnovı sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka. Aşgabat , 1943. (*Türkmen edebi dili sentaksının temelleri*)
- RAGİMOV M.Ş., İstoriya formılovaniya nakloneniy glagola v azerbaydjanskom yazıke . Avtoref. Dokt. Dis. Baku , 1966. (*Azerbaycan dilinde fiillerin oluşumunun tarihi.*)
- RAMSTEDT G. İ., Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye . Morfologiya . M., 1957 (*Altay dilbilimine giriş .*)
- REŞETOV V.V., Sovremenniy uzbekskiy yazık , I.Taşkent ,1946. (*Çağdaş Özbek dili*)
- ROGOJNİKOVA R.P., Uslovniye pridatoçniye predlojeniya v sovremennom russkom yazıke (konstruksii soyuzami yesli,yeceli,koli,raz) Kand.di M.,1952 (*Çağdaş Rus Dilinde şartlı yan cümle.*)
- SAMOYLOVİÇ A., Kratkaya učebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo yazıka . L., 1925. (*Günümüz Osmanlı Türkçesi gramer kitabı*.)
- SAMOYLOVİÇ A Kratkaya učebnaya grammatika savremennogo turetskogo yazıka (*Çağdaş Türk dilinin kısa grameri*)
- SARTBAYEV K., Nekotoriye sporniye voprosı slojnopodçinennogo predlojeniya kirgizkogo yazıka .-<Trudı İnstituta yazıka i literaturı AN Kirgizkoy SSR>vıp.6.Frunze,1956. (*Kırgız dilindeki bağlı birleşik cümlelerin bazı tartışmalı meseleleri. Kırgız İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü eserleri.*)
- SARTBAYEV K Osnovniye voprosı sintaksisa slojnogo predlojeniya v savremennom kirgizkom yazıke Dokt. Dis. (gırgız dilinde). M.,1953. [*Çağdaş Kırgız dilinde birleşik cümle yapısının temel meseleleri.Doktora tezi (Kırgızca)*]
- SAURANBAYEV N. T., O kategori litsa povelitel'nogo nakloneniya . – “ İzvestiya AN Kazahskoy SSR , seriya filologii i iskustvovedaniya” ,vıp .1-2 ,1954.(*Emir kipindeki şahıs zamirleri.*)
- SOPİYEV G. ve BAYLIYEV H.M., Grammatika .Morfologiya (sarf) Aşgabat ,1934
_____, Sovremenniy kazakskiy yazık . Fonetika i morfologiya . Alma-Ata , 1962 (*Çağdaş Kazak dili.Fonetik ve morfoloji.*)
- _____, Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. Leksikologiya , Fonetika Morfologiya .M. , 1969 (*Çağdaş Tatar edebi dili . Leksikoloji. Fonetik , Morfoloji .*)
- ŞAMIRADOV K.,Türkmen dilinin yömut dialektiniñ gunbatar gepleşigi.Kand. Dis.Aşgabat , 1960 (*Türkmen dilinin Yömut diyalektinin batı ağzı.*)
- ŞİRELİYEV M., Azerbaycan dialektolokiyasının esasları . Bakı , 1962

ŞUKUROV Ş. Ş., İstoriya razvitiya glagolnih form uzbekskogo yazıkas (nastoyatşeye i budurşeye vremena). Taşkent , 1966. [Özbek Dilindeki fiil kiplerinin tarihi gelişimi (şimdiki ve gelecek zaman .)]

TENİŞEV E.R., Gramatičeskiy oçerk drevneyurtskogo yazıka po soçineniyu “zolotoy blesk”Kand. Dis. L.1953. (*Eski Uygur dilinin “Altın ışıık”eserinin gramatik açıklaması , Araştırma tezi.)*

TERENTEV M. A., Grammatika turetskaya , persidskaya , kirgizkaya i uzbekskaya , SPb.,1875 (Türkçe, Farsça, Kırgızca ve Özbekçe Gramer.)

TROYANSKİY A., Kratkaya tatarskaya grammatika. SPb ., 1814.(*Kısa Tatar dili grameri.)*

TROYANSKİY A., Kratkaya tatarskaya grammatika .Kazan,1860,.(*Kısa Tatar dili grameri*)

YASTREMSKİY V., Grammatika yakutskogo yazıka . M., 1938. (*Yakut dili grameri.)*

YULDAŞEV A. A., Sistema slovoobrazovaniya i sprajeniya glagola v başkirskom yazıke. M., 1958 . (*Başkurt dilinde fiil kiplerinin kelime oluşturma meselesi.)*

ÖRNEKLERİN ALINDIĞI KİTAPLAR ve KISALTMALARI

A. G., K. é.	– Ata Govşudov. Köpetdağın éteğinde . Aşgabat , 1952
A. G., P. h.	– Ata Govşudov. Povestler ve hekayalar . Aşgabat , 1953
A. D., é	– Agahan Durdıyev . Saylanan éserler . Aşgabat , 1951
A. K.,	– Aman Kekilov . Söygi . Aşgabat , 1961
B. K., A. ē	– Berdi Kerbayev . Aygıtlıēdim . Aşgabat , 1955
B. K., A. ē., I	– Berdi Kerbayev . Aygıtlıēdim birinci kitap . Aşgabat , 1955
B. K., A. ē., II	– Berdi Kerbayev . Aygıtlıēdim ikinci kitap . Aşgabat , 1955
B. K., A. ē., III	– Berdi Kerbayev . Aygıtlıēdim üçüncü kitap . Aşgabat , 1955
B. K., G. A.	– Berdi Kerbayev . Gaygısız atabay . Aşgabat , 1965
B. K., N.	– Berdi Kerbayev . Nebitdag. Aşgabat , 1957
B. K., É. t., II	– Berdi Kerbayev . Éserler toplumu , 2 t. Aşgabat , 1958
B. , G.	– Beki Seytēkov . Gız salgıdı. Aşgabat , 1958
B. , D., I	– Beki Seytēkov . Doganlar . Aşgabat , 1959
B. , é.	– Beki Seytēkov . Saylanan éserler . Aşgabat , 1951
Ç. A., G.	– Çarı Aşırov . Ganlı saka . Aşgabat , 1953
G.	– Göroglı . Aşgabat , 1941
G. M., G. , K. g.,	– Guseyin Muhtarov, Gara Seyitliyev. Kümüş gapırcak. Aşgabat, 1951
G. K., Ė. G.	– Gılıç Kulıyev . Yovuz günler . Aşgabat , 1964
G. o.	– Göroglı . Aşgabat , 1958
H. D., I, I-II	– Hıdır Deryayev. Ikbal, birinci ikinci kitap , Aşgabat , 1962
H. D., I, III	– Hıdır Deryayev. Ikbal, üçüncü kitap , Aşgabat , 1966
H. I., P.	– Hacı İsmayılov . Povestler . Aşgabat , 1951
K., é.	– Kemine . Saylanan éserler . Aşgabat , 1954
M., G.	– Mētēci. Goşgular . Aşgabat , 1954
M. g., g.	– Magtımğulı . Saylanan goşgular. Aşgabat , 1940
M., Z. – T.	– Mollanepe Zöhre-Tahrır. Aşgabat , 1954
M., é.	– Mētēci . Saylanan éserler . Aşgabat , 1962
M., É. b. t.	– Mollanepe Éserleriniñ bir tomluğı. Aşgabat , 1963
N. A., L., - M.	– Nurmhammet Andalıp. Leyli ve Mecnun . Aşgabat , 1948
N. a.	– Nakıllar ve atalar sözi . Aşgabat , 1961

- N. O., P. n. b.
 N. , é.
 “P”
 “T.”
 , é.
 “T. a.”
 “T”
 T. n.
 T. p.
 T. h. é.
 “É.”
 “Ya. K.”
 Z., G.
- Nikolay ostrovski . Polad nêcê berkidi . Bakı , 1947
 – Nurmırat Sarıhanov . Saylanan éserler . Aşgabat , 1951
 – “Pioner” jurnalı .
 – “Sovyet Türkmenistanı” gazetı.
 – Seydi . Saylanan éserler . Aşgabat , 1948
 – “Sovyet Türkmenistannıñ ayaları” jurnalı .
 – “Tokmak” jurnalı.
 – Türkmen nakılları . Aşgabat , 1949
 – Türkmen pıyesaları . Aşgabat , 1957
 – Türkmen halk ertekileri . Aşgabat , 1959
 – “Édebiyat ve sungat” gazetı.
 – “Yaş kommunist” gazetı.
 – Zelili . Goşgular . Aşgabat , 1954